

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАЛАЦЬКА ОЛЕНА БОРИСІВНА

УДК 323.28:321.02

ДИСЕРТАЦІЯ

**КУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ
НАСИЛЛЯ В ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА**

23.00.03 – Політична культура та ідеологія (052 – Політологія)

05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. Б. Балацька

Науковий консультант – **Михальський Ігор Сергійович**, доктор історичних
наук, професор

КИЇВ – 2018

АНОТАЦІЯ

Балацька О. Б. Культурні детермінанти актуалізації та трансформації насилля в політичній сфері сучасного суспільства. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» (052 – Політологія). – Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2018.

У дисертації концептуалізовано феномен політичного насилля у контексті культурної детермінації, визначено і теоретично обґрунтовано його сутнісні характеристики, специфіку, типологію, ціннісно-ідеологічне підґрунтя, тенденції і чинники поширення, а також основні складові механізму протидії політичному насиллю у сучасному світі.

Наукова новизна полягає в концептуалізації феномена політичного насилля, його сутності, специфіки й тенденцій реалізації в сучасному світі крізь призму ціннісно-культурної детермінації та актуалізації непрямих (нефізичних) форм насильницького впливу культурно-інформаційного характеру. У дисертації сформульовані положення, що мають наукове значення.

Уперше здійснено комплексний аналіз суб'єктивного та об'єктивного вимірів реалізації політичного насилля. На суб'єктивному (психологічному) рівні насилля актуалізується через систему індивідуальної політико-культурної мотивації, спричиненої внутрішніми чи зовнішніми чинниками, що зумовлюють агресивну поведінку. Об'єктивний рівень передбачає інституційний і системний виміри. Політичне насилля інституціоналізується у процесі державотворення, становлення політичної системи, як засіб конструювання відносин «панування–підкорення» та інструмент здійснення влади, будучи крайньою та найбільш деструктивною формою примусу, що

властива тією чи іншою мірою будь-яким політико-владним системам. На системному – вищому – рівні насилля реалізується через державні та, меншою мірою, інші суспільні та політичні структури, як складова соціально-політичної системи на національному й міжнародному рівнях, і, разом із примусом, є засобом підтримання політико-владних відносин. Однак, на відміну від примусу, який є атрибутивною складовою політичної влади, політичне насилля, як крайня його форма, можливе лише у випадку його здійснення державою. Державне політичне насилля легітимізується через культурний, інституційний та процесуальний виміри. Водночас недержавне політичне насилля, що здійснюється іншими суб'єктами політичного процесу, маргіналізується і виводиться поза межі політико-правового поля, хоча може набувати ознак легітимності, якщо його суб'єктами стають широкі народні маси.

Розкрито подвійну функцію ідеологій як чинників політичного насилля, що здатні відігравати роль його каталізаторів (тоталітарні та радикально-екстремістські ідеології, ціннісні системи яких пропагують заперечення самоцінності індивіда, обмеження прав і свобод, тотальний контроль за різними сферами самореалізації особистості), або є частиною механізму запобігання політичному насиллю (гуманістичні, універсалістські ідеології політичного центризму, що затверджують примат цінності особистості). Ідеологічні доктрини, в основу яких покладено колективістський принцип, розглядаються як такі, що сприяють примусу, тиску на особистість, придушенню індивідуального начала, а отже – політичному насиллю, водночас ціннісно-ідеологічні системи, побудовані на засадах індивідуалізму, навпаки, – як такі, що мінімізують його

Запропоновано авторську стратегію мінімізації політичного насилля, що ґрунтується на дворівневому механізмі: 1) втілення на внутрішньодержавному рівні ціннісно-ідеологічних систем, побудованих на засадах гуманізму, плюралізму, толерантності, взаємопорозуміння, загальнолюдських моральних цінностей, спрямованих на формування

культури спілкування, злагоди, миру як сприятливого людині середовища, орієнтованого на ненасильницькі засоби вирішення суперечностей, консенсусне узгодження протилежних громадянських позицій, гармонізацію різноманіття суспільних інтересів, збереження цілісності плюрального суспільства; 2) на міждержавному рівні запровадження новітніх, комплексних форм миротворчості як політико-правового механізму зовнішньої регуляції, в основу яких покладені превентивні та постконфліктні заходи з урегулювання політичних конфліктів і формати «жорсткої миротворчості» у разі, якщо насилля вже перебуває на стадії ескалації

Виявлено сучасні закономірності змістовної трансформації політичного насилля, серед яких: зменшення ролі держави як суб'єкта політичних конфліктів та монополіста у здійсненні легального (юридично правомірного) та легітимного (суспільно визнаного) політичного насилля з одночасним збільшенням вагомості частки недержавних акторів, що втілюється в асиметризації конфліктів і посиленні їхньої іррегулярної компоненти; локалізація насилля, про що свідчить розповсюдження внутрішньодержавних, внутрішніх інтернаціоналізованих і субдержавних конфліктів з одночасним скороченням міждержавних конфліктів; комплексне поєднання в сучасному протиборстві засобів «жорсткої» і «м'якої сили» з тенденцією до пріоритету останньої (через утілення концепції «розумної сили»), що вказує на актуалізацію непрямих форм воєнно-політичної боротьби (інформаційних, інформаційно-психологічних, консцієнтальних, смислових, мережецентричних, гібридних стратегій і технологій)

Отримало подальшого розвитку розкриття взаємозв'язку між прямим (фізичним) і непрямим (нефізичним) політичним насиллям, а також провідної ролі непрямого насилля у світлі сучасних суспільно-політичних трансформацій. Непряме насилля може реалізовуватися як самодостатній інструмент культурно-ідеологічного впливу на індивідуальному, груповому чи масовому рівнях з метою зміни політичної поведінки об'єкта і становити альтернативу прямому фізичному примусу або впроваджуватися як складова

механізму детермінації політичного насилля, що втілюється через наявні суперечності ціннісно-культурного характеру на ментальному рівні, які спричиняють актуальні політичні конфлікти.

Визначено провідну роль політико-культурних чинників у механізмі детермінації багатьох проявів сучасного політичного насилля, що спричиняють конфлікти на межі зіткнення інтересів спільнот – носіїв різних ціннісно-культурних систем (етнонаціональних, релігійно-конфесійних, політико-ідеологічних груп) та посилюють протиборотство, що відбувається на фоні актуалізації інших причин. З огляду на це, з'ясовано, що одним із домінуючих типів протиборотств сьогодні є конфлікти на культурно-цивілізаційному ґрунті.

Досліджено сутність, особливості та закономірності сучасного сепаратизму, в результаті чого визначено тенденцію ескалації сепаратистських конфліктів у світі, з'ясовано принципові відмінності між сепаратизмом як однією з радикальних форм вирішення етнонаціональних і релігійно-конфесійних суперечностей та новітнім феноменом «штучного» сепаратизму як технології впровадження геополітичних інтересів і дестабілізації суспільно-політичних систем для досягнення політичних цілей окремих акторів.

З'ясовано особливу роль толерантності серед внутрішніх чинників запобігання насиллю, яка на глибинному рівні формує загальне позитивне ставлення до світу, готовність до безумовного прийняття «іншого», дає внутрішню згоду на його існування і готовність приймати життя у різноманітності його проявів, якщо вони не спричиняють шкоду іншим. Як культурно-психологічна засада світогляду, орієнтованого на ненасилля, частина загальної системи гуманістичних цінностей, толерантність діалектично взаємопов'язана з ідентичністю, адже ефективність толерантної політики можлива лише за наявності сформованої, чітко артикульованої, повноцінної самоідентифікації, що спроможна протистояти деструктивним інформаційно-психологічним діянням і дозволяє адаптуватися до змін та

нових культурних впливів не на шкоду своїй нації, політичній чи етноконфесійній спільноті.

Визначено соціокультурне та геополітичне підґрунтя російсько-українського конфлікту, який розглянуто крізь призму ціннісно-культурних суперечностей, як результат актуалізації розбіжностей між різними моделями колективної ідентичності за векторами національної, культурної, лінгвістичної, конфесійної самоідентифікації громадян, що безпосередньо впливає на геополітичні орієнтації, політичний вибір, політичну ідентичність. На це вказують регіональні розбіжності за зазначеними напрямками, що заклали підґрунтя для виникнення внутрішньої напруги, спровокованої інформаційною агресією, та стали об'єктом зовнішніх маніпуляційних технологій з боку Російської Федерації, яка згодом здійснила неконвенційне воєнне втручання і продовжила експансіоністський курс на розширення «зони привілейованих інтересів».

Поглиблено тлумачення політичного насилля, що визначається як суб'єкт-об'єктна трансформація, що відбувається через деперсоніфікацію та десуб'єктивізацію об'єкта впливу, перетворення його на засіб упровадження чужої волі, втілюється через цілеспрямований примус і має наслідком спричинення шкоди зі застосуванням безпосередньої фізичної сили чи інформаційно-психологічних технологій у сфері владних відносин – як авторитарний засіб суспільно-політичного контролю з боку легальної політичної влади або нелегальна діяльність інших політичних суб'єктів з метою тиску на державу чи радикальних змін державного ладу.

Сформульовано специфічні риси інституціоналізованого політичного насилля, яке характеризується націленістю на владу, системністю, організованістю, поєднанням фізичного й інформаційно-психологічного впливів, поліресурсністю, ідеологізованістю, у випадку державного насилля – легальністю та легітимністю.

Визначено тенденції підйому ультраправого та (меншою мірою) ультралівого рухів як одного з чинників сучасного політичного насилля, що

пояснюється як зовнішнім впливом з боку зацікавлених у загальній дестабілізації міжнародних акторів, так і загостреним відчуттям небезпеки колективній ідентичності національних спільнот, спричиненим глобалізаційними процесами, актуалізацією світових загроз (воєнно-політичної, міграційної, екологічної, енергетичної проблем), загальною дестабілізацією міжнародної системи.

Подано тлумачення насилля як одного з основних факторів державотворення на ранніх етапах розвитку суспільства та потужного сучасного ресурсу владарювання, завдяки якому відтворюється система соціально-політичної та економічної ієрархії, а також основного інструменту революційної перебудови суспільств, спрямованого на різкий злам існуючого ладу і створення нового суспільного порядку.

Розкрито системну функцію політичного насилля, яка реалізується у двох вимірах: як форма девіантної політичної поведінки, спосіб неконвенційної політичної участі радикально-екстремістських, маргінальних суб'єктів, що розбалансовує політичну систему та порушує нормальний перебіг політичного процесу; як форма легітимного суспільно-політичного контролю з боку держави за діяльністю тих самих маргіналізованих і радикальних сил з метою стабілізації системи і збереження її цілісності та оптимального порядку функціонування.

Дисертацію доповнює визначення загальносвітової та регіональної динаміки розповсюдження політичних конфліктів і тероризму. У якості провідної тенденції визначено загальну інтенсифікацію та поширення масштабів політичного насилля, зокрема на ціннісно-культурному ґрунті.

Положення дисертації мають *теоретичне і практичне значення*, яке полягає в комплексному аналізі проблеми політичного насилля, що дозволяє ґрунтовно досліджувати сутність, специфіку, типи та особливості його прояву, усвідомити складний характер детермінації сучасного протистояння, поглибити розуміння сучасних закономірностей розповсюдження і трансформації політичних конфліктів. Результати дослідження мають

цінність для прогнозування динаміки політичних конфліктів та інших форм політичного насилля, перспектив розв'язання наявних суперечностей, вдосконалення соціокультурних і політико-правових інструментів протидії політичному насиллю, розробки доктринальної та нормативної бази забезпечення систем міжнародної та національної безпеки. Основні положення та висновки дисертації можуть бути використані міжнародними організаціями, органами державної влади й місцевого самоврядування, науковими установами, політичними партіями, громадськими організаціями, засобами масової інформації, а також у роботі навчальних закладів в якості навчальних і навчально-методичних матеріалів.

Ключові слова: політичне насилля, політична сфера, політична культура, політико-культурні трансформації, детермінація, політико-культурні цінності, релігійний конфлікт, ідеологія, ідентичність, інформаційне протиборство, миротворчість.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографія:

1. Балацька О. Б. Політичне насилля як політико-культурний феномен: специфіка, детермінація, тенденції: Монографія. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. 385 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Балацька О. Б. Інституційні форми міжлітньої взаємодії: політологічний аналіз. *Політологічні записки: збірник наук. пр. / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. Вип. 2 (6). С. 111–122.*

3. Балацька О. Б. Детермінанти політичного насилля як засобу політичної діяльності. *Політологічні записки: збірник наук. пр. / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. Вип. 1 (11). С. 103–112.*

4. Балацька О. Б. Сутність та специфічні риси політичного насилля як засобу здійснення влади. *Грані: науково-теорет. і громадсько-політ. альм. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. № 121 (5). С. 172–178.*

5. Балацька О. Б. Політичне насилля у сучасному політичному процесі. *Політологічні записки: збірник наук. праць / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. Вип. 2 (12). С. 39–48.*

6. Балацька О. Б. Політичне насилля як державотворчий фактор у теоріях насилля другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Вісник Дніпропетровського університету: збірник наук. пр. Сер.: Філософія, соціологія, політологія. Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 2015. № 5 (27). С. 205–212.*

7. Балацька О. Б. Політичне насилля як світова проблема: глобальні тенденції. *Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 99 (8). С. 337–342.*

8. Балацька О. Б. Роль насилля у функціонуванні політичної системи суспільства. *Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 101 (10). С. 414–419.*

9. Балацька О. Б. Джерела політичного насилля: політико-психологічний аналіз. *Грані: науково-теорет. і громадсько-політ. альм. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. № 123 (7). С. 79–86.*

10. Балацька О. Б. Роль насилля у процесі суспільного розвитку в марксистській політичній теорії. *Політикус: наук. журн. / Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса: [б. в.], 2016. Вип. 1. С. 194–198.*

11. Балацька О. Б. Трансформація сучасного збройного насилля: специфічні риси і тенденції. *Грані: науково-теорет. і громадсько-політ. альм.* Дніпро: Вид-во «Грані», 2016. № 137 (9). С. 95–102.

12. Балацька О. Б. Політичне насилля в сучасному світі: культурно-цивілізаційний вимір. *Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка.* Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. Вип. 10. С. 115–121.

13. Балацька О. Б. Сецесіонізм як фактор політичного насилля: сучасні тенденції. *Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка.* Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. Вип. 12. С. 157–163.

Статті у зарубіжних наукових виданнях та фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз:

14. Балацька О. Б. Типологія політичного насилля як складової сучасного політичного процесу. *Вісник Маріупольського державного університету: збірник наук. пр. Сер.: Історія. Політологія.* Маріуполь: [б. в.], 2015. Вип. 13–14. С. 172–182.

15. Балацька О. Б. Особливості непрямого політичного насилля у сучасному політичному процесі. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія.* Маріуполь: [б. в.], 2016. Вип. 15. С. 171–178.

16. Балацька О. Б. Тероризм у контексті глобалізації: сучасні тенденції. *Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич.* Київ: Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 115 (12). С. 422–426.

17. Балацька О. Б. Сучасні форми воєнних конфліктів: нові загрози й актуальні тенденції. *Політикус: наук. журн. / Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського.* Одеса: [б. в.], 2016. Вип. 3. С. 28–31.

18. Балацька О. Б. Збройний сепаратизм як форма політичного насилля: теоретичний аналіз. *Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр.* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 122 (7). С. 371–375.

19. Балацька О. Б. Сецесіоністські конфлікти на пострадянському просторі: чинники та наслідки. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2017. Svazek 4. Vydání 4. С. 52–58.

20. Балацька О. Б. Трансформація ролі держави в контексті здійснення збройного насилля в сучасному світі. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2017. Svazek 4. Vydání 5. С. 52–57.

21. Балацька О. Б. Роль релігійного фактора в сучасному політичному насиллі. *Політикус: наук. журн.* / Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса: [б. в.], 2017. Вип. 2. С. 58–62.

22. Балацька О. Б. Політико-правові механізми протидії політичному насиллю в контексті еволюції форм збройного протиборства. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2017. Svazek 4. Vydání 6. С. 114–120.

23. Балацька О. Б. Роль недержавних акторів у сучасному політичному насильстві. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2018. Svazek 5. Vydání 1. С. 163–168.

24. Балацька О. Б. Російсько-український воєнний конфлікт: культурно-цивілізаційний і геополітичний виміри. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2018. Svazek 5. Vydání 2. С. 7–13.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

25. Балацька О. Б. Інституціоналізація форм міжелітної взаємодії як фактор консолідації політичних еліт. *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку*: збірник матеріалів

VI Всеукр. наук.-практ. конф. (Луганськ, 26 жовтня 2012 р.). Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. С. 44–46.

26. Балацька О. Б. Політичне насилля: девіація чи необхідний ресурс влади? *Політична парадигма розвитку XXI століття: аналітичні рамки та конфігурації сучасної політики*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Луганськ, 15 березня 2013 р.). Луганськ: Елтон-2, 2013. С. 153–156.

27. Балацька О. Б. Політичне насилля як фактор світової політики: сучасні тенденції. *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку*: збірник матеріалів ІХ Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Сєверодонецьк, 11 грудня 2015 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. С. 26–30.

28. Балацька О. Б. Особливості прояву політичного насилля у сучасному політичному житті. *Соціально-політичні проблеми сучасності: І Всеукр. наук. конф. студ. і молодих вчених: тези доповідей* (Дніпропетровськ, 30 березня 2016 р.). Дніпропетровськ: Університет ім. Альфреда Нобеля, 2016. С. 31–34.

29. Балацька О. Б. Феномен непрямого насилля у контексті політико-владних відносин. *Actual questions and problems of development of social sciences: International Scientific-Practical Conference* (Rzeczpospolita Polska, Kielce, June 28–30, 2016). Kielce: Holy Cross University, 2016. P. 105–108.

30. Балацька О. Б. Поняття інформаційного насилля в сучасному політологічному дискурсі. *Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 23–24 вересня 2016 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 92–95.

31. Балацька О. Б. Специфічні форми сучасного збройного насилля. *«UChoice: 4P» Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology*: матеріали ІІ міждисциплінарної наук.-практ. конф. (Одеса, 8 жовтня 2016 р.). Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2016. С. 25–27.

32. Балацька О. Б. Сучасні воєнні конфлікти: актуальні форми і тенденції. *Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty: zbornik príspevkov z medzinárodnej vedecko-praktickej konferencie* (Slovenská republika, Sládkovičovo, 28–29 októbra 2016 r.). Sládkovičovo: Vysoká škola Danubius, 2016. S. 157–159.

33. Балацька О. Б. Тероризм у сучасному світі: тенденції розповсюдження. *Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф.* (Одеса, 11–12 листопада 2016 р.). Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2016. С. 25–28.

34. Балацька О. Б. Асиметричний конфлікт як сучасна форма збройного насилля. *Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф.* (Одеса, 9 грудня 2016 р.). Одеса: ДЗ «Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського», 2016. С. 9–11.

35. Балацька О. Б. Роль культурно-цивілізаційного чинника в розповсюдженні сучасного політичного насилля. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: матеріали II Всеукр. наук. конф., ч. I* (Дніпро, 24–25 березня 2017 р.). Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. С. 24–26.

36. Балацька О. Б. Трансформація ролі держави як суб'єкта збройного насилля: сучасні тенденції. *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів XI Всеукр. наук.-практ. конф.* (Сєверодонецьк, 8 грудня 2017 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. С. 25–28.

37. Балацька О. Б. Сучасні тенденції розповсюдження сепаратистських конфліктів. *Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 22–23 грудня 2017 р.). Київ: Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2017. С. 51–54.

SUMMARY

Balatska O. B. Cultural determinants of actualization and transformation of violence in the political sphere of modern society. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for the degree of Doctor of Political Science in specialty 23.00.03 «Political Culture and Ideology» (052 – Political Science). – State institution «Luhansk Taras Shevchenko National University»; National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2018.

In the dissertation the phenomenon of political violence in the context of cultural determination is conceptualized; it's essential characteristics, specifics, typology, ideological basis, trends and factors of distribution, and, also, the main components of the mechanism of counteraction to political violence in the modern world are defined and theoretically substantiated.

The scientific novelty consists in a comprehensive analysis of the phenomenon of political violence through the study and clarification of its essence, specifics and tendencies of implementation in the modern world through the prism of value-cultural determination and actualization of indirect (nonphysical) forms of violent influence of cultural-informational character. In this regard, a number of positions of scientific significance are formulated in the dissertation.

For the first time a comprehensive analysis of subjective and objective dimensions of the implementation of political violence was carried out. At the subjective (psychological) level the violence is being updated through the system of individual political and cultural motivation, caused by internal or external factors, which predetermine aggressive behavior. The objective level involves institutional and systemic dimensions. Political violence is institutionalized in the process of state-building, the formation of the political system as a means of constructing the relations of «domination-subjugation» and the instrument of the exercise of power, acting as the extreme and the most destructive form of coercion inherent to any political-power system in one form or another. At the systemic

level – higher level – violence is implemented through state and, to a lesser extent, other social and political structures as an integral part of the socio-political system at the national and international levels, and, together with coercion, is a means of maintaining political-power relations. However, unlike coercion, which is an attributive component of political power, political violence, as its extreme form, is legal and legitimate only if it is implemented by the state. State political violence is legitimized through cultural, institutional and procedural dimensions. At the same time, non-state political violence committed by other subjects of the political process is marginalized and excluded outside the political-legal field, although it may acquire a sign of legitimacy if its subjects become large masses of people.

The dual function of ideologies as factors of political violence, which, on the one hand, can play the role of its catalysts (totalitarian and radical extremist ideologies, the value systems of which promote the negation of the self-worth of the individual, restriction of rights and freedoms, total control over various spheres of self-realization of the individual), and on the other hand, it is a part of the mechanism for preventing political violence (humanistic, universalist ideologies of political centralism, approving the primacy of individual values). Ideological doctrines, which are based on the collectivist principle, are regarded as contributing to coercion, pressure on the individual, suppression of the individual principle, and so – to political violence, and value-ideological systems built on the principles of individualism, on the contrary, as such that minimize it.

The author's strategy for minimizing political violence based on a two-level mechanism is proposed: 1) implementation at the state level of value-ideological systems built on the principles of humanism, pluralism, tolerance, mutual understanding, universal human values, aimed at building a culture of communication, harmony, peace as the environment favorable for a person, focused on non-violent means of resolving contradictions, consensual reconciliation of the opposite civic positions, harmonization of diversity of social interests, preservation of the integrity of plural society; 2) at the interstate level, the introduction of advanced, integrated forms of peacekeeping as a political and legal

mechanism of external regulation based on preventive and post-conflict measures to resolve political conflicts and forms of «hard peacekeeping» in case if violence is already in the stage of escalation.

The modern laws of qualitative transformation of political violence are revealed, among them: reduction of the role of the state as a subject of political conflicts and the monopolist in the implementation of legal (legally lawful) and legitimate (socially recognized) political violence, with simultaneous increase of a significant share of non-state actors, embodied in asymmetrization of conflicts and increasing their irregular component; localization of violence, as evidenced by the proliferation of in-country, internal, internationalized and sub-state conflicts with the simultaneous reduction of interstate conflicts; a complex combination in the current confrontation of means of «hard» and «soft power» with a tendency to the priority of the latter (through the implementation of the concept of «reasonable power»), indicating the actualization of indirect forms of military-political struggle (informational, informational and psychological, conscientious, semantic, network-centric, hybrid strategies and technologies).

The further development of the disclosure of the relationship between direct (physical) and indirect (non-physical) political violence, as well as the leading role of indirect violence in the light of modern socio-political transformations. Indirect violence can be realized as a self-sufficient tool of cultural and ideological influence on the individual, group or mass levels in order to change the political behavior of the object and make an alternative to direct physical coercion or to be implemented as part of the mechanism of determination of political violence, which is implemented through the existing contradictions of value-cultural nature at the mental level, which causes actual political conflicts.

The leading role of political and cultural factors in the mechanism of determination of many manifestations of contemporary political violence, which causes conflicts on the verge of collision of interests of communities – carriers of various value-cultural systems (ethno-national, religious-confessional, political and ideological groups) and reinforces the confrontation that takes place on

background of actualization of other reasons, has been determined. It was found that today one of the dominant types of confrontation is conflicts on the cultural and civilized ground.

The essence, peculiarities and regularities of modern separatism are investigated, as a result the tendency of escalation of separatist conflicts in the world is determined, the fundamental differences between separatism as one of the radical forms of solving ethno-national and religious-confessional contradictions and the newest phenomenon of «artificial» separatism as technologies of the introduction of geopolitical interests and destabilization of socio-political systems to achieve the political goals of individual actors are found out.

The special role of tolerance among internal factors of the prevention of violence, which at the deep level forms a general positive attitude to the world, readiness for unconditional acceptance of «other», gives an internal consent to its existence and readiness to accept life in the diversity of its manifestations, if they do not cause harm to others, has been found out. As a cultural and psychological principle of non-violent world-view, part of the overall system of humanistic values, tolerance is dialectically interconnected with identity, since the effectiveness of tolerance policy is possible only if there is a well-formed, clearly articulated, complete self-identification capable to resist destructive informational and psychological acts and allows to adapt to changes and new cultural influences not to the detriment of the nation, political or ethno-confessional community.

The socio-cultural and geopolitical background of the Russian-Ukrainian conflict, which is considered through the prism of values-cultural contradictions, as a result of actualization of differences between different models of collective identity according to the vectors of national, cultural, linguistic, confessional self-identification of citizens, that directly influences on geopolitical orientations, political choice and political identity, has been determined. This is indicated by regional differences in the indicated directions that have laid the groundwork for the emergence of internal tension provoked by information aggression and acted as the object of external manipulation technologies by Russian Federation, which

subsequently carried out unconventional military intervention and continued the expansionist course to expand the «zone of privileged interests».

The interpretation of political violence was deepened, which is defined as the subject-object transformation that occurs through depersonalization and desubjectivization of the object of influence, transforming it into a means of introducing another's will, is embodied through deliberate coercion and has the consequence of causing harm with the use of direct physical force or information-psychological technologies in the sphere of power relations – as an authoritarian means of social and political control by the legal political power or illegal activity of other political actors in order to put pressure on the state or radical changes in the state system.

The specific features of institutionalized political violence, which are characterized by a tendency towards power, systematic, organization, combination of physical and psychological influences, polysurface, ideological, in the case of state violence, by legality and legitimacy, have been formulated.

The tendencies of uplift of the ultra-right and (to a lesser extent) ultra-left movements as one of the factors of modern political violence are determined, which is explained by the external influence on the part of those international actors interested in the general destabilization, and by the aggravation of the threat of the collective identity of national communities caused by globalization processes, actualization of world threats (military-political, migration, ecological, energy problems), the general destabilization of the international system.

The interpretation of violence as one of the main factors of state formation in the early stages of the development of society and the powerful modern resource of governance, which reproduces the system of socio-political and economic hierarchy, as well as the main instrument of the revolutionary restructuring of societies, aimed at the sharp breaking of the existing system and the creation of a fundamentally new social order, has been given.

The systemic function of political violence, which is realized in two dimensions, is revealed: as a form of deviant political behavior, as a method of

unconventional political participation of radical-extremist, marginal actors, that imbalances the political system and violates the normal course of the political process; as a form of legitimate social and political control by the state for the activities of the same marginalized and radical forces in order to stabilize the system and maintain its integrity and optimal functioning.

The dissertation is complemented by the definition of the global and regional dynamics of the spread of political conflicts and terrorism. As the leading tendencies, the general intensification and spread of the scale of political violence, in particular on the value-cultural ground, are determined.

The provisions of the dissertation have a *theoretical* and *practical significance*, which consists in the complex analysis of the problem of political violence, which allows to thoroughly investigate the essence, specifics, types and features of its manifestation, to understand the complex nature of the determination of contemporary confrontation, to deepen the understanding of the modern laws of dissemination and transformation of political conflicts.

The results of the study are valuable for forecasting the dynamics of political conflicts and other forms of political violence, prospects for solving existing contradictions, improving socio-cultural and political and legal instruments for countering political violence, developing a doctrinal and normative framework for the provision of systems of international and national security. The main positions and conclusions of the dissertation can be used by international organizations, state authorities and local governments, scientific institutions, political parties, public organizations, mass media, as well as in the work of educational institutions as educational and teaching materials.

Key words: political violence, political sphere, political culture, political and cultural transformations, determination, political and cultural values, religious conflict, ideology, identity, informational confrontation, peacemaking.

LIST OF SCIENTIST'S PUBLICATIONS ON THE DISSERTATION'S THEME

Scientific works, in which the main scientific results of the dissertation are published:

Monograph:

1. Balatska O. B. Politychne nasyllia yak polityko-kulturnyi fenomen: spetsyfika, determinatsiia, tendentsii: Monohrafiia. Starobilsk: DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2018. 385 s.

Articles in scientific specialized editions of Ukraine:

2. Balatska O. B. Instytutsiini formy mizhelitnoi vzaiemodii: politolohichni analiz. *Politolohichni zapysky: zbirnyk nauk. pr. / Skhidnoukrainskyi nats. un-t im. V. Dalia*. Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2012. Vyp. 2 (6). S. 111–122.

3. Balatska O. B. Determinanty politychnoho nasyllia yak zasobu politychnoi diialnosti. *Politolohichni zapysky: zbirnyk nauk. pr. / Skhidnoukrainskyi nats. un-t im. V. Dalia*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2015. Vyp. 1 (11). S. 103–112.

4. Balatska O. B. Sutnist ta spetsyfichni rysy politychnoho nasyllia yak zasobu zdiisnennia vlady. *Hrani: naukovo-teoret. i hromadsko-polit. alm.* Dnipropetrovsk: Vyd-vo «Hrani», 2015. № 121 (5). S. 172–178.

5. Balatska O. B. Politychne nasyllia u suchasnomu politychnomu protsesi. *Politolohichni zapysky: zbirnyk nauk. prats / Skhidnoukrainskyi nats. un-t im. V. Dalia*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2015. Vyp. 2 (12). S. 39–48.

6. Balatska O. B. Politychne nasyllia yak derzhavotvorchy faktor u teoriiakh nasyllia druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu: zbirnyk nauk. pr. Ser.: Filosofiia, sotsiologiia, politologiia*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo «Innovatsiia», 2015. № 5 (27). S. 205–212.

7. Balatska O. B. Politychne nasyllia yak svitova problema: hlobalni tendentsii. *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk nauk. pr. / hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv: Vyd-vo «Hileia», 2015. Vyp. 99 (8). S. 337–342.*

8. Balatska O. B. Rol nasyllia u funktsionuvanni politychnoi systemy suspilstva. *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk nauk. pr. / hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv: Vyd-vo «Hileia», 2015. Vyp. 101 (10). S. 414–419.*

9. Balatska O. B. Dzherela politychnoho nasyllia: polityko-psykholohichni analiz. *Hrani: naukovo-teoret. i hromadsko-polit. alm. Dnipropetrovsk: Vyd-vo «Hrani», 2015. № 123 (7). S. 79–86.*

10. Balatska O. B. Rol nasyllia u protsesi suspilnoho rozvytku v marksystskii politychnii teorii. *Politykus: nauk. zhurn. / Pivdennoukrainskyi nats. ped. un-t im. K. D. Ushynskoho. Odesa: [b. v.], 2016. Vyp. 1. S. 194–198.*

11. Balatska O. B. Transformatsiia suchasnoho zbroinoho nasyllia: spetsyfichni rysy i tendentsii. *Hrani: naukovo-teoret. i hromadsko-polit. alm. Dnipro: Vyd-vo «Hrani», 2016. № 137 (9). S. 95–102.*

12. Balatska O. B. Politychne nasyllia v suchasnomu sviti: kulturno-tsyvilizatsiinyi vymir. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser.: Filosofsko-politohichni studii / Lvivskyi nats. un-t im. Ivana Franka. Lviv: Vyd-vo LNU im. Ivana Franka, 2017. Vyp. 10. S. 115–121.*

13. Balatska O. B. Setsesionizm yak faktor politychnoho nasyllia: suchasni tendentsii. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser.: Filosofsko-politohichni studii / Lvivskyi nats. un-t im. Ivana Franka. Lviv: Vyd-vo LNU im. Ivana Franka, 2017. Vyp. 12. S. 157–163.*

Articles in foreign scientific magazines and professional editions of Ukraine included in the international scientometric bases:

14. Balatska O. B. Typolohiia politychnoho nasyllia yak skladovoi suchasnoho politychnoho protsesu. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu: zbirnyk nauk. pr. Ser.: Istoriiia. Politolohiia. Mariupol: [b. v.], 2015. Vyp. 13–14. S. 172–182.*

15. Balatska O. B. Osoblyvosti nepriamoho politychnoho nasyllia u suchasnomu politychnomu protsesi. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Ser.: Istoriia. Politolohiia*. Mariupol: [b. v.], 2016. Vyp. 15. S. 171–178.

16. Balatska O. B. Teroryzm u konteksti hlobalizatsii: suchasni tendentsii. *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk nauk. pr.* / hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv: Vyd-vo «Hileia», 2016. Vyp. 115 (12). S. 422–426.

17. Balatska O. B. Suchasni formy voiennykh konfliktiv: novi zahrozy y aktualni tendentsii. *Politykus: nauk. zhurn.* / Pivdennoukrainskyi nats. ped. un-t im. K. D. Ushynskoho. Odesa: [b. v.], 2016. Vyp. 3. S. 28–31.

18. Balatska O. B. Zbroinyi separatyzm yak forma politychnoho nasyllia: teoretychnyi analiz. *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk nauk. pr.* / hol. red. V. M. Vashkevych. Kyiv: Vyd-vo «Hileia», 2017. Vyp. 122 (7). S. 371–375.

19. Balatska O. B. Setsesionistski konflikty na postradianskomu prostori: chynnyky ta naslidky. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2017. Svazek 4. Vydani 4. S. 52–58.

20. Balatska O. B. Transformatsiia roli derzhavy v konteksti zdiisnennia zbroinoho nasyllia v suchasnomu sviti. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2017. Svazek 4. Vydani 5. S. 52–57.

21. Balatska O. B. Rol relihiinoho faktora v suchasnomu politychnomu nasylli. *Politykus: nauk. zhurn.* / Pivdennoukrainskyi nats. ped. un-t im. K. D. Ushynskoho. Odesa: [b. v.], 2017. Vyp. 2. S. 58–62.

22. Balatska O. B. Polityko-pravovi mekhanizmy protydii politychnomu nasylliu v konteksti evoliutsii form zbroinoho protyborstva *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2017. Svazek 4. Vydani 6. S. 114–120.

23. Balatska O. B. Rol nederzhavnykh aktoriv u suchasnomu politychnomu nasyllstvi. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2018. Svazek 5. Vydani 1. S. 163–168.

24. Balatska O. B. Rosiisko-ukrainskyi voiennyi konflikt: kulturno-tsivilizatsiinyi i heopolitychnyi vymiry. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2018. Svazek 5. Vydani 2. S. 7–13.

**Scientific works certifying the testing of the materials of the dissertation
and additionally reflect the received scientific results:**

25. Balatska O. B. Instytutsionalizatsiia form mizhelitnoi vzaiemodii yak faktor konsolidatsii politychnykh elit. *Modernizatsiia politychnoi systemy suchasnoi Ukrainy: stan ta perspektyvy rozvytku*: zbirnyk materialiv VI Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Luhansk, 26 zhovtnia 2012 r.). Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2012. S. 44–46.

26. Balatska O. B. Politychne nasyllia: deviatsiia chy neobkhidnyi resurs vlady? *Politychna paradyhma rozvytku XXI stolittia: analitychni ramky ta konfihuratsii suchasnoi polityky*: materialy Vseukr. nauk-prakt. konf. (Luhansk, 15 bereznia 2013 r.). Luhansk: Elton-2, 2013. S. 153–156.

27. Balatska O. B. Politychne nasyllia yak faktor svitovoi polityky: suchasni tendentsii. *Modernizatsiia politychnoi systemy suchasnoi Ukrainy: stan ta perspektyvy rozvytku*: zbirnyk materialiv IX Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf. (Sievierodonetsk, 11 hrudnia 2015 r.). Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2015. S. 26–30.

28. Balatska O. B. Osoblyvosti proiavu politychnoho nasyllia u suchasnomu politychnomu zhytti. *Sotsialno-politychni problemy suchasnosti*: I Vseukr. nauk. konf. stud. i molodykh vchenykh: tezy dopovidei (Dnipropetrovsk, 30 bereznia 2016 r.). Dnipropetrovsk: Universytet im. Alfreda Nobelia, 2016. S. 31–34.

29. Balatska O. B. Fenomen nepriamoho nasyllia u konteksti polityko-vladnykh vidnosyn. *Actual questions and problems of development of social sciences*: International Scientific-Practical Conference (Rzeczpospolita Polska, Kielce, June 28–30, 2016). Kielce: Holy Cross University, 2016. P. 105–108.

30. Balatska O. B. Poniattia informatsiinoho nasyllia v suchasnomu politolohichnomu dyskursi. *Istorychni, sotsiolohichni, politolohichni nauky: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvy doslidzhen: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Kherson, 23–24 veresnia 2016 r.). Kherson: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2016. S. 92–95.

31. Balatska O. B. Spetsyfichni formy suchasnoho zbroinoho nasyllia. «UChoice: 4P» *Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology: materialy II mizhdystsyplynarnoi nauk.-prakt. konf.* (Odesa, 8 zhovtnia 2016 r.). Odesa: NU «Odeska yurydychna akademiia», 2016. S. 25–27.

32. Balatska O. B. Suchasni voieni konflikty: aktualni formy i tendentsii. *Realita a perspektivy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty: zbornik príspevkov zmedzinárodná vedecko-praktická konferencia* (Slovenskarepublica, Sládkovičovo, 28–29 októbra 2016 r.). Sládkovičovo: Vysoká škola Danubius, 2016. S. 157–159.

33. Balatska O. B. Teroryzm u suchasnomu sviti: tendentsii rozpovsiudzhennia. *Politoložiia, filosofiia, sotsiolohiia, psykholojiia: kontury mizhdystsyplynarneho peretynu: materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Odesa, 11–12 lystopada 2016 r.). Odesa: NU «Odeska yurydychna akademiia», 2016. S. 25–28.

34. Balatska O. B. Asymetrychnyi konflikt yak suchasna forma zbroinoho nasyllia. *Ukraina i svit u tretomu tysiacholitti: politychnyi, ekonomichnyi, pravovyi ta kulturnyi vymiry: materialy II Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (Odesa, 9 hrudnia 2016 r.). Odesa: DZ «Pivdennoukrainskyi nats. ped. un-t im. K. D. Ushynskoho», 2016. S. 9–11.

35. Balatska O. B. Rol kulturno-tsyvilizatsiinoho chynnyka v rozpovsiudzhenni suchasnoho politychnoho nasyllia. *Ukraina v humanitarnykh i sotsialno-ekonomichnykh vymirakh: materialy II Vseukr. nauk. konf., ch. I* (Dnipro, 24–25 bereznia 2017 r.). Dnipro: SPD «Okhotnik», 2017. S. 24–26.

36. Balatska O. B. Transformatsiia roli derzhavy yak subiekta zbroinoho nasyllia: suchasni tendentsii. *Modernizatsiia politychnoi systemy suchasnoi*

Ukrainy: stan ta perspektyvy rozvytku: zbirnyk materialiv XI Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Sievierodonetsk, 8 hrudnia 2017 r.). Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2017. S. 25–28.

37. Balatska O. B. Suchasni tendentsii rozpovsiudzhennia setsesionistskykh konfliktiv. *Aktualni filosofski, politolohichni ta kulturolohichni problemy rozvytku liudyny i suspilstva u dynamichnomu ta hlobalizovanomu sviti*: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 22–23 hrudnia 2017 r.). Kyiv: Tavriiskyi nats. un-t im. V. I. Vernadskoho, 2017. S. 51–54.

ЗМІСТ

ВСТУП	28
РОЗДІЛ 1	
ОСНОВНІ ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЛЯ: СУБ'ЄКТИВНИЙ ТА ОБ'ЄКТИВНИЙ ВИМІРИ	43
1.1. Вивчення політичного насилля з позиції психологічного детермінізму.....	43
1.2. Тлумачення політичного насилля в конфліктологічній парадигмі.....	57
1.3. Структурно-функціональний аналіз ролі насилля в політичній системі суспільства.....	74
Висновки до першого розділу.....	95
РОЗДІЛ 2	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЛЯ	97
2.1. Насилля як політико-культурний феномен: поняття, особливості прояву.....	97
2.2. Методологічні підходи до вивчення політичного насилля.....	112
2.3. Типологія насилля як складової політичної сфери	124
Висновки до другого розділу.....	138
РОЗДІЛ 3	
ПОЛІТИЧНЕ НАСИЛЛЯ В КОНТЕКСТІ ЦІННІСНО-КУЛЬТУРНОЇ ПАРАДИГМИ	140
3.1. Культурно-цивілізаційні протиріччя як чинник розповсюдження політичного насилля.....	140
3.2. Релігійні та етнокультурні складники сучасного протиборства (на прикладі терористичного насилля і збройного сепаратизму).....	163
3.3. Ідеологічні обґрунтування політичного насилля.....	190
Висновки до третього розділу.....	218

РОЗДІЛ 4**КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЛЯ.....221**

4.1. Загальні закономірності розповсюдження політичних конфліктів.....	221
4.2. Інформаційна складова протиборства: новітні тенденції.....	243
4.3. Соціокультурний і геополітичний виміри політичного насилля: на прикладі російсько-українського конфлікту.....	258
Висновки до четвертого розділу.....	282

РОЗДІЛ 5**СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ПРОТИДІЇ ПОЛІТИЧНОМУ НАСИЛЛЮ.....286**

5.1. Ціннісно-ідеологічні засади запобігання політичному насиллю.....	286
5.2. Концептуальне та нормативно-ціннісне підґрунтя миротворчої діяльності як інструменту протидії політичному насиллю.....	308
5.3. Практика й еволюція сучасної миротворчості	331
Висновки до п'ятого розділу.....	348

ВИСНОВКИ.....351**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....363****ДОДАТКИ.....421**

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Політичне насилля супроводжує людство протягом усього його існування і змінюється разом із формами суспільної організації. Первісному суспільству були властиві численні конфлікти, спричинені міжродовими, міжплеменними, релігійними суперечками, боротьбою за території, ресурси, зокрема й людські. Згодом характер конфліктів змінився, набувши ознак воєнно-політичного протиборства. Адже первісні суперечки не мали власне політичного характеру через відсутність формальної організації, ієрархізованої системи відносин «панування – підкорення». Важливою тенденцією сучасного суспільного життя став перехід соціального насилля в політичну площину, що відтепер є одним із основних інструментів реалізації політичних інтересів. Посилилися й деструктивні наслідки насильницьких конфліктів. Значно актуалізувалися у наш час і ціннісно-культурні виміри політичного насилля.

Актуальність дослідження феномена політичного насилля зумовлена низкою обставин. По-перше, сучасне політичне насилля має всеосяжний характер і становить одну з глобальних проблем сучасності. Воно еволюціонує разом із розвитком людського суспільства, що проявляється як у зміні його масштабів та інтенсивності, так і в появі нових форм, поступовій раціоналізації мотивів і цілей. По-друге, політичне насилля стало невід'ємною складовою політичної системи. Атрибутивний характер насилля щодо політичної сфери зумовлений самою сутністю політики, яка в класичному розумінні є боротьбою за владу з метою реалізації групових інтересів. Насилля вбудовується в структуру держави й набуває високого ступеня інституціоналізації. Його інституційний, системний характер тісно пов'язаний зі суб'єктивними, психологічними джерелами, адже структура й особливості людської психіки, соціально-психологічні закономірності взаємодії у малих і великих групах створюють підстави для агресії, яка

спричиняє насилля. По-третє, в сучасному світі спостерігається стрімке зростання масштабів та інтенсивності політичного насилля. Суперечливі наслідки глобалізації, геополітична нестабільність, глибокі цивілізаційні розбіжності є базовими чинниками ескалації насильницьких конфліктів, кількість яких із часів закінчення Другої світової війни суттєво зросла. Крім того, політичне насилля трансформується разом зі суспільно-політичним середовищем, що проявляється в актуалізації певних його типів і проявів. Отже, крім кількісних, воно зазнає і якісних змін. Традиційні форми воєнно-політичного протиборства поступаються місцем неконвенційним і непрямим його формам. Усі ці тенденції є відображенням процесів глобальних змін і вказують на формування нових загроз системам національної та міжнародної безпеки.

Окреслені небезпечні явища та процеси, що загрожують суспільно-політичній стабільності та розвитку як у світовому, так і в національному масштабах, потребують ґрунтовних і всебічних досліджень, а також пошуку політико-правових шляхів вирішення проблеми політичного насилля з метою більш ефективного та адекватного запобігання деструктивним тенденціям.

Проблеми сутності політичного насилля, його детермінації, суспільно-політичних функцій, тенденцій є предметом наукового опрацювання зарубіжних дослідників минулого й сучасності, зокрема Х. Арндт, Р. Арона, З. Бжезінського, П. Бурдьє, М. Вебера, Ф. Гаєка, Й. Галтунга, С. Гантінгтона, Т. Гарра, Л. Гумпловича, Ф. Енгельса, С. Жижека, Д. Істона, К. Каутського, К. фон Клаузевіца, В. Лакера, К. Маркса, Дж. Міршаймера, Г. Моргентау, Д. Норта, Ф. Оппенгеймера, Т. Парсонса, К. Райта, В. Райха, Ф. Ратцеля, З. Фрейда, Е. Фромма, Дж. Шварценбергера та інших.

Серед українських науковців на вивченні вказаної проблематики зосередилися О. Бабкіна, А. Боброва, Р. Войтович, М. Головатий, В. Горбатенко, В. Денисенко, С. Денисюк, О. Дзьобань, М. Дмитренко, М. Дорошко, І. Кононов, В. Корнієнко, О. Кресін, І. Кудря, І. Курас, О. Лавер, Л. Левченко, М. Михальченко, О. Недавня, М. Носенко,

М. Остапенко, В. Остроухов, В. Панібудьласка, В. Пахіль, Н. Пашина, В. Петрик, Г. Почепцов, І. Рафальський, С. Рябов, Ю. Седляр, С. Сірій, С. Телешун, О. Феденко, О. Цебенко, Л. Чекаленко, О. Шевченко, Л. Шкляр, В. Явір та інші.

Однак, незважаючи на існуючі наукові напрацювання, політичне насилля залишається принципово невирішеною глобальною проблемою, дослідження якої заслуговує на багатосторонню увагу. Необхідним є подальше осмислення теоретико-концептуальних засад, сутності, суспільно-політичної ролі, типології насилля у політичній сфері; аналіз системи детермінаційних чинників насилля як на суб'єктивному (індивідуальному, психологічному), так і на об'єктивному (системному) рівнях; з'ясування ролі культурно-цивілізаційної складової у розпалюванні політичних суперечностей; розкриття ціннісного й ідейного підґрунтя конфліктів у політичному житті; визначення тенденцій актуалізації політичного насилля, зокрема моніторинг відповідних кількісних змін і якісних трансформацій у контексті новітніх реалій суспільно-політичного середовища; аналіз і пошук нових механізмів запобігання та інструментів протидії політичним конфліктам, адекватних сучасним викликам і загрозам. Актуальним залишається аналіз підґрунтя, чинників і наслідків збройного насилля, російсько-українського конфлікту як безпрецедентного виклику національній безпеці України. Такі загрози змінюють політичну свідомість, ідейні переконання людей, моделі політичної поведінки, політико-культурні цінності в суспільстві, що й зумовило вибір теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в межах науково-дослідної теми кафедри політології та правознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» «Тенденції і напрямки збройного насилля» (№ державної реєстрації 0116U004882) та проекту Державного фонду фундаментальних досліджень Ф-71 «Місце збройного насилля в системі владних відносин» 2016–2017 рр. (№ державної реєстрації 0116U006526).

Тема дослідження затверджена (протокол № 6 від 30 січня 2015 р.) та скорегована (протокол № 1 від 31 серпня 2018 р.) вченою радою ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Метою дисертації є концептуалізація феномена політичного насилля в контексті його ціннісно-культурної детермінації; визначення та вивчення провідних тенденцій динаміки розповсюдження й трансформації політичного насилля як політико-культурного явища.

Для реалізації поставленої мети необхідним є вирішення таких **завдань**:

– виявити суб'єктивне підґрунтя виникнення агресії та насилля з позиції психологічного детермінізму, а також розкрити об'єктивну суспільно-політичну роль політичного насилля у світлі конфліктологічної парадигми;

– дослідити структурно-функціональні механізми детермінації політичного насилля через розкриття його ролі у функціонуванні соціальних і політичних систем та відтворенні владних відносин;

– визначити понятійно-категоріальний апарат і методологічні засади вивчення політичного насилля як політико-культурного феномена;

– систематизувати типи й форми прояву політичного насилля;

– з'ясувати роль ціннісно-культурного чинника в розповсюдженні політичних конфліктів;

– вивчити динаміку й тенденції поширення сучасного протиборства на релігійному та етнокультурному ґрунті на прикладі терористичного насилля і збройного сепаратизму;

– осмислити ідеологічні засади політичного насилля на прикладі тоталітарних і радикально-екстремістських ідеологій;

– простежити загальну динаміку розповсюдження сучасних політичних конфліктів у світі та регіонах;

– визначити та охарактеризувати тенденції трансформації політичного насилля через аналіз його новітніх форм і проявів, зокрема, ролі інформаційної складової;

– проаналізувати соціокультурні й геополітичні засади сучасних політичних конфліктів на прикладі російської збройної агресії в Україні;

– дослідити базові ціннісно-ідеологічні засади запобігання політичному насиллю як складові внутрішнього механізму його мінімізації на прикладі ліберальної та соціал-демократичної ідеологічних доктрин;

– охарактеризувати концептуальне й нормативно-ціннісне підґрунтя миротворчої діяльності як основного інструменту протидії політичному насиллю;

– розкрити логіку й закономірності еволюції сучасної миротворчості в контексті новітніх викликів миру й безпеці.

Об’єктом дослідження є феномен насилля в політичній сфері сучасного суспільства.

Предметом дослідження є ціннісно-культурні детермінанти актуалізації та трансформації політичного насилля.

Методологічну основу дисертації становить низка філософських, загальнонаукових, спеціальних та емпіричних методів дослідження суспільно-політичних явищ, які забезпечують комплексний та багатосторонній аналіз феномена політичного насилля. Дослідження побудоване на принципах науковості, об’єктивності, цілісності та системності, методологічного плюралізму.

Базовим щодо теми дисертації є *політико-культурний підхід*, що зумовив загальну логіку дослідження, яка передбачила вивчення політичного насилля крізь призму культурно-цивілізаційної парадигми, основоположних культурних, ідеологічних, релігійних детермінант, уможливила розкриття механізмів формування соціокультурної та політичної ідентичності. У контексті *аксіологічного підходу* політичне насилля розглянуто як феномен, зумовлений ціннісними розбіжностями між різними етнонаціональними,

релігійно-конфесійними та іншими політичними спільнотами, що спричиняються до численних конфліктів. Крім того, важливим аспектом його застосування став аналіз ролі доктринально-ідеологічних парадигм в активізації та мінімізації політичного насилля. Усебічний аналіз політичного насилля здійснено за допомогою *діалектичного підходу*, який дозволив розкрити багатоскладність цього феномена через зв'язок з іншими близькими до нього явищами (силою, примусом, тиском тощо), виявити суперечливі взаємозв'язки різних його проявів, дослідити кількісні зміни та якісні трансформації сучасних типів протиборства.

Застосування *інституційного підходу* позначилося у дослідженні процесів інституціоналізації соціального насилля в ході історичного розвитку форм суспільної організації та набуття ним політичного характеру. *Психологічний підхід* спрямований на вивчення суб'єктивних складових політичного насилля, мотиваційних та поведінкових закономірностей його реалізації, які набувають об'єктивного характеру на рівні колективної суспільної взаємодії з приводу влади. *Конфліктологічний підхід* допоміг зосередитися на визначенні сутності та суспільно-політичної ролі насилля у процесі державотворення і конструювання політичних відносин, розкритті сутності соціокультурних, політичних та інших суспільно значущих суперечностей у розгортанні політичних конфліктів.

Ці підходи у дисертації увиразнилися у комплексі методів: історичний, логічний, компаративний, науковий аналіз і синтез, індукція і дедукція, контент-аналіз та багато інших. Використання *системного методу* уможливило реалізацію таких важливих дослідницьких завдань, як розкриття системоутворюючої ролі політичного насилля, його об'єктивації на суспільному рівні, вбудови в структуру суспільно-політичної системи. Завдяки використанню *структурно-функціонального методу* проаналізовано функціональне призначення насилля як частини соціально-політичної сфери як у маргінальному, так і в конвенційному вимірах, місця насилля в системі

політико-владних відносин, закономірностей зв'язку між рівнем насилля і станом політичної системи.

Емпіричну базу роботи склали статистичні та соціологічні дослідження провідних вітчизняних (Інститут демографії та соціологічних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Інститут соціології НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова тощо) і зарубіжних (Heidelberg Institute for International Conflict Research, Stockholm International Peace Research Institute, The Institute for Economics and Peace, United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Uppsala Conflict Data Program, U.S. Department of State, The Home Office) науково-дослідних та політико-правових установ і неурядових організацій («International Crisis Group», «Pew Research Center», «Open Doors», «Human Rights Watch»); міжнародні та національні нормативно-правові документи, що стосуються кваліфікації конкретних проявів політичного насилля, врегулювання конфліктів, визначення й упровадження політико-правових механізмів забезпечення миру й безпеки; офіційні результати парламентських і президентських виборів в Україні.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в концептуалізації феномена політичного насилля, його сутності, специфіки й тенденцій реалізації в сучасному світі крізь призму ціннісно-культурної детермінації та актуалізації непрямих (нефізичних) форм насильницького впливу культурно-інформаційного характеру. У дисертації сформульовані положення, що мають наукове значення.

Уперше:

– здійснено комплексний аналіз суб'єктивного та об'єктивного вимірів реалізації політичного насилля. На суб'єктивному (психологічному) рівні насилля актуалізується через систему індивідуальної політико-культурної мотивації, спричиненої внутрішніми чи зовнішніми чинниками, що зумовлюють агресивну поведінку. Об'єктивний рівень передбачає

інституційний і системний виміри. Політичне насилля інституціоналізується у процесі державотворення, становлення політичної системи, як засіб конструювання відносин «панування–підкорення» та інструмент здійснення влади, будучи крайньою та найбільш деструктивною формою примусу, що властива тією чи іншою мірою будь-яким політико-владним системам. На системному – вищому – рівні насилля реалізується через державні та, меншою мірою, інші суспільні та політичні структури, як складова соціально-політичної системи на національному й міжнародному рівнях, і, разом із примусом, є засобом підтримання політико-владних відносин. Однак, на відміну від примусу, який є атрибутивною складовою політичної влади, політичне насилля, як крайня його форма, можливе лише у випадку його здійснення державою. Державне політичне насилля легітимізується через культурний, інституційний та процесуальний виміри. Водночас недержавне політичне насилля, що здійснюється іншими суб'єктами політичного процесу, маргіналізується і виводиться поза межі політико-правового поля, хоча може набувати ознак легітимності, якщо його суб'єктами стають широкі народні маси;

– розкрито подвійну функцію ідеологій як чинників політичного насилля, що здатні відігравати роль його каталізаторів (тоталітарні та радикально-екстремістські ідеології, ціннісні системи яких пропагують заперечення самоцінності індивіда, обмеження прав і свобод, тотальний контроль за різними сферами самореалізації особистості), або є частиною механізму запобігання політичному насиллю (гуманістичні, універсалістські ідеології політичного центризму, що затверджують примат цінності особистості). Ідеологічні доктрини, в основу яких покладено колективістський принцип, розглядаються як такі, що сприяють примусу, тиску на особистість, придушенню індивідуального начала, а отже – політичному насиллю, водночас ціннісно-ідеологічні системи, побудовані на засадах індивідуалізму, навпаки, – як такі, що мінімізують його;

– запропоновано авторську стратегію мінімізації політичного насилля, що ґрунтується на дворівневому механізмі: 1) втілення на внутрішньодержавному рівні ціннісно-ідеологічних систем, побудованих на засадах гуманізму, плюралізму, толерантності, взаємопорозуміння, загальнолюдських моральних цінностей, спрямованих на формування культури спілкування, злагоди, миру як сприятливого людині середовища, орієнтованого на ненасильницькі засоби вирішення суперечностей, консенсусне узгодження протилежних громадянських позицій, гармонізацію різноманіття суспільних інтересів, збереження цілісності плюрального суспільства; 2) на міждержавному рівні запровадження новітніх, комплексних форм миротворчості як політико-правового механізму зовнішньої регуляції, в основу яких покладені превентивні та постконфліктні заходи з урегулювання політичних конфліктів і формати «жорсткої миротворчості» у разі, якщо насилля вже перебуває на стадії ескалації;

– виявлено сучасні закономірності змістовної трансформації політичного насилля, серед яких: зменшення ролі держави як суб'єкта політичних конфліктів та монополіста у здійсненні легального (юридично правомірного) та легітимного (суспільно визнаного) політичного насилля з одночасним збільшенням вагової частки недержавних акторів, що втілюється в асиметризації конфліктів і посиленні їхньої іррегулярної компоненти; локалізація насилля, про що свідчить розповсюдження внутрішньодержавних, внутрішніх інтернаціоналізованих і субдержавних конфліктів з одночасним скороченням міждержавних конфліктів; комплексне поєднання в сучасному протиборстві засобів «жорсткої» і «м'якої сили» з тенденцією до пріоритету останньої (через утілення концепції «розумної сили»), що вказує на актуалізацію непрямих форм воєнно-політичної боротьби (інформаційних, інформаційно-психологічних, консцієнтальних, смислових, мережецентричних, гібридних стратегій і технологій).

Отримало подальшого розвитку:

– розкриття взаємозв'язку між прямим (фізичним) і непрямим (нефізичним) політичним насиллям, а також провідної ролі непрямого насилля у світлі сучасних суспільно-політичних трансформацій. Непряме насилля може реалізовуватися як самодостатній інструмент культурно-ідеологічного впливу на індивідуальному, груповому чи масовому рівнях з метою зміни політичної поведінки об'єкта і становити альтернативу прямому фізичному примусу або впроваджуватися як складова механізму детермінації політичного насилля, що втілюється через наявні суперечності ціннісно-культурного характеру на ментальному рівні, які спричиняють актуальні політичні конфлікти;

– визначення провідної ролі політико-культурних чинників у механізмі детермінації багатьох проявів сучасного політичного насилля, що спричиняють конфлікти на межі зіткнення інтересів спільнот – носіїв різних ціннісно-культурних систем (етнонаціональних, релігійно-конфесійних, політико-ідеологічних груп) та посилюють протиборотство, що відбувається на фоні актуалізації інших причин. З огляду на це, з'ясовано, що одним із домінуючих типів протиборств сьогодні є конфлікти на культурно-цивілізаційному ґрунті;

– дослідження сутності, особливостей і закономірностей сучасного сепаратизму, в результаті чого визначено тенденцію ескалації сепаратистських конфліктів у світі, з'ясовано принципові відмінності між сепаратизмом як однією з радикальних форм вирішення етнонаціональних і релігійно-конфесійних суперечностей та новітнім феноменом «штучного» сепаратизму як технології впровадження геополітичних інтересів і дестабілізації суспільно-політичних систем для досягнення політичних цілей окремих акторів;

– з'ясування особливої ролі толерантності серед внутрішніх чинників запобігання насиллю, яка на глибинному рівні формує загальне позитивне ставлення до світу, готовність до безумовного прийняття «іншого», дає внутрішню згоду на його існування і готовність приймати життя у

різноманітності його проявів, якщо вони не спричиняють шкоду іншим. Як культурно-психологічна засада світогляду, орієнтованого на ненасилля, частина загальної системи гуманістичних цінностей, толерантність діалектично взаємопов'язана з ідентичністю, адже ефективність толерантної політики можлива лише за наявності сформованої, чітко артикульованої, повноцінної самоідентифікації, що спроможна протистояти деструктивним інформаційно-психологічним діям і дозволяє адаптуватися до змін та нових культурних впливів не на шкоду своїй нації, політичній чи етноконфесійній спільноті;

– визначення соціокультурного та геополітичного підґрунтя російсько-українського конфлікту, який розглянуто крізь призму ціннісно-культурних суперечностей, як результат актуалізації розбіжностей між різними моделями колективної ідентичності за векторами національної, культурної, лінгвістичної, конфесійної самоідентифікації громадян, що безпосередньо впливає на геополітичні орієнтації, політичний вибір, політичну ідентичність. На це вказують регіональні розбіжності за зазначеними напрямками, що заклали підґрунтя для виникнення внутрішньої напруги, спровокованої інформаційною агресією, та стали об'єктом зовнішніх маніпуляційних технологій з боку Російської Федерації, яка згодом здійснила неконвенційне воєнне втручання і продовжила експансіоністський курс на розширення «зони привілейованих інтересів».

Поглиблено:

– тлумачення політичного насилля, що визначається як суб'єкт-об'єктна трансформація, що відбувається через деперсоніфікацію та десуб'єктивізацію об'єкта впливу, перетворення його на засіб упровадження чужої волі, втілюється через цілеспрямований примус і має наслідком спричинення шкоди зі застосуванням безпосередньої фізичної сили чи інформаційно-психологічних технологій у сфері владних відносин – як авторитарний засіб суспільно-політичного контролю з боку легальної

політичної влади або нелегальна діяльність інших політичних суб'єктів з метою тиску на державу чи радикальних змін державного ладу;

– формулювання специфічних рис інституціоналізованого політичного насилля, яке характеризується націленістю на владу, системністю, організованістю, поєднанням фізичного й інформаційно-психологічного впливів, поліресурсністю, ідеологізованістю, у випадку державного насилля – легальністю та легітимністю;

– наукове розуміння тенденції підйому ультраправого та (меншою мірою) ультралівого рухів як одного з чинників сучасного політичного насилля, що пояснюється як зовнішнім впливом з боку зацікавлених у загальній дестабілізації міжнародних акторів, так і загостреним відчуттям небезпеки колективній ідентичності національних спільнот, спричиненим глобалізаційними процесами, актуалізацією світових загроз (воєнно-політичної, міграційної, екологічної, енергетичної проблем), загальною дестабілізацією міжнародної системи;

– тлумачення насилля як одного з основних факторів державотворення на ранніх етапах розвитку суспільства та потужного сучасного ресурсу владарювання, завдяки якому відтворюється система соціально-політичної та економічної ієрархії, а також основного інструменту революційної перебудови суспільств, спрямованого на різкий злам існуючого ладу і створення нового суспільного порядку;

– розкриття системної функції політичного насилля, яка реалізується у двох вимірах: як форма девіантної політичної поведінки, спосіб неконвенційної політичної участі радикально-екстремістських, маргінальних суб'єктів, що розбалансовує політичну систему та порушує нормальний перебіг політичного процесу; як форма легітимного суспільно-політичного контролю з боку держави за діяльністю тих самих маргіналізованих і радикальних сил з метою стабілізації системи і збереження її цілісності та оптимального порядку функціонування;

– визначення загальносвітової та регіональної динаміки розповсюдження політичних конфліктів і тероризму. У якості провідної тенденції визначено загальну інтенсифікацію та поширення масштабів політичного насилля, зокрема на ціннісно-культурному ґрунті.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дослідження отримані автором самостійно. Усі наукові праці, опубліковані за темою дисертації, є одноосібними.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів визначається можливістю їх застосування у науково-дослідних, навчальних і прикладних цілях. Теоретична значущість дослідження полягає у можливості використання його результатів і висновків як концептуальної основи для подальшого науково-теоретичного вивчення феномена політичного насилля. Комплексний аналіз зазначеної проблеми, здійснений у дисертації, дозволяє ґрунтовно досліджувати сутність, специфіку, типи та особливості прояву політичного насилля, усвідомити складний характер детермінації сучасного протиборства, поглибити розуміння сучасних закономірностей його розповсюдження і трансформації.

У практичному сенсі результати дослідження мають цінність для прогнозування динаміки політичних конфліктів та інших форм політичного насилля, перспектив розв'язання наявних суперечностей, удосконалення соціокультурних і політико-правових інструментів протидії політичному насиллю, розробки доктринальної та нормативної бази забезпечення систем міжнародної та національної безпеки. Основні положення та висновки дисертації можуть бути використані міжнародними організаціями, органами державної влади й місцевого самоврядування, науковими установами, політичними партіями, громадськими організаціями, засобами масової інформації, а також у роботі навчальних закладів в якості навчальних і навчально-методичних матеріалів для професійної підготовки політологів і фахівців з проблем політичного насилля.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри політології та правознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», а також пройшли апробацію на VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (Луганськ, 26 жовтня 2012 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Політична парадигма розвитку XXI століття: аналітичні рамки та конфігурації сучасної політики» (Луганськ, 15 березня 2013 р.), IX Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (Сєверодонецьк, 11 грудня 2015 р.), I Всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих вчених «Соціально-політичні проблеми сучасності» (Дніпропетровськ, 30 березня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Actual questions and problems of development of social sciences» (Кельце, Республіка Польща, 28–30 червня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсон, 23–24 вересня 2016 р.), II міждисциплінарній науково-практичній конференції «UChoice 4P. Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology» (Одеса, 8 жовтня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Realita a perspektívu vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty» (Словацька Республіка, Сладковічево, 28–29 жовтня 2016 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину» (Одеса, 11–12 листопада 2016 р.), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (Одеса, 9 грудня 2016 р.), II Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 24–25 березня 2017 р.), XI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку»

(Северодонецьк, 8 грудня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі» (Київ, 22–23 грудня 2017 р.). Усі доповіді та тези опубліковані.

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертації викладені авторкою у 37 одноосібних наукових працях, зокрема: 1 індивідуальній монографії (22,3 д. а.), 23 статтях у фахових виданнях із політичних наук (11 з яких надруковані у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз), 13 тезах наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дослідження складається з анотації, вступу, п'яти розділів, поділених на п'ятнадцять підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, двох додатків. Загальний обсяг дисертації – 428 сторінок, із них основна частина – 335 сторінок. Список використаних джерел містить 471 найменування.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВНІ ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЛЯ: СУБ'ЄКТИВНИЙ ТА ОБ'ЄКТИВНИЙ ВИМІРИ

1.1. Вивчення політичного насилля з позиції психологічного детермінізму

Питання витоків і джерел насилля як прояву деструктивності досліджувалося низкою науковців минулого і сучасності, які формулювали альтернативи теорії та підходи до визначення його природи.

Поняття насилля тісно пов'язане з поняттям агресії. Як зазначає В. Краси́ков, «насилля невід'ємне від агресії, є фазою її ескалації. Насилля не існує поза агресією, і навпаки. Навіть якщо агресія завершується лише демонстрацією, то в цьому випадку тут присутнє насилля у вигляді успішного психічного придушення, що зробило непотрібним придушення фізичне. Насилля – фаза в розгортанні агресивної поведінки...» [191, с. 19].

У психологічній науці під агресією (від лат. *aggression* – напад) розуміється «мотивована руйнівна поведінка, імпульс або намір, який породжує психологічний дискомфорт і заподіює шкоду людям або окремій людині» [302, с. 20]. Насилля можна трактувати як результат агресії, яка становить його підґрунтя. Ці два поняття поєднує категорія деструктивності (лат. *destruction* – руйнування), що являє собою «руйнівні механізми людської психіки і поведінки» [302, с. 214].

Одна з перших спроб фундаментального наукового дослідження засад деструктивної поведінки була здійснена в межах психоаналізу. Існує ціла низка психоаналітичних концепцій, які своєрідно визначають джерела деструктивності. Усі їх поєднує те, що вони вбачають витoki агресії та насилля в певній первинній силі – прагненні до руйнування. З. Фрейд (1856 – 1939 рр.) у праці «По той бік принципу насолоди» (1920 р.) порушує питання

про існування прагнення до смерті, що керує людською поведінкою разом із сексуальним потягом (інстинктом життя). Поняття інстинкту смерті З. Фрейд запозичив у С. Шпільрейн (1885 – 1942 рр.), яка в праці «Деструкція як причина становлення» (1912 р.) першою заклала фундамент вивчення деструктивності та запровадила в психоаналіз поняття інстинкту смерті як потягу до руйнування, агресії, базової деструктивної сили.

З. Фрейд визначає два протилежні начала – інстинкт життя та інстинкт смерті – як первинні позиви (потяги). Сексуальний інстинкт він називає Еросом, який «прагне зіштовхнути та з'єднати частинки живої субстанції» [371, с. 80]. Ерос діє з самого початку життя. У його основі лежить енергія лібідо. Ерос є більш помітним і його простіше досліджувати, ніж деструктивний потяг. Інстинкт смерті виник унаслідок оживання неорганічної матерії, яка відтепер прагне повернутися в первинний, неживий стан.

Таким чином, перша дуалістична модель З. Фрейда, згідно з якою виокремлювалися інстинкт самозбереження, спрямований на виживання індивіда, та сексуальний інстинкт, спрямований на збереження виду, була замінена на іншу дуалістичну концепцію – первинних позовів смерті (руйнування) й первинних позовів життя (лібідозних позовів Еросу). Останні передбачали як сексуальний інстинкт, так і інстинкт самозбереження [371, с. 80, 121–122].

У праці «Я й Воно» (1923 р.) З. Фрейд зазначає, що два первинні інстинкти діють одночасно в кожній живій субстанції як її фундаментальні властивості, але в нерівних частках. Вони є нероздільними й поєднуються та постійно змішуються один з одним. У їхній основі лежить єдина індіферентна енергія, здатна до зміщення в бік еротичного чи руйнівного імпульсів. Завдання Еросу – удосконалювати й зберігати життя. Завдання інстинкту смерті – приводити все живе до неживого стану. У результаті ускладнення життя, поєднання одноклітинних організмів у багатоклітинні інстинкт смерті окремої клітини нейтралізується й руйнівні схильності

переносяться на зовнішній світ. Таким чином, інстинкт смерті реалізується як спрямований на зовнішній світ та інші істоти руйнівний первинний імпульс [371, с. 122–123, 127].

Інстинкт смерті може мати як внутрішню спрямованість – на сам організм, так і зовнішню – на інші істоти. Розвиваючи це положення, З. Фрейд зазначає, що, якщо інстинкт смерті пов'язаний із сексуальністю, то він виражається через садизм (спрямованість на об'єкти зовнішнього світу) чи мазохізм (спрямованість на себе). Садизм розглядається З. Фрейдом як суміш сексуального й руйнівного інстинктів, що має екстравертний характер. Спрямований назовні у вигляді агресії, інстинкт смерті стає інстинктом деструктивності. Мазохізм – це суміш аналогічних позовів інтровертної спрямованості. Він є первинним стосовно садизму. Водночас, чим більше людина обмежує свою зовнішню агресію, тим більше агресії вона спрямовує на власне «Я» [371, с. 140; 372, с. 251].

Слід зазначити, що поняттям інстинкту смерті З. Фрейд об'єднував багато явищ, як-от агресивність, садизм, мазохізм, панування, прагнення до влади. Однак, як пише Е. Фромм, З. Фрейд у деяких працях розрізняв окремі форми деструктивності, наприклад незалежну від сексуальності оборонну агресію, сексуальний садизм і «сліпу лють руйнування», що також має несексуальну природу. У статті «Економічна проблема мазохізму» (1924 р.) З. Фрейд називає руйнівний інстинкт прагненням до панування, волею до влади. У праці «Аналіз тимчасовий і вічний» (1937 р.) він наголошує на силі деструктивності, зазначаючи, що найсильніший з усіх руйнівних факторів, не підвладний контролю, – це інстинкт смерті [Цит. за: 372, с. 382].

Таким чином, погляди З. Фрейда на джерела деструктивності зазнали значної еволюції, пройшовши декілька етапів: розуміння агресії та деструктивності як специфічних проявів сексуального інстинкту; констатація наявності несексуальної агресії та деструктивності через розгляд деструктивних потягів як незалежних від лібідозних інстинктів (тобто як властивості інстинктів «Я» (інстинктів самозбереження) з одночасним

існуванням також і сексуальної деструктивності); визнання двох протилежних первинних потягів – Ероса (інстинкту життя) та інстинкту смерті [15, с. 81].

Пізніше в психоаналітичній літературі інстинкт смерті отримав назву на честь давньогрецького бога смерті Танатоса (за аналогією з Еросом – богом кохання). Термін «Танатос», на думку одних учених, уперше був упроваджений В. Штекелем (1868–1940 рр.), на думку інших – П. Федерном (1871–1950 рр.) [370; 372, с. 389]. Учень З. Фрейда П. Федерн також є автором терміну мортідо [214, с. 50–51]. Мортідо (лат. *mortalis* – схильний до смерті, смертний) – це деструктивна психічна енергія, одна з двох фундаментальних сил, що виражається в прагненні до смерті. Деструктивна енергія мортідо й креативна енергія лібідо разом є рушійними засадами людської психіки.

Разом із деструдо мортідо є складовою частиною Танатоса. Ідею деструдо (лат. *destructio* – руйнування) вперше висловив Е. Вейсс (1889 – 1970 рр.). Якщо під мортідо розуміється прагнення до суїциду, то деструдо – це інстинкт агресії, тобто бажання заподіювати шкоду іншим. Таким чином, в основі агресії та насилля лежить деструктивний потяг – деструдо. Згідно з однією із гіпотез, деструдо активізується, якщо мортідо як прагнення до суїциду блокується інстинктом життя. Отже, деструктивна енергія, яка іманентно властива людині, знаходить вихід у руйнуванні об'єктів зовнішнього світу, зокрема й інших людей.

Інший учень З. Фрейда В. Райх (1897 – 1957 рр.) надав своєрідне пояснення причин різкого зростання рівня насилля в суспільстві, розповсюдження садизму й тоталітарних ідеологій. У книзі «Психологія мас і фашизм» (1933 р.) він обґрунтовує існування цих деструктивних явищ через панування механістичного світогляду, відрив від біологічної, тваринної сутності людини: «В основі своїй людина є твариною. Тварини відрізняються від людини відсутністю механістичності та садизму» [306, с. 322]. Машина здійснила механічний, механістичний, закріплюючий ригідність вплив на

уявлення людини про себе, що отупляє її та уводить геть від усвідомлення своєї істинної тваринної природи. З цього приводу В. Райх зазначає: «Упродовж тисячоліть механічного розвитку механістичний світогляд поступово вкорінився у біологічну структуру людини й передавався від покоління до покоління» [306, с. 329]. Далі він висловлює: «Під гаслом «Геть тварину!» біологічна потворність досягає приголомшливих успіхів у боротьбі «надлюдини проти нижчої людини»..., а також у науковому, математичному й механічному здійсненні вбивств» [306, с. 331]. Натомість пригнічена біологічна сутність людини проявляється у прагненні до свободи.

Причину деструктивного імпульсу В. Райх убачав у бажанні знищити джерело небезпеки. Тобто руйнування має біологічний сенс. У цьому випадку його мета – збереження життя, власного «Я», а не знищення іншого чи отримання задоволення від насилля. Водночас науковець розрізняв деструктивну, садистську, рухову й сексуальну агресивність. Він також визначив взаємозв'язок між деструктивністю й сексуальністю. Деструктивна енергія виникає в разі застою енергії сексуальної: «...Як генітальна енергія при порушеннях перетворюється на деструктивну, так і при задоволенні може відбутися зворотне перетворення деструктивної енергії на генітальну» [113].

Фундаментальний аналіз внутрішніх чинників агресії та насилля з психоаналітичних позицій здійснив Е. Фромм (1900 – 1980 рр.). Глибинному дослідженню деструктивної поведінки науковець присвятив працю «Анатомія людської деструктивності» (1973 р.). Теза, яку висловлює й доводить Е. Фромм, наступна: деструктивність – це не інстинктивне прагнення, а пристрасть, яка глибоко вкорінена в людській особистості та визначається характером. Він зазначає, що, якщо під агресією розуміти «всі ті дії, які вчиняють (або мають намір вчинити) шкоду іншій людині, тварині або неживому об'єкту», то виникають значні суперечності [372, с. 163]. Адже це визначення охоплює занадто різні прояви деструктивної поведінки. На цій підставі, спираючись на ретельний аналіз цілого спектра нейрофізіологічних,

етологічних, палеонтологічних та антропологічних даних, Е. Фромм виокремлює два типи агресії – доброякісну та зляккісну. Ці типи зовсім різні за своєю сутністю й спрямованістю.

Доброякісна агресія є біологічно адаптивною, натомість зляккісна деструктивність не пов'язана з виживанням індивіда чи виду: «...Біологічно адаптивна агресія – це реакція на загрозу вітальним інтересам індивіда; вона закладена у філогенезі; вона властива як тваринам, так і людям; вона носить вибуховий характер і виникає спонтанно як реакція на загрозу; а наслідок її – усунення або самої загрози, або її причини. Біологічно неадаптивна, зляккісна агресія (тобто деструктивність і жорстокість) зовсім не є захистом від нападу чи загрози; вона не закладена у філогенезі; вона є специфікою тільки людини; вона заподіює біологічну шкоду й соціальне руйнування» [372, с. 164]. Типовими проявами зляккісної агресії виступають убивства й катування. На відміну від біологічно адаптивної агресії, в основі зляккісної деструктивності – не інстинкт, а «певний людський потенціал, що сягає корінням в умови самого існування людини» [372, с. 164]. Єдина мета подібних дій – отримання задоволення. Проте шкода в такому випадку є обопільною, тобто заподіюється як жертві, так і агресору.

До різновидів доброякісної агресії Е. Фромм відносив різні форми псевдоагресії, під якою розуміються дії, що можуть заподіяти шкоду, але яким не передували злі наміри. До таких форм належать, наприклад, ненавмисна та ігрова агресія, агресія як самоствердження. Іншим проявом доброякісної агресії виступає оборонна агресія, яка проявляється при загрозі вітальним (життєвим) інтересам індивіда, свободі, нарцисизму, як психологічний спротив усвідомленню витиснутих проблем. Варіантами доброякісної агресії є також конформістська та інструментальна агресія. У першому випадку агресивні дії є наказаними, індивід вимушений їх виконувати. Інструментальна агресія – це агресія, мета якої – забезпечити себе або групу тим, що є необхідним або бажаним. Прикладом такої агресії є війна [15, с. 82].

На відміну від біологічно адаптивної агресії, злаякісна агресія обумовлюється не інстинктами, а структурою характеру. Отже, такий тип агресії властивий тільки людині. У людини із садистськими схильностями прагнення до руйнування, завдання болю є домінуючим компонентом структури особистості, що спрямовує її поведінку. До того ж деструктивні потяги можуть мати величезну силу, адже такі пристрасті, як жорстокість, гнів, злість, жага руйнування викликають значно більше збудження ніж конструктивні почуття (любов, творчість тощо) та не потребують ніяких зусиль [15, с. 82]. Злаякісна агресія не потрібна для виживання. Е. Фромм зазначає, що «це одна з пристрастей, яка в окремих культурах або в окремих індивідів домінує, а в інших зовсім відсутня» [372, с. 190].

У деяких випадках деструктивність може бути й не пов'язана зі структурою характеру. Це так звана вдавана, або несправжня, деструктивність. Е. Фромм відносить до неї ритуальні вбивства, загалом вбивства на релігійному ґрунті, спонтанну жорстокість, деструктивність помсти, екстатичну деструктивність. Справжня деструктивність, що коріниться в характері (деструктивний характер) – це садизм (мазохізм) і некрофілія, які можуть набувати як сексуальних, так і несексуальних форм.

Якщо З. Фрейд убачав сутність садизму й мазохізму в поєднанні Еросу та інстинкту смерті, Е. Фромм трактував садизм (садистський характер) як пристрасть або прагнення до абсолютної, необмеженої влади над живою істотою [372, с. 251]. На відміну від некрофільно-деструктивних особистостей, садист «зацікавлений» у тому, щоб жертва була живою, принаймні певний час.

Некрофілію Е. Фромм визначав «як жагучий потяг до всього мертвого, хворого, гнилого, смердючого, того, що розкладається; водночас це пристрасне бажання перетворити все живе на неживе, пристрасть до руйнування заради руйнування; а також надзвичайний інтерес до всього чисто механічного (небіологічного). До того ж це пристрасть до насильницького розриву природних біологічних зв'язків» [372, с. 285].

Протилежністю некрофільії є біофілія, тобто любов до життя, до всього живого.

Справжні деструктивні характери (некрофільський і садистський) порівняно часто зустрічаються в політиці, особливо в тоталітарних, диктаторських, «терористичних» режимах. Найяскравішими прикладами політичних постатей такого типу, які аналізує Е. Фромм, є Йосип Сталін (несексуальний садист) та Адольф Гітлер (некрофіл).

У згаданій книзі Е. Фромм також здійснює докладний теоретико-методологічний аналіз підходів до визначення сутності агресії та насилля. Крім психоаналізу, в якості таких підходів він визначає інстинктивізм та біхевіоризм. До інстинктивістів поряд з іншими вченими Е. Фромм відносить З. Фрейда. Фрейдову теорію агресії він вважає «останнім щаблем в історії розвитку вчення про інстинкти», оскільки агресивність у ній трактується не як реакція на роздратування, а як інстинкт, тобто «певний постійно існуючий в організмі рухливий імпульс, який зумовлений самою конституцією людської істоти, самою природою людини» [372, с. 32].

Іншим відомим інстинктивістом є К. Лоренц (1903 – 1989 рр.). Концепцію агресії К. Лоренца, як і концепцію З. Фрейда, Е. Фромм називає «гідравлічною», проводячи аналогію з тиском води, щільно затиснутої в закритому водоймищі [372, с. 34]. Згідно з теорією К. Лоренца про вроджену людську деструктивність, агресія не є реакцією на зовнішні подразники. Агресія – це результат внутрішньої напруги, що поступово зростає в індивіді й тому потребує розрядки. Проте зовнішній подразник не є обов'язковим.

У людей, як і у тварин, внутрішньовидова агресія є вродженою й сприяє виживанню виду (на відміну від руйнівного інстинкту смерті у З. Фрейда), забезпечуючи селекцію найкращих особин і встановлюючи певну соціальну ієрархію. Однак, на відміну від агресії тварин, людська агресія може переростати «в гротескну й безглузду форму». Тоді вона становить загрозу виживанню виду. Це відбувається внаслідок «гідравлічного» ефекту,

коли надлишок накопиченої агресії, яка довго стримувалася, виринається назовні й набуває жорстоких і руйнівних форм.

К. Лоренц доходить висновків, що є близькими до висновків з теорії З. Фрейда. Він вважає, що деформована людська агресія породжує жагу руйнування, яка супроводжує людину впродовж її життя. Однак, якщо у З. Фрейда, крім прагнення руйнування, існує рівноцінне йому прагнення до життя (Ерос), то в К. Лоренца любов є результатом агресивного потягу. Подібним у цих двох теоріях є визнання великої шкоди від витіснення агресії для людини й людства загалом. Це призводить до хвороб і сплесків надмірної жорстокості. Людині як виду властива агресивно-деструктивна енергія, що виникає постійно й яку людина не може довго стримувати [372, с. 36].

На відміну від інстинктивізму та психоаналізу предметом дослідження в біхевіоризмі є не мотиви й суб'єктивні стани психіки (тобто її внутрішній зміст), а людська поведінка, яку можна візуально спостерігати, фактори та способи впливу на неї. Класична біхевіористська модель «стимул – реакція», визначена Дж. Б. Вотсоном (1878 – 1958 рр.), є основою для розробки й застосування механізмів корекції поведінки. Так, згідно з радикальною необіхевіористською концепцією Б. Скіннера (1904 – 1990 рр.), поведінку визначають стимули й зовнішнє середовище, які можуть формуватися в результаті культурного процесу або створюватися спеціально для цілеспрямованого впливу на людину.

Агресія в біхевіоризмі трактується як форма поведінки, що виникає під тиском відповідних стимулів. Водночас внутрішні чинники агресії ігноруються або вважаються другорядними. Індивід стає агресивним, якщо агресивна поведінка сприяє досягненню ним бажаної мети, тобто є корисною. Біхевіорист А. Басс розуміє агресію не як властивість особистості, а як реакцію, особливу поведінку, результатом якої є заподіяння шкоди, завдання болі іншому. Він визначає феномен агресії як «поведінку, що викликає роздратування й вчиняє шкоду іншим організмам» [372, с. 54]. А. Басс є одним з авторів опитувальника Басса-Даркі, спрямованого на

діагностику деструктивних тенденцій особистості. На основі впровадження розробленої методики, А. Басс і А. Даркі визначили декілька видів агресії як реакції: фізична агресія (напад), що пов'язана з прямим застосуванням фізичної сили проти іншого; непряма агресія або безособова, неупорядкована агресія, що спрямована на вчинення шкоди іншому без прямого застосування фізичної сили; схильність до роздратування; негативізм як «опозиційні заходи поведінки»; образа; підозрілість; вербальна агресія [1, с. 88].

Окрім вищезазначених підходів до визначення засад і джерел насилля, слід назвати також концепції агресивності як вивченої реакції (А. Бандура, Г. Левін, Б. Флейшман тощо), що також споріднені з біхевіоризмом. Агресія розглядається як модель поведінки, яка формується в процесі навчання. В основі такого підходу – біхевіористське уявлення про поведінку за моделлю «стимул – реакція». З точки зору цієї концепції дитина навчається агресивності від дорослих через наслідування відповідних моделей. Якщо агресивна реакція досить часто знаходить позитивне підкріплення, формується стала агресивна поведінка. І навпаки, негативна реакція на агресію, така, як покарання, стримує її розвиток. Окрім родини, джерелами наслідування агресивності виступають також інститути соціалізації, засоби масової інформації, соціокультурне середовище. Індивід веде себе агресивно, якщо він вважає, що наслідки його агресії матимуть позитивний результат. Разом із цим, умовами агресивної реакції виступають фрустрація, афект, стрес, а також наявність об'єкта, на який можна спрямувати агресію й зняти напругу. Агресію можна корегувати, знижувати, цілеспрямовано впливаючи на поведінку індивіда.

У рамках біхевіористського підходу були сформульовані фрустраційні теорії агресії, що виникли в 1930-х рр. Представниками теорії фрустрації є Дж. Доллард, Н. Міллер, С. Фешбах, Л. Берковіц тощо. Згідно з даним підходом джерело насилля міститься у дії детермінаційного механізму «фрустрація – агресія». Під фрустрацією розуміють блокування цілеспрямованої поведінки або заперечення бажання. Інші автори

визначають фрустрацію як психічний стан, що виражається в характерних особливостях переживань і поведінки, які зумовлені об'єктивно непереборними (або тими, що суб'єктивно розуміються як такі) перешкодами на шляху до досягнення мети, неуспіхом у задоволенні потреб, бажань, що спричиняють стан тривоги, краху, пригніченості, відчаю як наслідки переживання невдачі [215, с. 681; 373].

Отже, фрустрація виникає внаслідок існування значної перешкоди на шляху до досягнення індивідом бажаного й проявляється через тривогу, психологічну напругу, занепокоєння, відчай, гнів. Насилля розглядається як природна реакція на фрустрацію. Як зазначив Т. Гарр, «фрустровані люди мають уроджену схильність здійснювати насилля стосовно джерела фрустрації пропорційно її інтенсивності» [86, с. 74].

Одним із базових положень теорії фрустрації є теза про те, що причиною агресивної поведінки завжди є фрустрація, а фрустрація неодмінно спричиняє агресивну реакцію. Тобто агресія проявляється як захисна реакція. Пізніше цей постулат було змінено. Агресія стала розумітися не як єдина, а як одна з можливих реакцій на фрустрацію разом з апатією, смиренністю, регресією тощо (Н. Міллер, Л. Берковіц). Л. Берковіц (1926 – 2016 рр.) з'ясував, що усвідомлення фрустрації спричиняє гнів. А агресивна реакція виникає лише тоді, коли її провокує певний зовнішній вплив, а саме – об'єкт, який фрустрований індивід вважає джерелом фрустрації. Особливо велика ймовірність виникнення агресії та насилля існує при гострих і тривалих фрустраціях. Крім того, агресія не завжди проявляється відкрито й може бути загальмована, заміщена або пригнічена. З механізмом «фрустрація – агресія» тісно пов'язані агресивні реакції на погрозу. Агресія може бути результатом переляку, хоча першою реакцією в таких випадках, як правило, виступає страх [51; 86, с. 68–75].

Близьку до фрустраційної теорії позицію займає Т. Гарр (нар. 1936 р.), який у книзі «Чому люди бунтують» (1970 р.) убачає причину політичного насилля у відносній депривації. Згідно з концепцією Т. Гарра, в основі

політичного насилля лежить відносна депривація. Відносна депривація (RD) – це напруга, яка розвивається у разі виникнення розбіжностей між «треба» та «є» колективного ціннісного задоволення й спонукає людей до насилля. Тобто це сприйняття актором суперечностей між його ціннісними експектаціями й ціннісними можливостями [86, с. 60–61]. Іншими словами, відносна депривація являє собою «розбіжність між тими благами й життєвими умовами, які, як їм [людям] здається, вони повинні мати, з одного боку, й тими благами та умовами, які, на їхню думку, вони реально мають, з іншого боку» [86, с. 405]. Мотиваційним наслідком зазначених розбіжностей є схильність до агресивних дій.

Ця невідповідність спричиняє агресивну поведінку, яку Т. Гарр визначає як незадоволеність або гнів. Незадоволеність надає насиллю первинний імпульс. Політизація такої незадоволеності є наслідком переконання людей у тому, що насилля проти політичних суб'єктів є нормативно виправданим і потенційно корисним для відстоювання та покращення своїх ціннісних позицій. У цьому випадку насилля виникає й спрямовується на тих, кого вважають уособленням і причиною цієї суперечності.

Незадоволеність може стосуватися цінностей різного характеру – матеріального становища, соціального статусу, рівня життя тощо. Під цінностями Т. Гарр розуміє «бажані події, об'єкти й умови, досягнення яких люди прагнуть», «цільові об'єкти людської мотивації» [86, с. 62]. Джерелами цінностей є базові потреби та інстинкти, що виникають на їх основі. Політичні цінності мають колективний характер. До найважливіших політичних цінностей дослідник відносить:

– цінності добробуту, як ті, «що роблять прямий внесок у фізичний добробут і самореалізацію», а саме – економічні цінності та цінності самоактуалізації [86, с. 63];

– цінності влади, тобто «ті цінності, які детермінують ступінь, до якого люди можуть здійснювати вплив на дії інших та уникнути небажаного

втручання інших у наші власні дії» [86, с. 64]. Ця група цінностей є особливо важливою у контексті політичного насилля й найбільшою мірою мотивує політичну поведінку та діяльність (зокрема, політичну участь). До цієї групи науковець відносить цінності участі й безпеки;

– міжособистісні цінності, або «ті психологічні задоволеності, яких ми шукаємо в неавторитарній взаємодії з іншими індивідами й групами» [86, с. 64]. Ця група складається зі взаємопов'язаних цінностей – статусу, колективності (бажання членства в стабільних підтримуючих групах), ідеаціонального зв'язку (почуття впевненості).

Також Т. Гарр виокремив три види (патерни) відносної депривації, які є факторами політичного насилля:

– спадаюча депривація, коли групові ціннісні експектації залишаються відносно незмінними, а ціннісні можливості сприймаються як ті, що знижуються;

– спрямована депривація, за якої можливості залишаються відносно статичними, а експектації зростають або стають більш інтенсивними;

– прогресивна депривація, коли відбувається одночасне зростання експектацій і скорочення можливостей [86 с. 84].

Згідно з гіпотезою Т. Гарра, потенціал колективного насилля змінюється разом з інтенсивністю й масштабом відносної депривації, які виступають його детермінантами. Інтенсивність відносної депривації може коливатися від поміркованої незадоволеності до люті. А масштаб визначається часткою інтенсивно незадоволених членів даного колективу. Потенціал політичного насилля (або політизована незадоволеність), за визначенням Т. Гарра, – це сфокусована схильність до використання насилля (або погрози насилля) проти політичних акторів, які вважаються відповідальними за помилки в певній діяльності або за бездіяльність, що призвело до виникнення депривуючих умов.

Політичні наслідки незадоволеність має тоді, коли суб'єкти переконані в тому, що насилля виправдане в нормативному сенсі й потенційно корисне

для покращення або відстоювання їхніх ціннісних позицій. Таким чином, потенціал політичного насилля є результатом загальної незадоволеності й низки другорядних змінних, які мають когнітивний характер, а саме – інтенсивності й масштабу нормативних та утилітарних виправдань політичного насилля.

Ще однією змінною, яку аналізує Т. Гарр разом із потенціалом політичного насилля, є його величина. Вона визначається часткою колективності, яка бере участь у насиллі, його деструктивністю й тривалістю. На величину насилля також впливають інтенсивність і масштаб політизованої незадоволеності, а також можливість і співвідношення контролю та інституційної підтримки з боку як правлячої еліти, так і контреліти [86, с. 405, 407].

Отже, аналіз політичного насилля з позиції психологічного детермінізму дозволяє виокремити декілька концептуальних підходів до розуміння його сутності й джерел. Перший підхід, пов'язаний із психоаналізом, убачає витoki насилля в ірраціональному деструктивному прагненні або інстинкті. Інстинктивісти також розуміють агресію як вроджений інстинкт, необхідний для виживання виду. З позицій біхевіоризму агресія та насилля трактуються як реакції на зовнішні стимули, виклики соціального оточення. Окреме місце посідає уявлення про агресію як вивчену реакцію, що сформувалося в межах теорії соціального навчання. Прибічники теорії фрустраційної агресивності розуміють агресію як реакцію на особливий внутрішній стан – фрустрацію. А з точки зору теорії депривації джерела політичного насилля полягають у розбіжності між бажаними й дійсними благами та умовами життя. Це дозволяє стверджувати, що першоджерела політичного насилля містяться в суб'єктивному вимірі індивідуальної психологічної мотивації суб'єкта, що спричиняють агресивну поведінку, яка втілюється в насильницьких діях.

1.2. Тлумачення політичного насилля в конфліктологічній парадигмі

Насилля завжди відіграло вагомий роль у політичному процесі та було найтіснішим чином пов'язане з владарюванням. Особливо це стосується періоду генези держав, інституціоналізації політичної влади, глибоких соціально-політичних змін і системних зрушень, які супроводжувалися численними та глибинними конфліктами. У такі моменти роль насилля значно підвищувалася. Воно ставало одним із найбільш затребуваних ресурсів, покликаних забезпечити реалізацію волі суб'єктів, що володарюють.

Проблема насилля цікавила мислителів із давніх часів. Як правило, насилля представлялося, з одного боку, як необхідний атрибут політичної влади, з іншого – як знаряддя революційної боротьби. Однак ґрунтовно політичне насилля починає досліджуватися в ХІХ ст. Значну увагу цьому питанню у своїх роботах приділяли представники теорії еліт, теоретики анархізму, фашизму тощо. Найбільш повно державотворча роль насилля була розкрита в працях прибічників теорії насилля та марксистів.

У політичній думці ХІХ – початку ХХ ст. як окремий напрям досліджень походження держави й права виникають теорії насилля, в яких насиллю відводиться провідна роль у політичних і, зокрема, державотворчих процесах. Прихильники цих поглядів розуміли політичне насилля як головний фактор формування держави [26, с. 54–75].

Одним із перших представників теорії зовнішнього насилля був соціал-дарвініст Л. Гумплович (1838 – 1909 рр.). Політичному насиллю він надавав статусу соціального закону, який полягає у «прагненні кожної соціальної групи підкорити собі кожну іншу соціальну групу, яка зустрічається на її шляху, у прагненні до поневолення, до панування» [101, с. 159]. Протягом усієї людської історії сильні племена завойовували й пригнічували слабкі. Для закріплення панівного становища й організації економічної експлуатації

переможці створювали спеціальні структури, які згодом еволюціонували в державу. Зазначені процеси стали можливими завдяки переходу від матріархального до патріархального ладу, осілості та закріпленню за громадою певної території.

Основною причиною виникнення, сутністю й метою держави є поневолення й організація панування меншості над більшістю. Це стає можливим завдяки кращій військовій дисципліні, оснащеності та «розумовій перевазі». За словами вченого, «історія не надає нам жодного прикладу, де б держава виникала не за допомогою акту насилля, а якимось інакше. Крім того, це завжди було насиллям одного племені над іншим, воно виражалося в завоюванні й поневоленні сильнішим чужим племенем слабшого, вже осілого племені» [100, с. 47]. Так виникли держави Єгипту, Вавилону, Персії, Індії, Китаю тощо.

Після утворення держави насилля залишається основним фактором політичного процесу, адже головним напрямом державного розвитку, особливо на ранніх історичних етапах, є завоювання. Насилля характеризує й внутрішньополітичні процеси, в яких панівний клас прагне до посилення експлуатації та поневолення, а пригноблені класи намагаються чинити опір і послабити свою залежність. З огляду на це, державу Л. Гумплович визначав як організацію або «сукупність установ, що мають на меті панування одних над іншими, а саме меншості над більшістю» [101, с. 182] Крім панування меншості, ще однією базовою ознакою держави є етнічне розмежування вищих і нижчих страт, завдяки чому соціально-класова диференціація суспільства загалом співпадає з етнічною.

Держава проходить декілька фаз, або ступенів, розвитку. До них дослідник відносив: «період внутрішніх зіткнень» племен завойовників і завойованих; «період національної держави», яка виникає в результаті формування єдиної нації; період класової боротьби, що приходить на зміну боротьбі племен [100, с. 207–208]. Усі ці періоди супроводжуються насиллям, яке залишається одним із головних чинників внутрішнього

розвитку держави. Отже, соціальний розвиток розуміється Л. Гумпловичем «як сукупність змін у соціальному стані, що відбуваються в кожній окремій державі внаслідок боротьби соціальних складових частин і суспільних кіл за владу, переваги й панування» [100, с. 221].

В основі політичного панування лежить власність на землю, джерелом якої є завойовницькі війни. Інструментом придушення мас є право, що являє собою «впорядковану нерівність», на якій ґрунтується держава. Якщо держава, як організація панування, та право, як інструмент її конституювання, – це засоби, то метою такого порядку є організація праці, заснована на примусі. За словами Л. Гумпловича, «потреба задоволення матеріальних потреб необхідно призводить до поневолення та експлуатації людської сили», яку не можна задовольнити «без примусу й насилля над іншими людьми» [101, с. 189, 193].

Л. Гумплович дотримувався ідеї циклічності політичних процесів. Він зазначав, що колообіг соціальної боротьби відбувається «від свободи до рівності анархічної орди через силу й нерівність, через право й закон до свободи та рівності революції, до руйнуючої державу анархії, а від цього хиткого стану знову до сили й панування реакції та реставрації, потім до нового розвитку, і так далі, до нескінченності!» [101, с. 247]. Погляди Л. Гумпловича мали соціал-дарвіністський характер. Еволюцію суспільства він розумів як «безперервну боротьбу, що регулюється вищим законом пристосування», у результаті якої виживають «елементи», які пристосувалися краще, а ті, хто «чинив опір» і не пристосувався, «вилучаються в більш-менш насильницький спосіб» [102, с. 65].

Подібні погляди на проблему утворення держави висловлював один із засновників геополітики Ф. Ратцель (1844 – 1904 рр.). Для підтвердження власних концепцій на його праці посилалися Ф. Оппенгеймер і К. Каутський. Хоча Ф. Ратцель також відводив політичному насиллю велику роль у державотворчих процесах. За його словами, «неминучість боротьби між

людьми є великим, настійним фактом» [307, с. 172]. І державний лад виникає завдяки цій боротьбі.

Ф. Ратцель наголошував на базовій культурній протилежності між землеробськими й скотарськими племенами. На його думку, «землеробам властива природжена слабкість», яка пов'язана з «незвичкою володіти зброєю та прагненням до володіння землею й осілою, що послаблюють мужність і підприємливість». Мисливці та скотарі, навпаки, відрізняються «вищою мірою втілення політичної сили» [307, с. 91]. Особливо це стосується племен пастухів – рухливих, дисциплінованих і здатних до масових дій.

Поєднання цих протилежних начал становить основу державотворчих процесів. Землеробські племена взагалі не здатні утворити державу власними силами. Для цього їм необхідно відчувати на собі зовнішній агресивний, але творчий вплив кочовиків-завойовників, у войовничому характері яких «лежить велика державотворча сила...». Тільки там виникають державні утворення, де воїни-кочовики насильно підпорядковують осілих землеробів із більш розвинутою матеріальною культурою. Ф. Ратцель зазначав, що «...видатні державні утворення виникають на кордонах широких степів, у багатих землеробських краях, де висока матеріальна культура осілих народів залучається насильно до служіння енергійним, владним, войовничим степовим мешканцям» [308, с. 396].

Ф. Ратцель наводив численні історичні приклади панування кочових народів над осілими землеробами – влада маньчжурів над китайцями, туркестанських володарів над персами, гіксосів, арабів і турків над єгиптянами, ацтеків над тольтеками тощо. Спираючись на фактичний матеріал, він сформулював специфічну політико-географічну закономірність: «Менш родючі плоскогір'я та прилеглі до них смуги не тому сприяли всюди розвитку вищої культури й утворенню культурних держав, що вони мали більш прохолодний клімат і тим заохочували землеробство, а тому, що тут з'єднувалася завойовницька й охоронна сила номадів зі сталою працею

землеробів, які гуртувалися в культурних оазисах, але не мали здатності до утворення держав» [307, с. 91].

Один із видатних теоретиків соціал-демократії К. Каутський (1854 – 1938 рр.), на відміну від марксистів, заперечував можливість виникнення держави на основі первісної демократії через внутрішні соціально-економічні чинники. Навпаки, за його словами, первісний лад був «непереборною греблею, яка затримувала будь-який суспільний розвиток у напрямі утворення класів, що експлуатують та експлуатуються, а також створення державної влади, яка панує над громадою й не залежить від маси населення» [164, с. 77].

У питанні походження держави К. Каутський дотримувався уявлень, властивих іншим представникам теорії насилля. Провідним чинником виникнення перших держав і класів стали завойовницькі війни. Держава утворилася в результаті насильницького об'єднання землеробських і скотарських племен. Проте, на відміну від Ф. Ратцеля, К. Каутський не вважав скотарів-номадів первинною державотворчою силою. Дійсним державотворчим фактором він називав об'єднання кочовиків і землеробів. Він зазначав, що «землероби... навіть важливіші за пастухів-номадів, бо не може бути ніякого утворення держави без осілого землероба» [164, с. 103]. Держава виникає тільки там, де підґрунтям для неї стають землеробські осілі народи. Подібний процес неможливий, якщо кочовики намагаються підкорити мисливців або пастухів.

Однак для того, щоб утворилася держава, недостатньо одного сусідства мирних заможних землеробів із войовничими бідними кочовиками. Серед інших необхідних чинників державотворення К. Каутський називає: наявність тривалих відносин між племенами, зокрема й торговельних; зацікавлення завойовників у довготривалій експлуатації; достатньо високий економічний рівень обох сторін тощо.

Племена номадів, підкоривши інертні та покірні племена землеробів, з'єднують численні громади в одне ціле через територіальне об'єднання.

Спочатку завойовники експлуатують селян, обкладаючи їх даниною. Згодом вони перетворюються на панівний клас, який відтоді експлуатує підкорені маси. Для управління останніми утворюється спеціальний апарат примусу, який поступово стає державою [164, с. 102].

К. Каутський так описував процес класоутворення, що завжди супроводжується політичним насиллям: «Обидва племені стають класами лише тоді, коли вони зливаються всередині одного суспільства із загальним керівництвом і з загальними законами, які диктуються племенем, що експлуатує; внаслідок цього останнє плем'я перетворюється на панівний клас, якому плем'я, що експлуатується, підкоряється як клас пригноблений» [164, с. 106].

Отже, класи – це «продукт війни», адже «...перші класи й держава утворюються з племен, що спаяні одне з одним актом завоювання...» [164, с. 78]. Панівні класи є «нащадками» племен завойовників, а пригноблені – завойованих народів. Такий механізм виникнення властивий й іншим системам соціальної стратифікації. Так, наприклад, виникнення варно-кастової системи в Стародавній Індії є наслідком завоювання аріями місцевих неіндоєвропейських племен. Перші започаткували три привілейовані варни – брагманів, кшатріїв і вайш'їв, а неарійські аборигени перетворилися на нижчу варну шудр.

Таким чином, держава й класи виникають одночасно через завоювання сильними племенами слабших: «Утворення держави рівносильне утворенню класів і класових суперечностей, під дією яких ця держава із самого початку опиняється в руках класу, що панує та експлуатує, зняряддяв придушення й експлуатації іншого класу, який годує своєю працею не тільки сам себе, але й своїх панів» [164, с. 116].

Саме завойовницькі війни стали причиною розподілу праці, експлуатації та політичного насилля. Насилля розглядалося К. Каутським як потужний фактор політичних та економічних трансформацій, що може сприяти появі нових і зникненню старих класів. Водночас великі політичні

зміни, як правило, мають різкий, революційний характер, натомість економічні трансформації відбуваються поступово, еволюційним шляхом.

Великої ролі політичному насиллю як потужній державотворчій силі надавав Ф. Оппенгеймер (1864 – 1943 рр.). Учений ототожнював «політичні засоби» досягнення цілей і реалізації інтересів з насиллям, експлуатацією, пограбуванням, привласненням продуктів чужої праці. Їм Ф. Оппенгеймер протиставляв «економічні засоби», пов'язані з використанням власної праці та рівноцінним обміном. Уся історія людства від первісних часів до сучасності, на його думку, – це постійна конкуренція між політикою та економікою [447].

Згідно з теорією Ф. Оппенгеймера, племена пастухів-скотарів були головними суб'єктами агресії та насилля, що в результаті призвело до появи державних утворень. Вони витиснули племена мисливців з їхніх територій та підпорядкували землеробів, які не мали змоги відкочувати до інших районів. Завойовники були більш дисциплінованими та мали значно кращу військову організацію. Це дозволило їм посісти панівне становище, незважаючи на кількісну перевагу та більш розвинену матеріальну культуру підлеглих племен.

Політичне насилля сильного над слабким, яке перший використовує для досягнення власних цілей, є фундаментальною основою цивілізації та зумовлює ранні державотворчі процеси. Отже, слідом за Ф. Ратцелем та К. Каутським, Ф. Оппенгеймер уважав протилежність між землеробськими та скотарськими племенами, між виробниками та завойовниками передумовою генезису держав [447].

Ф. Оппенгеймер виокремлював шість етапів процесу державотворення. На першому етапі відбувалися тривалі насильницькі конфлікти між скотарями та землеробами. Ці конфлікти супроводжувалися численними актами насилля – пограбуваннями, вбивствами, збройними сутичками, викраденнями людей, знищенням майна тощо. Метою політичного насилля було не завоювання, а збагачення за рахунок слабших сусідів.

На другому етапі нескінченні руйнівні набіги припинилися так само, як і спроби опору агресорам. Відтоді насильницькі акції здебільшого мали на меті не знищення землеробських племен, а залякування й демонстрацію сили. Агресори тепер не вдавалися до хижацького пограбування, а вилучали в землеробів тільки надлишок продукту їхньої праці. Перехід до другого етапу мав величезне значення для розвитку суспільства. З одного боку, цей процес можна вважати початком рабства, поневолення й експлуатації. З іншого боку, саме тоді були закладені основи формування держави і права.

Третій етап пов'язаний зі встановленням упорядкованої системи оподаткування селян. Землероби почали регулярно платити данину завойовникам. Однак панівні та підлеглі племена ще не представляли єдиної спільноти, а зв'язки між ними зводилися до збору податків.

Четвертий етап мав вирішальне значення для становлення й розвитку держави, оскільки впродовж нього відбулося територіальне об'єднання обох етнічних груп. Відтоді скотарі та землероби, панівні та підлеглі сконцентрувалися в межах певної локації, утворивши територіальний союз. Їхні відносини перетворилися з «міжнародних» на «внутрішньонаціональні». Цей об'єднавчий процес міг бути зумовлений як зовнішніми, так і внутрішніми факторами, серед яких Ф. Оппенгеймер називав іноземний вплив, різке збільшення кількості населення, виснаження природних ресурсів, необхідність захисту своїх володінь тощо.

Перехід до наступного – п'ятого – етапу відбувся досить швидко. Це було пов'язане з необхідністю запобігти міжусобним конфліктам між сусідніми поселеннями та кланами, які відбувалися часто й негативно впливали на продуктивність селян. Відтоді суб'єкти влади взяли собі право арбітражу при вирішенні суперечок. На судових засіданнях був присутній офіційний представник влади, натомість місцевий вождь зберігав лише видимість авторитету. Історично цей етап відповідав системі раннього середньовічного феодалізму.

На шостому етапі відбулося формування повноцінної національної держави з властивими їй інститутами громадянства, публічної політичної влади, правовою та економічною системами тощо [447].

Відомий представник теорії внутрішнього насилля, критик марксизму Є. Дюрінг (1833 – 1921 рр.), на відміну від марксистів, наполягав на базисному характері політичних, а не економічних відносин. За його словами, перші відносини є «історично фундаментальними», а другі – похідними від них, «наслідком або окремим випадком». Отже, не економічні відносини, а політичне насилля виступає первинним фактором, що зумовлює суспільно-політичний устрій [388, с. 158].

Насилля є причиною виникнення класів і держави як системи поліцейського владарювання. Воно також лежить в основі існуючої системи власності, яка являє собою форму панування, що базується на «відстороненні ближнього від користування природними засобами існування» та «примусі людини до підневільної служби» [388, с. 161].

Економічна й господарська діяльність, експлуатація природних ресурсів ґрунтується на політичній, економічній і соціальній зверхності людини над людиною та людини над природою. Так, землеробство у великих масштабах стало можливим завдяки поневоленню й примусу великих мас людей: «Експлуатація землі, – або розповсюдження економічного панування над землею в розмірах, що перебільшують природні сили окремої людини, – була можлива досі в історії лише тому, що до встановлення панування над землею або одночасно з ним було здійснено й необхідне для цього поневолення людини» [388, с. 175].

Раніше експлуатація втілювалася у формі рабства або кріпацтва, але згодом набула більш поміркованого характеру й трансформувалася в найману працю. Прямому примусу та експропріації, характерним для минулих історичних періодів, прийшла на зміну непряма залежність людини від людини.

Таким чином, на відміну від багатьох інших представників теорії насилля, Є. Дюрінг визначає базовий державотворчий фактор не як акт «зовнішнього» насилля у формі завоювання та підкорення одного етносу або народу іншим, а через внутрішні політичні механізми формування в суспільстві панівних і підлеглих страт, що стали причиною економічної експлуатації та соціальної нерівності й несправедливості [25, с. 205].

Великого значення насиллю як складової суспільно-політичного процесу надавали марксистки. Це дещо зближує марксистську політичну теорію з теоріями насилля, в яких насиллю відводилася ключова роль у процесі державотворення. Однак, незважаючи на спільність даних конфліктологічних інтерпретацій політичного (зокрема державотворчого) процесу, погляди марксистів і прихильників насильницьких теорій на роль насилля в суспільному розвитку суттєво різняться [31, с. 193].

Критиці теорії насилля присвячена відома праця Ф. Енгельса (1820 – 1895 рр.) «Анти-Дюрінг. Переворот у науці, зроблений паном Євгеном Дюрінгом» (1878 р.). Згідно з концепцією Є. Дюрінга, насилля – це «основа матерії», єдине джерело власності. Він пояснював виникнення класів, відносин панування й підкорення через насилля. Насилля у вченні Ф. Енгельса – лише засіб, натомість метою є набуття економічних благ. Джерело власності – це праця. Насилля не може нічого утворити. У процесі виникнення приватної власності «насилля не відіграє ...ніякої ролі» [388, с. 162]. Воно може тільки відчужувати те, що вже утворено. Власність з'являється в результаті внутрішніх економічних причин. Формування первинної еліти – аристократії – також не є результатом насилля, а спирається на традиції, авторитет і добровільне підкорення.

Джерела виникнення класів і системи панування Ф. Енгельс убачав у двох процесах. По-перше, у результаті природного й поступового процесу розподілу праці виокремилася функція громадського управління, органи якого поступово еволюціонували в державний апарат. По-друге, суттєве підвищення продуктивності праці та виникнення приватної власності

уможливили появу рабства, яке раніше було економічно не вигідним [31]. Важливу роль відігравали війни, які виступили засобом придбання рабів: «Таким чином, насилля, замість того щоб панувати над господарським станом, було змушене, навпаки, служити йому» [388, с. 181]. Тобто насилля виступило засобом, а не фактором суспільного розвитку.

Для Є. Дюрінга політичне насилля – це «безумовне зло». Натомість Ф. Енгельс наголошував, що насилля разом із деструктивною роллю придушення народних мас може відігравати іншу – прогресивну та революційну роль. Він був апологетом революційного насилля, адже «насилля є тим знаряддям, за допомогою якого суспільний рух прокладає собі дорогу й ламає скам'янілі, омертвілі політичні форми...» [388, с. 185].

Ф. Енгельс акцентував на важливому значенні насилля як силового ресурсу влади. У праці «Роль насилля в історії» (1887–1888 рр.) він розкрив провідну роль політичного насилля в процесі об'єднання Німеччини Отто фон Бісмарком. Однак Ф. Енгельс водночас зазначив, що «політика крові й заліза» має лише тимчасовий успіх і «зрештою повинна потерпіти крах» [391, с. 419]. У сучасних йому суспільствах він спостерігав панування мілітаризму: «Армія стала головною метою держави, вона стала самоціллю...», а народи існують лише для її підтримки [388, с. 171]. Натомість в основі могутності держави лежить не насилля, а ступінь економічного розвитку.

Ф. Енгельс заперечував розуміння політичних відносин як первинної основи суспільного розвитку. Історична роль політичного насилля стосовно економічної сфери є другорядною: «По-перше, будь-яка політична влада ґрунтується спочатку на якій-небудь економічній, суспільній функції та зростає в міру того, як члени суспільства... перетворюються на приватних виробників і, як наслідок, ще більше поглиблюється відчуження між ними й носіями загальних, суспільних функцій. По-друге, після того як політична влада стала самостійною відносно суспільства та з його слуги перетворилася на його господаря, вона може діяти в подвійному напрямі»: або згідно з

існуючим економічним ладом, або всупереч йому, і «...тоді, за деякими винятками, вона, як правило, падає під тиском економічного розвитку» [388, с. 183–184]. Ці рідкісні приклади становлять окремі випадки завоювань, коли завойовники знищували або виганяли завойоване населення, його культуру й виробничі сили. Однак значно частіше завойовники пристосовувалися та інтегрувалися до більш розвиненої суспільної системи підкорених народів.

Щодо державотворчого процесу, то Ф. Енгельс відкидав уявлення про те, що зовнішнє насилля є основним фактором формування держави. На його думку, причини виникнення держави мають ендогенний характер, тобто коріняться в самому процесі внутрішнього суспільного розвитку. Він зазначав, що «держави в жодному разі не є силою, зовні нав'язаною суспільству» [390, с. 683]. Держави виникли на певному етапі розвитку людства, який Ф. Енгельс визначив як перехід від вищого ступеня варварства до цивілізації. Загальною тенденцією тих часів стало руйнування родового ладу, заснованого на кровно-родинних зв'язках, і виникнення держави, що ґрунтувалася на територіальному поділі та майнових розбіжностях. Провідна роль у даному процесі належить економічним чинникам. Однак насилля виступило одним з інструментів утворення й функціонування держави.

В умовах родового ладу не існувало панування й поневолення як масових суспільних явищ, адже в такому суспільстві не було внутрішніх суперечностей і глибоких конфліктів. Однак фундаментальні економічні зміни, як-от розподіл праці, виникнення приватної власності тощо, призвели до формування суспільства, розколотого на декілька протилежних класів. І стосовно цих класів-антагоністів держава стала «третьою силою».

Держави нерозривно пов'язані з експлуатацією. Державна влада посилює експлуатацію народних мас. А однією з передумов виникнення й поглиблення експлуатації та поневолення став патріархат. За словами Ф. Енгельса, «продаж дітей батьком – таким був перший плід батьківського права й моногамії!» [390, с. 616]. Першою формою експлуатації стало

рабство. Згодом вона еволюціонувала в кріпацтво, потім – у найману працю. Характеризуючи епоху цивілізації, Ф. Енгельс зазначав, що «відкрите, а віднедавна замасковане рабство завжди її супроводжує», адже «основою цивілізації є експлуатація одного класу іншим» [390, с. 691–692].

Перехід від варварства до цивілізації значно змінив роль і характер війн. На вищому ступені варварства війна й воєнна організація поступово стають регулярними функціями суспільного життя: «Війна, яку раніше вели тільки для того, щоб помститися за напади, або... щоб розширити територію, ...ведеться тепер тільки заради пограбування, стає постійним промислом» [390, с. 677]. Грабіжницькі війни посилюють вплив військового керівництва, влада якого згодом стає спадковою.

Таким чином, унаслідок зазначених процесів «родовий лад перетворюється на свою протилежність: із організації племен для вільного регулювання своїх власних справ він перетворюється на організацію для пограбування й пригнічення сусідів» і власного народу [390, с. 677]. Серед прикладів, що аналізує Ф. Енгельс, найбільш яскраво виражена роль насилля в процесі формування держави в германських народів. У цьому разі держава стала «безпосереднім результатом завоювання великих чужих територій», виникла як апарат панування над підкореними, що було неможливо в умовах родового ладу [390, с. 683].

Насилля є основою публічної влади, яка посилюється внаслідок класової боротьби, конкуренції завоювань, зростання чисельності населення й розширення державних територій. На відміну від авторитету органів родового суспільства, авторитет публічної влади та її носіїв тримається на насиллі. Отже, держава, що виникла із суспільства, тепер підноситься над ним і все більше відчужується від нього. Вона стає «сполучною силою цивілізованого суспільства..., яка в усі типові періоди є державою виключно панівного класу і в усіх випадках залишається по суті машиною для придушення пригніченого класу, що експлуатується» [390, с. 692].

Головне функціональне призначення державного апарату полягає, з одного боку, в підтриманні класового протистояння, з іншого – в утриманні класового конфлікту в певних межах для запобігання руйнуванню суспільної системи. Економічно панівний клас за допомогою держави отримує також політичне панування. Однак для пролетаріату «державна є лише минущою установою, якою доводиться користуватися у боротьбі, у революції, щоб насильно придушити своїх супротивників...» [389, с. 5].

Значної ролі в процесі суспільного розвитку надавав насиллю К. Маркс (1818 – 1883 рр.). Насилля становить внутрішній зміст політичної влади й виступає головним її знаряддям. Політичну й, зокрема, державну владу К. Маркс визначав як «концентроване й організоване суспільне насилля», «організоване насилля одного класу для придушення іншого» [221, с. 761; 222, с. 447]. З прогресом промисловості та поглибленням класової боротьби посилюється й гнобительський характер державної влади як «знаряддя класового деспотизму». Панівний клас будь-якого експлуататорського суспільства має єдину економічну мету – збереження системи поневолення трудящих мас, привласнення результатів їхньої праці. А головним засобом підтримання такого порядку є насилля.

За республіканської форми правління гнобительський характер державної влади є більш вираженим, ніж за монархічної. К. Маркс характеризував парламентську республіку як «найбільш жорстку форму класового панування»: «...Це не тільки царство терору панівного класу: державна влада стає в її руках відкрито визнаним знаряддям громадянської війни...» [220, с. 614–615]. Адже за монархічного режиму опозиційна частина панівного класу в процесі політичної боротьби змушена схилити на свій бік народні маси. Натомість «в анонімному царстві республіки» насилля панівного класу спрямоване безпосередньо проти народу.

В основі соціальної структури суспільства лежить класовий конфлікт, який зумовлює процес суспільного розвитку. Будь-яка суспільна формація (крім комуністичної) базується на антагонізмі класів. Зміна формацій завжди

має революційний, насильницький характер і може призвести навіть до загибелі класів-антагоністів. Отже, конфлікт є джерелом генези класів і становить основу суспільних відносин: «Окремі індивіди утворюють клас лише остільки, оскільки їм доводиться вести спільну боротьбу проти якого-небудь іншого класу; у решті відносин вони самі ворожо протистоять один одному як конкуренти» [223, с. 54].

Насилля у вченні К. Маркса є одним із ключових елементів суспільно-політичного процесу й виконує декілька важливих суспільних функцій. В експлуататорських суспільствах воно виступає інструментом панування одного класу над іншим і є необхідним знаряддям пригнічення трудящих. Однак насилля також є й головним засобом революційних перетворень, важливим чинником прогресивних змін. За відомим висловом К. Маркса, «насилля є повитухою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим» [221, с. 761]. На шляху до побудови комуністичного суспільства таке прогресивне насилля реалізується через революційну диктатуру пролетаріату.

Застаріла державно-правова система може бути подолана тільки насильницьким, революційним шляхом. Революція є засобом зняття суперечностей між виробничими силами та виробничими відносинами. Як зазначили К. Маркс та Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології» (1845–1846 рр.), «...кожний клас, що прагне панування, – якщо навіть його панування спричиняє, як це має місце в пролетаріату, знищення всієї старої суспільної форми й панування взагалі, – повинен насамперед завоювати собі політичну владу...» [223, с. 32].

Пролетарська революція, на відміну від усіх попередніх революцій, покликана зруйнувати самі підстави експлуатації. Отже, насилля виступає засобом побудови безкласового суспільства рівності та соціальної справедливості, в якому насилля, експлуатація та пригнічення будуть відсутні. Необхідність у насиллі зникне разом з капіталістичними виробничими відносинами, результатом чого стане ліквідація класових

протилежностей, а «публічна влада втратить свій політичний характер» [222, с. 447].

Насилля виконує також важливу економічну функцію. Воно є «економічною потенцією» та лежить в основі економічного панування [221, с. 761]. Насилля відіграло провідну роль у процесі первісного нагромадження капіталу. Описуючи цей процес, К. Маркс акцентував увагу на насильницькому характері становлення капіталістичної формації, що передбачало застосування різноманітних методів «найгрубішого насилля»: завоювання, поневолення, рабства й торгівлі людьми, насильницького рекрутування, експропріації земель у селян, убивств з метою пограбування, знищення корінних народів, торгових війн між націями тощо. Отже, насилля стало головним знаряддям перетворення феодальної формації на капіталістичну. Нову хвилю насилля породила колонізація, у результаті якої загострилася торгова боротьба між націями, а війни стали одним з основних засобів конкурентної боротьби.

Незважаючи на визнання політичного насилля як одного з головних засобів політичної боротьби, К. Маркс виступив проти абсолютизації його як основного фактора державотворчого процесу. З одного боку, він наголошував на значній історичній ролі завойовницьких війн, коли варвари руйнували стару цивілізацію, на місці якої утворювалося нове суспільство: «У варварського народу-завойовника сама війна є... регулярною формою стосунків, яка використовується все ширше...» [223, с. 21]. З іншого боку, завоювання ніколи не виступало головним чинником історичного процесу. Провідна історична роль належить економічним факторам: «Немає нічого більш звичайного ніж уявлення, що нібито в історії досі все зводилося до захоплення... ...Під час захоплення варварами все залежить від того, чи розвинув завойований народ уже до цього часу промислові продуктивні сили...» [223, с. 74]. Загарбання – це тимчасове явище, на зміну якому приходить виробництво, яке відповідає тим умовам, що існували на момент

завоювання на завойованій території. І, нарешті, завойовники асимілюються корінним населенням.

Таким чином, прихильники теорії насилля абсолютизували значення політичного насилля в питаннях походження держави та становлення політичної влади. Досліджуючи державотворчі механізми на численних історичних прикладах, вони акцентували увагу на окремих аспектах процесу – зовнішній агресії, завойовницьких війнах або внутрішніх конфліктах. Водночас інші чинники (економічні, демографічні тощо) вважалися другорядними чи навіть несуттєвими. Однак прихильники теорії насилля зробили вагомий внесок у розкриття сутності та ролі політичного насилля в процесі формування держави.

У марксизмі насиллю як засобу політичної боротьби надавалася одна з ключових ролей. На відміну від прихильників теорії насилля, марксистки виступали проти абсолютизації його державотворчої функції, жорстко критикували розуміння акту завоювання як основного фактора державотворення. Однак, хоча головну роль в утворенні держави вони надавали економічним факторам, державна влада в марксистському вченні виступала концентрованим політичним насиллям, мета якого – підтримання економічної експлуатації. Наголошувалося на значенні насилля як універсального ресурсу й засобу політичної влади. Виступаючи проти насилля як способу панування експлуаторських класів, марксистки були апологетами революційного насилля як знаряддя побудови нового суспільства й руйнування основ експлуатації. Отже, одним із найсуперечливіших, парадоксальних та утопічних положень марксизму є визнання політичного насилля єдиним засобом побудови суспільства без насилля та пригноблення.

1.3. Структурно-функціональний аналіз ролі насилля в політичній системі суспільства

Політичне насилля є невід'ємною складовою політичної боротьби протягом усієї історії людства. Воно набуває різних форм, реалізується різними засобами, а його інтенсивність змінюється в залежності від історичного періоду й конкретної політичної ситуації. Для пошуку та усвідомлення шляхів подолання проблеми політичного насилля необхідним є заглиблення в першопричини та джерела даного феномена, визначення й вивчення його об'єктивних детермінант і факторів системного характеру.

Масштаб та інтенсивність політичного насилля безпосередньо пов'язані з якістю функціонування політичної системи, а саме – такими її характеристиками, як адаптивність, адекватність, ефективність. Дисфункції системи значно збільшують імовірність виникнення насильницьких конфліктів. Спалахи насилля можливі з боку незадоволених мас, а також опозиційних еліт, які активно залучаються до політичної боротьби в ситуації фрустрації влади, результатом чого може стати насильницьке її захоплення. Особливо це стосується недемократичних режимів. Інтенсифікації політичного насилля сприяє також слабкість державного суверенітету, що має наслідком конфлікти в лавах політичної еліти з приводу розподілу ресурсів і влади, несе в собі загрозу загострення екстремістських і сепаратистських тенденцій [14, с. 105].

А. Дмитрієв і І. Залисін визначають чотири групи джерел політичного насилля, яке є результатом їхньої сукупної дії. Серед них: структурні, владні, соціокультурні, психологічні джерела. Перші дві групи – це причини соціального й політичного характеру, які пов'язані зі структурою суспільної системи. Серед основних соціальних причин насильницьких конфліктів дослідники виокремлюють соціальну нерівність, невірноваженість системи соціальної стратифікації, значну поляризацію соціальної системи тощо. Соціальна нерівність є базовою передумовою виникнення соціально-

політичних конфліктів. Це універсальна особливість будь-якої соціальної системи [116, с. 58–63].

Однак для того, щоб політичне насилля з потенційної форми перетворилося на актуальну, однієї соціальної нерівності недостатньо. Потрібні й інші фактори. Одним із головних джерел політичного насилля є боротьба за владу. Обмеженість ресурсів і диспропорції в їх розподілі спричиняє зіткнення інтересів та активізує боротьбу за соціальні блага, насамперед за матеріальні цінності, престижні статуси й владу. Ключове значення серед них має державна влада, адже володіння нею відкриває доступ до найважливіших ресурсів і контроль за їх розподілом у масштабі всієї держави. Саме тому боротьба за владу часто набуває найжорсткіших форм і призводить до насильницьких конфліктів. Боротьба за владу надає соціальним конфліктам характеру політичних.

Іншим важливим фактором політичного насилля є порушення у функціонуванні системи соціальної стратифікації, тобто втрата нею рівноваги. Такий дисбаланс виникає під час масштабних соціально-політичних та економічних трансформацій, криз, унаслідок неорганічної модернізації і виражається в різкому зростанні соціальної мобільності. Статусні зсуви всередині стратифікаційної системи «можуть спричинитися до явної дезінтеграції соціальної структури суспільства, яка завжди супроводжується спалахами насилля» [116, с. 64]. Відсутність стійкої та стабільної соціальної структури зумовлює різні форми насильницьких конфліктів, зокрема й війни.

В основі порушень суспільної рівноваги лежить різке прискорення соціальної мобільності. Даний процес може мати як низхідний, так і висхідний напрями, наслідки яких є різними. Зростання низхідної мобільності, як правило, спричиняє активізацію консервативно-реакційного насилля, яке має стихійний, невпорядкований характер (наприклад, стихійні бунти). Висхідна перервана мобільність, яку також називають блокованою, навпаки, породжує організоване й більш раціональне насилля, таке, як

державні перевороти, тероризм, революції, ініціаторами яких є групи опозиційної еліти, радикально-екстремістські рухи. Водночас політична активність маргіналізованих суб'єктів, які стали «жертвами» низхідної мобільності, використовується представниками вищих груп для досягнення власних цілей [116, с. 65–73].

Крім соціальної нерівності та дестабілізації системи стратифікації, науковці відносять до структурних джерел політичного насилля поляризацію політичної системи. Поляризація соціальної системи призводить до руйнування середнього класу, маргіналізації суспільства, появи екстремальної нерівності. Дані обставини перешкоджають формуванню суспільного консенсусу, загострюють існуючі антагонізми, посилюють соціальне відчуження й призводять до значного зростання рівня політичного насилля в суспільстві. Згодом це може спричинитися до великих соціально-політичних потрясінь, як-от революції або державні перевороти [116, с. 78–79].

Системні детермінанти соціального насилля аналізував Т. Парсонс (1902 – 1979 рр.), який убачав його витoki у фрустрації, що породжує соціальну напругу й має наслідком девіантні тенденції. Соціальне, зокрема й політичне, насилля в політичній системі може проявлятися в двох аспектах: з одного боку, як девіація, спричинена фрустрацією, що породжує соціальну напругу й несе в собі загрозу системного дисбалансу; з іншого боку, як ресурс влади або інструмент механізму соціального контролю, спрямований на відновлення та підтримання стабільності, що втілюється в примусі, різноманітних санкціях, покараннях, репресіях [23].

Оптимальним функціонуванням соціальної системи є прагнення до рівноваги. Однак у реальному житті в будь-якій системі існують тенденції до відхилення, «до порушення конформності відносно нормативних стандартів, які організовані та загально визнані культурою» [266, с. 308]. Дані тенденції становлять сутність різноманітних девіацій у соціальній поведінці акторів. Під девіантністю розуміється схильність акторів поводити себе всупереч

інституціоналізованим стандартам, що в результаті порушує рівновагу процесу взаємодії між ними. Насилля як девіація проявляється в неконвенційних формах політичної участі, зокрема протестної, діях, спрямованих на повалення політичного режиму, силове захоплення влади, аж до руйнування політичної системи.

Джерело девіантної поведінки Т. Парсонс убачає у фрустрації Еґо. Фрустрація, породжуючи напругу, призводить до появи негативних або ворожих установок відносно іншого, що виливається в емоційний конфлікт [266, с. 361, 365]. Під напругою Т. Парсонс розуміє «такий стан відношення між двома й більше структурованими одиницями (тобто підсистемами системи), для якого характерна тенденція перетворення цього відношення на фактор, що порушує рівновагу у відповідній ділянці системи» [265, с. 654–655]. Існує тісний зворотний зв'язок між напругою й насиллям у системі. З одного боку, напруга несе в собі загрозу насилля, з іншого – політичне насилля створює сильну напругу. Тривога, агресивність, руйнівна поведінка можуть бути реакціями на тиск або відчуження, породжуючи ще більшу нестабільність у суспільстві [32, с. 414].

Т. Парсонс класифікує девіантні тенденції за трьома критеріями: домінування конформності або алієнації (відчуження); перевага активної або пасивної установки; спрямування на соціальний об'єкт або на нормативну систему. Спираючись на це, Т. Парсонс виокремив вісім спрямувань девіантної орієнтації. Переважання конформності за умови активної спрямованості суб'єкта призводить до двох варіантів девіацій – домінування, у разі фокусування на соціальних об'єктах, або компульсивного примусу (тиску), у разі фокусування на нормах. Пасивна орієнтація конформності породжує такі девіації, як покора (якщо суб'єкт спрямований на соціальний об'єкт) або перфекціонізм (ритуалізм) (якщо суб'єкт сфокусований на нормативній системі). Домінування алієнативної мотивації в активному варіанті спричиняє бунтівливість, яка в разі спрямованості на соціальний об'єкт спричиняє агресивність, а якщо суб'єкт орієнтований на норми –

невиправну маргінальну поведінку. У пасивному варіанті алієнація виливається в компульсивну незалежність від соціального об'єкта або втечу (ухилення) від норм. Крім того, девіації відносно норм є більш небезпечними для системи ніж девіації відносно соціальних об'єктів [266, с. 371, 378]. Найбільшу загрозу стабільності суспільства становить алієнативність, тобто відчуження від системи або її елементів. Алієнативність у своїй крайній формі може призводити до заперечення системи загалом.

Наслідки девіантності залежать від спрямованості особистості. Її результатами можуть стати деструктивність та агресивність. Так, «активно відчужена особистість» має схильність до індивідуалізованого злочину, проте «пасивно орієнтований антиконформіст» може вдаватися до бродяжництва [266, с. 400–401].

Якщо девіація колективна, вона посилюється в порівнянні з індивідуальною. Наприклад, така тенденція спостерігається в кримінальних бандах, екстремістських і терористичних організаціях. Це відбувається внаслідок трьох причин: організації легше протистояти тиску санкцій; члени такої групи взаємно посилюють власну алієнативну мотивацію; алієнативність проявляється стосовно основних інституційних структур, натомість до девіантної групи демонструється конформне ставлення. Отже, девіантна група залишається вкрай лояльною до своїх членів, з готовністю вдаючись до насилля щодо нечленів групи.

Девіації можуть легітимізуватися у межах девіантного колективу або субкультури. Легітимація перетворює індивідуальну девіацію на колективну, значно підкріплює та посилює її та несе в собі значну загрозу для соціально-політичної системи. Крім того, посиленню девіацій сприяють так звані «мости» між девіантними та основними ціннісними системами. Так, деякі радикальні політичні рухи й організації використовують загальноприйняті універсальні цінності (прагнення до рівності, справедливості, порядку, добробуту нації тощо), водночас на практиці вдаючись до систематичної агресії та насилля стосовно нечленів групи або системи

загалом [266, с. 410, 412]. Ті тенденції девіантної поведінки, з якими не можуть упоратися механізми соціального контролю, є джерелами змін у структурі соціальної системи. Напруга, що лежить в основі девіантної мотивації, становить ендогенну тенденцію до змін.

Отже, девіації зумовлюють необхідність існування системи контролю, мета якої – протидія відхиленням, які в разі відсутності стримуючих факторів можуть призвести до кардинальної зміни або дезінтеграції системи. Результатом роботи механізмів контролю є відновлення близького до рівноваги стану системи, її внутрішня інтеграція й подолання руйнівних тенденцій. Системні механізми контролю повинні протистояти легітимації девіацій. Крім того, завдяки ним девіантні тенденції можуть відхилитися від прямого деструктивного вектору й спрямовуватися в більш безпечні канали (такі, наприклад, як молодіжна субкультура) [266, с. 378, 399]. Механізми соціального контролю діють через інститути соціалізації, ритуалізацію дій, «вторинні інститути» (наприклад, субкультури), терапію тощо. У випадку, коли запобігти насиллю або ескалації конфлікту неможливо, використовуються більш жорсткі засоби, як-от ізоляція, різні види покарань і примусу.

Примус є одним з основних засобів запобігання проявам девіантної поведінки. Він є необхідним навіть за наявності загального суспільного консенсусу й спільності інтересів. Дія примусу спрямовується на обмеження свободи актора й може бути пов'язана «із засобами пересування або комунікації, а також з такими, за допомогою яких можна заподіяти йому шкоду» [266, с. 173]. Державний примус реалізується через пряме фізичне насилля, санкції, обмеження прав і свобод, покарання, репресії, придушення опозиції, ізоляцію тощо.

Слід зазначити, що надмірний тиск з боку механізмів контролю може провокувати агресію й ворожість до системи та її агентів. Спрямовуючись на відновлення суспільної рівноваги та стабільності, контроль може мати й зворотний ефект – спричинитися до нових сплесків агресії та насилля з боку

мас стосовно політичних еліт та інститутів. Однак загалом примус є необхідним інструментом і має важливе значення для підтримання цілісності та нормального функціонування суспільства. Як і девіантні тенденції, він є природним і природженим феноменом суспільно-політичного життя. За словами Т. Парсонса, «...елемент примусу... до певної міри є природженим у людському суспільстві», так само як і девіації, здатність до конфлікту і дезорганізації є вродженими для соціальної системи і не підлягають остаточному подоланню [266, с. 442, 444].

Існують два аспекти використання механізмів примусу – внутрішній (для примусового запровадження загальних норм) і зовнішній (для запобігання руйнівному впливу зовнішніх стосовно суспільства чи громади агентів). А «для максимального усунення руйнівного впливу використовується фізична сила», використання якої набуває різних форм, як-от оборона від «зовнішнього ворога», позбавлення волі «внутрішніх ворогів» тощо [264, с. 800–801].

Потенційним джерелом політичного насилля в державі може виступати не тільки зовнішній ворог або внутрішня деструктивна опозиція. Ще одну загрозу стабільності суспільства становлять владні конфлікти всередині правлячої еліти. Влада як головний об'єкт політичної боротьби «може перетворюватися на епіцентр руйнівних конфліктів» [266, с. 253].

Д. Норт, Д. Волліс і Б. Вайнгаст у праці «Насилля й соціальні порядки. Концептуальні рамки для інтерпретації писемної історії людства» здійснюють ґрунтовний аналіз особливостей систем контролю за насиллям у суспільствах і політичних системах різних типів – традиційних, які автори визначають як «порядок обмеженого доступу» або «природні держави», і модерних, що є «порядками відкритого доступу» [243]. Тип і характер соціального порядку детермінований способом створення інститутів, що підтримують специфічні форми суспільної організації, а також ступенем відкритості доступу до цих інститутів. Система контролю за насиллям тісно пов'язана із соціальним порядком. Дослідники демонструють, що насилля й

механізми контролю за ним є важливими складовими політико-економічної системи.

Одним із вирішальних факторів в організації системи контролю за насиллям і типу взаємодії між державою й суспільством є характер і внутрішня динаміка міжелітних стосунків у правлячій коаліції. Адже еліти є головним колективним суб'єктом управління насиллям, які здійснюють його через організацію. Як зазначають дослідники, «контроль за насиллям залежить від структури й підтримання взаємовідносин між впливовими індивідами» [243].

Будь-яким моделям суспільного ладу властива власна система контролю за насиллям. Ключова роль еліт у цьому процесі спостерігається у «природних державах» або «порядках обмеженого доступу», до яких відноситься більшість держав минулого й сучасності. Моделі «обмеженого доступу» властиві такі ознаки, як: повільне економічне зростання, уразлива економіка, відсутність загального громадянського консенсусу щодо політичної системи та політичного розвитку, обмежена кількість політичних організацій, централізований і нечисленний уряд, пріоритет особистих зв'язків у суспільно-політичних відносинах, нерівність прав і привілеїв.

Особливістю «природних держав» є те, що в основі системи контролю лежить політичне маніпулювання економікою, у результаті чого утворюються привілейовані групи інтересів. У державах такого типу насилля обмежується через створення панівної привілейованої коаліції еліт. У такій партнерській коаліції високим є рівень внутрішньої кооперації й консенсусу щодо найважливіших прав і привілеїв (зокрема, права власності). В основі консолідації еліти – прагнення зберегти існування суспільного ладу для збереження власного привілейованого становища, що є стимулом і запорукою суспільної стабільності. Як зазначають дослідники, «загроза насилля стає частиною організації контролю фактичного застосування насилля» [243]. Іншими словами, основним засобом запобігання прямому насиллю є насилля потенційне.

В основі сучасного суспільства – відкритий доступ до політичних та економічних організацій, що стимулює конкуренцію. Лише приблизно 25 державам удалося здійснити перехід до «порядку відкритого доступу», для якого характерні: вільний доступ до економічної й політичної систем (плюралізм можливостей), високий рівень політичного та економічного розвитку, сильне громадянське суспільство, політична децентралізація, численний уряд, безособовість, або рівноправність, соціальних відносин [243].

«Порядку відкритого доступу» властива інша система контролю за насиллям. Тут головну роль відіграють не корпорації еліт, а спеціальні військові та поліцейські організації, підпорядковані політичній системі (а не навпаки). Такі суспільства реалізують функцію контролю за насиллям через систему інститутів, що встановлюють стримуючі правила, додержання яких забезпечується запровадженням покарань за використання насилля. Необхідною умовою ефективності контролю за насиллям з боку формальних інститутів є наявність організації, що здатна забезпечити безособове дотримання правил. Основними складовими механізму контролю є загроза покарання з боку держави й позбавлення недержавних суб'єктів насилля доступу до здійснення організаційної підтримки. Конкуренція в такому суспільстві здійснюється через формальні конституційні шляхи. Ненасильницьку конкуренцію в усіх сферах суспільного життя забезпечує відкритість і свобода утворення організацій.

Однак у суспільствах «відкритого доступу», завдяки монополізації державою права на застосування насилля, існує небезпека перетворення останнього на інструмент реалізації інтересів держави. Щоб унеможливити це, система контролю за насиллям повинна ґрунтуватися на трьох принципах: підпорядкуванні військово-поліцейського апарату політичній системі; інституційному обмеженні самої політичної системи для запобігання нелегітимному застосуванню насилля; широкій громадянській підтримці правлячої сили.

Д. Істон, аналізуючи процес функціонування політичної системи та її взаємодію із зовнішнім середовищем, оперує поняттям політичного стресу. Зі стресом учений пов'язував виникнення системного дисбалансу. Вплив стресу на систему може бути дуже суттєвим – аж до її повного руйнування. Життєздатність системи визначається її спроможністю протистояти стресу, який «виникає, коли з'являється небезпека, що суттєві змінні можуть вийти за межі своїх критичних значень» [156, с. 635–636]. До таких змінних дослідник відносить два показника – здатність системи пропонувати суспільству цінності та спроможність змушувати більшість його членів визнавати ці цінності як загальнообов'язкові. Під впливом сильного стресу системні функції порушуються й система стає неефективною.

Джерелами політичного стресу є інтра- та екстрасоціетальні чинники. Інтрасоціетальні фактори – це економічні, культурні, соціальні системи та міжособистісні стосунки. А екстрасоціетальні – це, зокрема, міжнаціональні процеси. Наприклад, система може відчувати внутрішню економічну кризу або піддатися зовнішній агресії. Система, яка знаходиться в стані стресу, дезорганізується, зазнає кризи проникнення, не може нормально виконувати свої функції, а її легітимність послаблюється. Результатом цього можуть стати соціально-політичний вибух і руйнування або подолання стресу, реформування, трансформація й навіть вихід на якісно новий рівень розвитку.

Функціонально політичне насилля може мати два аспекти прояву стосовно стресу системи – виступати джерелом політичного стресу, відіграючи, таким чином, дестабілізуючу роль, або бути реакцією на стрес, спробою його подолання. У першому випадку насилля є дестабілізуючим фактором, спрямованим на запровадження змін у системі або зміну самої системи, аж до її дезінтеграції. Насилля як реакція на стресову ситуацію, навпаки, може розглядатися як інструмент стабілізації політичної системи, через який утілюється прагнення до рівноваги, збереження системної цілісності.

Отже, дестабілізованій політичній системі, що знаходиться в стані сильного стресу, властивий вищий рівень насилля. Влада частіше вдається до примусу, намагаючись відновити контроль за суспільно-політичним процесом. Суспільство, зі свого боку, відповідає стихійним насиллям на неефективність влади та загальну дезорганізацію. Рівень стресу сучасних політичних систем є досить високим. Вони відчують значний тиск з боку як зовнішнього, так і внутрішнього середовища. Виникають нові загрози й суперечності, до яких, насамперед, відносяться кризи й ризики глобалізації. У сучасному світі постійно зростає рівень і кількість таких загроз, що набувають глобального характеру [24, с. 41].

Спираючись на концепції Д. Істона, можна виокремити певні типи політичного насилля за його місцем у процесі функціонування системи. Згідно із соціально-кібернетичною моделлю, яку Д. Істон пристосував до аналізу політичної сфери, система взаємодіє із середовищем завдяки процесам «входу» та «виходу». «Вхід» політичної системи Д. Істон визначив як «сумарний ефект дії безлічі різнорідних умов і подій, що відбуваються в оточенні політичної системи, на саму цю систему» або як «сумарні змінні, які узагальнюють у концентрованому вигляді все, що відбувається в середовищі, яке оточує політичну систему, що може сприяти політичному стресу» [156, с. 638]. Головними типами «входів» є вимоги до системи та підтримка її дій з боку громадян. «Виходи» системи – це всі наслідки поведінки елементів політичної системи, що відбиваються на її оточенні. Вони конкретизуються в рішеннях і діях влади. «Вихід» відіграє вирішальну роль у формуванні контуру зворотного зв'язку, завдяки якому система долає стрес.

Насилля в якості інструменту досягнення політичних цілей може реалізовуватися як на «вході», так і на «виході» системи. Наприклад, такі форми політичного насилля як терористичні акти, революції, внутрішні (громадянські) війни, бунти, заколоти можна розглядати як радикальні засоби вираження вимог з боку громадян. Очевидно, що подібні акти

відіграють дестабілізуючу роль і в деяких випадках загрожують самому існуванню системи. У випадку зовнішніх війн суб'єктами насильницького впливу є не інтрасоцієтальні, а екстрасоцієтальні чинники. Їхня дія має значно більш руйнівний характер, оскільки вони загрожують не тільки самій політичній системі та режиму, а й суспільству взагалі.

Насилля, що здійснюється політичними акторами на «виході» системи, реалізується через дії влади і, як правило, спрямоване на стабілізацію системи та відновлення її рівноваги. Це силові придушення протестних акцій, репресії проти опозиції, ізоляція тощо. Часто такі дії є крайніми заходами, до яких влада вдається, коли вичерпані всі інші засоби впливу на суспільство. Однак існують режими, орієнтовані переважно на силові та насильницькі засоби здійснення влади. Різною мірою такий характер мають усі недемократичні режими, які є менш гнучкими та адаптивними, ніж демократичні. Особливо це стосується тоталітарних систем. Насилля є необхідним атрибутом тоталітаризму, виступає основним засобом тотального контролю за суспільством і є повсякденним інструментом керування масами.

Отже, важливий кореляційний зв'язок простежується між типом політичної системи і режиму та рівнем політичного насилля. Насилля є атрибутом недемократичних політичних систем, де воно, поряд із примусом, відіграє роль одного з провідних засобів реалізації корпоративних інтересів (насамперед, правлячих еліт). Особливо гостро проблема насилля в політичній сфері постає в умовах тоталітаризму, коли воно перетворюється на звичайну, легальну й усталену політико-управлінську практику, за допомогою якої держава здійснює всебічний контроль не тільки за всіма сферами публічної реалізації громадського життя, а і посягає на приватне та індивідуальне. У таких умовах широко використовується як пряме насилля, аж до фізичного знищення суб'єктів, так і масштабне культурно-інформаційне насилля (злякування, примусова індоктринація, агресивна пропаганда, маніпуляція свідомістю). На частоту і масштаби застосування

насилля в таких системах указує статистика жертв репресій, державного терору, що сягає мільйонів осіб.

З пом'якшенням режиму відбувається і відхід від застосування насильницьких засобів здійснення політики. Авторитарні системи широко застосовують примус, наприклад, заходи адміністративного характеру, що не спричиняють фізичної шкоди, а пов'язані, скоріше, із загрозою застосування насилля. Хоча при загрозі існуванню режиму, активізації опозиційних рухів, для демонстрації сили режиму сфера застосування насилля може розширюватися через посилення репресій, розширення повноважень силових і військових структур.

Водночас у демократичній політичній системі насилля не підміняє примусові засоби, а його застосування є винятком чи девіацією, а не нормою політичного життя. Насилля маргіналізується і стає засобом боротьби радикально-екстремістських груп (зокрема й терористичних), через який вони тиснуть на владу і суспільство. Щодо держави, то засобами державного контролю є не насилля, а апеляція до авторитету влади, переконання, соціалізація, культурний вплив, а також обмежений примус, який здійснюється виключно в політико-правовому полі.

Аналізуючи причини зростання рівня політичного насилля в останні десятиліття, С. Гантінгтон наголошував на негативній ролі такого соціального чинника, як непропорційні зміни в демографічному балансі суспільства. Демографічний дисбаланс виникає внаслідок різкого зростання чисельності окремих соціальних груп за збереження початкової чисельності інших спільнот. Це спричиняється до політичного, економічного, соціального й військового тиску на інші, менш динамічні в демографічному сенсі групи, що викликає протидію у відповідь. Одним із проявів такого дисбалансу є так звані «молодіжні піки» (або «молодіжні хвилі»), коли спостерігається значний приріст молоді в порівнянні з іншими віковими групами. Як зазначає С. Гантінгтон, «зміни в демографічних співвідношеннях і «молодіжні піки» в двадцяти або більше відсотках

відповідальні за велику кількість міжцивілізаційних конфліктів кінця двадцятого століття» [377, с. 425].

Також як одну з причин розповсюдження політичного насилля С. Гантінгтон визначає кризу ідентичності. Даний феномен охоплює великі спільноти після різких трансформаційних змін, таких, як повалення політичного режиму, розпад політичної системи тощо. Результатом стає різке зростання націоналістичних настроїв, що спричинило сплеск ескалації етнополітичних конфліктів уздовж «ліній розлому», які перейшли з латентної фази у відкриту, і більшість з яких згодом переросла у війни [377, с. 425].

Слід додати, що інші кризи суспільно-політичного розвитку також несуть у собі загрозу виникнення й загострення насильницьких конфліктів. Так, криза участю є наслідком порушення функціонування політичної системи й пов'язана з дисфункцією «входу». У закритих, недемократичних системах порушуються механізми політичної участі, інститути громадянського суспільства є слабкими та неефективними, а діяльність опозиції неврегульованою. Такі умови можуть призвести до сплесків насилля, масових заворушень, намагань громадян артикулювати та реалізовувати свої вимоги в насильницький спосіб. Криза проникнення, що є проблемою «виходу» політичної системи й спричиняється до зниження ефективності влади, часто є наслідком конфліктності політичних еліт. Відсутність консенсусу породжує зростання напруги між урядовими та опозиційними колами, різними елітними угрупованнями, національною та регіональною елітами тощо. До найгостріших суперечностей здатна спричинитися криза розподілу, адже будь-який політичний конфлікт – це, насамперед, конфлікт щодо розподілу ресурсів. Перерозподіл ресурсів є розповсюдженою причиною війн та інших насильницьких конфліктів. Усередині держави таке явище, як непропорційно великий розрив у рівнях доходів громадян часто спричиняється до масових заворушень, протестів, дестабілізації ситуації в країні [14, с. 106].

Суттєвим фактором насильницьких конфліктів є криза легітимності, що виникає внаслідок недостатньої підтримки державної влади з боку громадян. Причинами цього є неефективність політичної еліти, економічний занепад, ігнорування соціальних проблем, суперечність між цілями, інтересами та цінностями правлячої еліти й решти населення. За словами Т. Гарра, у більшості випадків колективного насилля його учасники «очікують від насильницьких акцій покращення своїх ціннісних позицій» [86, с. 74]. Це може призвести до соціально-політичних катаклізмів, таких, як державні перевороти та революції.

Т. Гарр, визначаючи легітимність влади як одну з найважливіших детермінант політичного насилля, пов'язує її зі спроможністю режиму ефективно знижувати суспільну напругу через пом'якшення відносної депривації. Водночас неадекватна реакція політичної системи на вимоги громадян знижує легітимність влади, що, зі свого боку, збільшує потенціал політичного насилля [86, с. 416].

Т. Гарр детально аналізує детермінанти політичного насилля. Серед них він виокремлює наступні: афективність та утилітарність змісту символічних закликів (гасел) до політичного насилля; історична величина (тривалість) політичного насилля; масштаб і густота агресивних символів комунікацій; легітимність режиму; ефективність режиму щодо пом'якшення відносної депривації. Дві останні змінні безпосередньо стосуються функціонування політичної системи. Між ними існує тісний взаємозв'язок, який, за словами науковця, виражається в тому, що «одним із джерел високого рівня легітимності уряду є його ефективність у розв'язанні RD [відносної депривації]» [86, с. 416–417]. Неадекватні відгуки політичної системи на вимоги незадоволених груп знижують її легітимність. І навпаки, ефективна та адекватна реакція режиму на відносну депривацію підвищує рівень його легітимності та знижує потенціал політичного насилля. Гіпотезу щодо взаємозв'язку легітимності з політичним насиллям Т. Гарр формулює наступним чином: «Інтенсивність і масштаб нормативних виправдань

політичного насилля змінюється сильно й обернено пропорційно інтенсивності й масштабу легітимності режиму» [86, с. 245].

Антропологічний підхід до визначення детермінант насилля представлений у працях Е. Фромма. Науковець виявив закономірності між рівнем насилля, з одного боку, та політичним розвитком, типом економічної системи, суспільним ладом і культурними особливостями існування людських спільнот у різні історичні періоди, з іншого. Одним з основних висновків, який він робить, є визнання того, що примітивні народи були та є значно менш агресивними, ніж представники цивілізованого людства. Мисливські племена не були носіями таких рис, як схильність до насилля, садизм, жорстокість, деструктивність. У переважної більшості племен первісних мисливців майже не існувало фізичної та емоційної агресивності стосовно інших племен або тварин, хоча останні й були об'єктом полювання [372, с. 122–123].

Війни примітивних племен принципово відрізнялися від війн цивілізованих народів. На відміну від останніх у первісних суспільствах не було військового про шарку. Війни траплялися рідко, не були загарбницькими й не мали на меті знищення якомога більшої кількості «ворогів». Зростання агресивності відбувається в суспільствах, де існує розподіл праці, відсутня рівновага між різними спільнотами, а також спільнотами й навколишнім середовищем. Особливо агресивними є ті суспільства, які мають класову структуру. Первісні культури є найменш войовничими та агресивними. Рівень агресивності збільшується з розвитком цивілізації, становленням й ускладненням політичних та економічних відносин [372, с. 131, 133].

Низький рівень агресії, войовничості та жорстокості Е. Фромм пов'язує також з пануванням матріархату. Саме матріархальні суспільства епохи неоліту характеризувалися відсутністю чіткої соціально-політичної ієрархії та латентної або явної агресивності. Натомість перехід до патріархату, який супроводжувався виникненням і розвитком великих міст, подальшим поглибленням розподілу праці, формуванням класів, появою правлячої еліти,

спричинив активізацію деструктивних тенденцій у суспільстві [372, с. 140, 146].

Таким чином, на думку Е. Фромма, агресивність не є окремою самодостатньою рисою, а являє собою елемент цілісної суспільної системи, «частину синдрому» й нерозривно пов'язана з такими ознаками, як жорстка ієрархічність, лідерство, класові суперечності тощо. У примітивних суспільствах (мисливців, збирачів, а також низки більш розвинутих культур) деструктивність майже відсутня, натомість у більшості цивілізованих суспільних систем деструктивна тенденція переважає. Різним культурам властивий неоднаковий ступінь схильності до насилля. Так, Е. Фромм на основі аналізу 30 первісних культур розробив власну типологію й виокремив три типи суспільних систем: система А – життєстверджуючі суспільства; система В – агресивні, але недеструктивні суспільства; система С – деструктивні суспільства [372, с. 148–157].

Отже, дослідження свідчать про те, що первісні та примітивні культури характеризувалися низьким рівнем агресивності, значним прагненням до кооперації, співробітництва та рівноправності й мали егалітарний характер. Однак подальша історія людства демонструє значне зростання деструктивності, агресії та насилля, формування менталітету «хижака», споживацького ставлення до природи та людини. Становлення патріархальної системи, відчуження від навколишнього середовища, виникнення й поглиблення класових розбіжностей, інституціоналізація політичної влади та формального лідерства, кристалізація жорсткої ієрархічної суспільно-політичної системи вивели насилля на новий рівень [27, с. 339].

Статистика двох світових війн підтверджує окреслені тенденції поступового зростання насилля. Друга світова війна перевищила Першу за всіма показниками. Якщо Перша світова війна тривала 1564 дні, то Друга світова – 2195 днів. У Першій світовій війні взяли участь 36 з 59 держав, що існували тоді, в яких проживало 1,05 млрд. людей, або 62% світового

населення. У Другій світовій війні взяла участь 61 країна з 73 незалежних держав, що існували на той момент у світі, населення яких становило 1,7 млрд. осіб, тобто 80% людства. У Першу світову війну воєнні дії відбувалися на території 14 країн, загальна площа яких дорівнювала 4 млн. кв. км., а в Другу світову – на території 40 країн із загальною площею 22 млн. кв. км. У Першій світовій билися близько 74 млн. осіб. Кількість загиблих склала 10 млн. осіб, а 20 млн. було поранено. У Другу світову війну мобілізувалося 110 млн. осіб; кількість загиблих налічувала 32 млн. людей (за іншими даними – більше 50 млн.), поранено було 35 млн. осіб. Якщо співвідношення втрат серед військових до втрат серед мирного населення в Першій світовій було 95% до 5%, то під час Другої світової війни аналогічний показник склав уже 33% до 67% [64; 247; 393].

Щодо чинників наднаціонального рівня, то аналіз детермінант політичного насилля як складової міжнародної політичної системи здійснив К. Райт (1890 – 1970 рр.). Він акцентує увагу на моменті еволюції міжнародно-правової системи, адже сучасне міжнародне право засуджує агресію й застосування сили як інструменту досягнення політичних цілей, що відображено, зокрема, у Статуті ООН та інших міжнародних правових актах. Однак, незважаючи на це, насилля залишається важливим атрибутом міжнародної системи й зовнішньої політики держав. Будь-яка держава вдається до застосування сили в разі наявності прямої загрози її національній безпеці та інтересам.

На основі аналізу 278 війн за період з 1480 по 1941 рр. К. Райт визначає певну залежність між частотою застосування сили як інструменту зовнішньої політики й типом держави. Зокрема, нові держави, аграрні держави й, особливо, соціалістичні держави більш схильні до силової політики, ніж держави з довгою історією, індустріальні, а також суспільства з ринковою економікою. Водночас кореляції між типом політичного режиму й орієнтацією на зовнішнє насилля дослідник не виявив, адже демократичні держави є не менш войовничими, ніж автократичні. Тенденції переходу до

демократії (які С. Гантінгтон визначив як «хвилі демократії») активізувалися в періоди миру й набували зворотного напрямку під час масштабних війн, однак, за словами К. Райта, «цей взаємозв'язок може довести скоріше те, що мир породжує демократію, ніж те, що демократія породжує мир» [383, с. 383].

Політичне насилля в історичному контексті К. Райт розуміє як процес, змістом якого є еволюція й поступова раціоналізація війн та інших конфліктів. Так, у примітивних племен війни мали ритуальний, формальний або оборонний характер і не були породженням системи суспільних відносин. Згодом, з розвитком цивілізації, війни раціоналізуються, набувають системного і цілеспрямованого змісту. Особливо швидко ці процеси почали відбуватися з епохи Великих географічних відкриттів [305, с. 385].

Еволюція війн відображає загальні процеси прогресивного техногенного розвитку людства й, постійно прискорюючись, набуває стрімкого характеру. Якщо війни ХІХ ст. відбувалися в результаті порушення балансу сил, то війни ХХ ст. є війнами «періоду переходу від системи світового порядку, заснованого на індивідуальній політиці держав», спрямованого на підтримання національної безпеки, в умовах збереження рівноваги сил, «до системи світового порядку, що організує колективні зусилля для збереження рівноваги, що визнається як те, що відповідає спільним інтересам» [305, с. 387].

Головним завданням миротворчих зусиль у таких умовах є не прогнозування політичних конфліктів, а превентивні зусилля з метою запобігання війнам ще до появи перших ознак прямого насилля, а також формування «світового громадянства», що має на увазі усвідомлення народами необхідності збереження миру й системи колективної безпеки навіть за умови обмеження національних інтересів.

Факторами, що спричиняються до конфліктів, є також тісні відносини між державами, значна фінансова й торгова взаємозалежність, наявність чисельних діаспор, які проживають на території сусідньої держави,

усвідомлення необхідності розширення ринків збуту або джерел природних ресурсів, прагнення до створення стратегічних зон, створення образу зовнішнього ворога для послаблення фрустрації в масштабах суспільства (особливо в умовах авторитарних суспільств, де відсутня або значно обмежена внутрішня конкуренція, а внутрішні конфлікти суворо придушуються).

Дж. Шварценбергер (1908 – 1991 рр.) розглядає війну як один з основних засобів міжнародної політики. Він констатує наявність «міжнародного закону сили», який підтримується самою системою міжнародного та національного права. Система міжнародного звичайного права ґрунтується на принципі суверенітету держав, що передбачає «право вільного вибору між війною і миром» [386, с. 369].

Відсутність верховного органу міжнародної влади означає, що держава діє, спираючись на принципи суверенітету й захисту національних інтересів. Тобто можливість досягнення згоди з проблемних питань лежить виключно в площині її політичної волі та вибору. Якщо держава не в змозі або не бажає досягти компромісу, вона вправі залучати альтернативні інструменти вирішення суперечностей, наприклад одноосібний тиск, аж до розв'язання війни. Під час війни держави керуються правом сильного, і в разі, якщо мирна угода не підписана, сильніший може продовжити війну до повного захоплення території або окупації. Будь-який мирний договір у такій ситуації очевидної переваги однієї зі сторін ґрунтується виключно на явній силі та має силу закону.

На стримуючу роль балансу сил у міжнародній системі й розбалансовуючу роль девіантної поведінки вказує М. Каплан (1921 – 2017 рр.). На прикладі нацистської Німеччини дослідник демонструє, що причиною ескалації політичного насилля в міжнародних масштабах може стати девіантна поведінка «директивної й тоталітарної держави» [162, с. 229]. Метою такої поведінки є неконтрольоване прагнення до реорганізації міжнародної системи. Намагання обмежити таку експансію з боку інших

акторів спричиняється до ескалації насилля, унаслідок необмежених цілей і дій сторін, використання будь-яких засобів ведення війни. Результати й наслідки такої війни є непередбачуваними як у внутрішньополітичному, так і в міжнародному аспектах, і в найрадикальнішому випадку можуть призвести до руйнування існуючої міжнародної системи балансу сил.

Насилля, у прямій чи потенційній формі, розглядається Г. Моргентау (1904 – 1980 рр.) як «органічний елемент політики», «найважливіший матеріальний фактор», що зумовлює політичну міць держави. Фізичне насилля тлумачиться ним з релятивістських позицій, адже воно становить фізичні стосунки між суб'єктами, в яких один має можливість упроваджувати власну волю й керувати діями іншого [232, с. 85].

К. Волц (1924 – 2013 рр.) убачає в політичному насиллі – міжнародних конфліктах, війнах – головний предмет раціональної теорії міжнародних відносин. Схильність до війни є властивістю міжнародної системи, що залежить від її полярної структури. Причини розповсюдження збройних конфліктів і війн він поділяє на три групи. Перша група – це суб'єктивні причини, що пов'язані з егоїстичною та агресивною природою людини. Другий «образ» становлять внутрішньополітичні причини, що виходять із внутрішньої сутності держави, типу її політичної та економічної систем, політичного режиму. Нарешті, третій «образ» – це зовнішньополітичні причини, які пов'язані із взаємовідносинами між державами, характером міжнародної системи, що означає «взаємозалежність зовнішньої політики, що впроваджується різними державами» [366, с. 94].

Таким чином, детермінанти політичного насилля можна умовно поділити на певні групи, а саме: соціальні, внутрішньополітичні, геополітичні, економічні, культурні. Провідне значення серед соціальних детермінант має характер соціальної структури суспільства, як-от соціальна нерівність, нерівномірність у розподілі прибутків, невірноваженість системи соціальної стратифікації, гіпертрофована поляризація суспільної системи, демографічний дисбаланс тощо. Серед політичних детермінант

найважливішими є стан стресу політичної системи, тип політичного режиму, невідповідність рівня політичного розвитку рівневі політичної активності, кризи модернізації, послаблення легітимності режиму, неефективність політичної влади.

Висновки до першого розділу

Спираючись на аналіз сутності, передумов і джерел насилля з позицій різних парадигмальних підходів, можна констатувати, що політичне насилля може бути проаналізоване в двох вимірах – суб'єктивному (зокрема, психологічному) та об'єктивному (інституційному, системному). Суб'єктивний вимір дослідження сутності та першоджерел політичного насилля має на увазі його аналіз у межах психологічної парадигми. По-перше, насилля може бути представлене як вроджена властивість людської психіки. По-друге, агресія та насилля пояснюються як реакція на загрозливі або несприятливі зовнішні стимули. У межах теорії соціального навчання агресія, що лежить в основі насилля, трактується як вивчена реакція, яка формується в процесі засвоєння індивідом норм і моделей соціальної поведінки. Нарешті, насилля може тлумачитися як наслідок стану фрустрації або відносної депривації.

В умовах політично організованого суспільства насилля інституціоналізується та вбудовується в структуру суспільно-політичної системи, стає невід'ємним її елементом. Отже, наступний – інституційний – рівень аналізу передбачає розкриття ролі насилля як політичного інституту. Теоретична база інституційного підходу до вивчення політичного насилля закладена в межах конфліктологічної парадигми. Уявлення прибічників теорії насилля і класиків марксизму про провідну роль насилля в процесах державотворення отримали чітке формулювання у відомих тезах про

державну монополію на легітимне насилля та про державу як апарат примусу, панування і пригнічення.

Третій – системний – вимір є найбільш комплексним та узагальнюючим, адже розкриває сутність і зміст політичного насилля як складової політичної системи як на національному, так і на міжнародному рівнях. Це пов'язано із сутністю політичної сфери як поля змагання за реалізацію групових, корпоративних інтересів, функціональним призначенням політичної системи як структури з перерозподілу ресурсів і підтримання суспільного порядку, специфікою процесу владарювання й процесу управління. Системний вимір політичного насилля насамперед передбачає його застосування державою (разом із примусом) як елемента системи соціального контролю. Політичне насилля недержавних суб'єктів маргіналізується, виводиться поза межі правової сфери, набуваючи виключно нелегального характеру.

Узагальнюючи результати дослідження об'єктивних детермінант політичного насилля, можна визначити, що його системними причинами, тобто такими, що пов'язані зі структурою й функціями суспільно-політичної системи є:

– на внутрішньодержавному рівні: соціальна нерівність, відчуження, неврівноваженість системи соціальної стратифікації, надмірна поляризація суспільства, демографічний дисбаланс, диспропорції в розподілі ресурсів, тип політичного режиму, кризи суспільно-політичного розвитку, немодернізована політична система або неорганічна модернізація;

– на наднаціональному рівні: забезпечення національної безпеки та інтересів у відповідь на зовнішню загрозу, необхідність послаблення колективної фрустрації у масштабах суспільства, запровадження агресивної експансіоністської політики, прагнення до створення стратегічних зон або розширення ресурсної бази, порушення геополітичного балансу сил, зростання міжнародної напруги, економічна взаємозалежність держав, значна поляризація світової системи.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЛЯ

2.1. Насилля як політико-культурний феномен: поняття, особливості прояву

Політичне насилля є невід’ємною складовою механізму здійснення влади. Незалежно від режиму, типу політичної системи, історичного періоду, політико-культурних умов, воно завжди використовувалося для здійснення панування, реалізації волі суб’єкта владарювання. Незважаючи на значний прогрес у впровадженні демократії, втіленні принципів правової держави, прав і свобод людини, політичне насилля залишається одним із головних владних ресурсів. Воно пронизує все політичне життя й властиве як дополітичним, так і політичним суспільствам, де монополію на його легальне та легітимне використання має держава. Політичне насилля – один з основних інструментів недемократичної влади. Але й у демократичних режимах воно обмежено застосовується в певних легальних, інституційованих формах.

Існує багато дефініцій насилля. Найпоширеніше його розуміння передбачає аспект застосування фізичної сили. Тобто насилля тлумачиться як силова дія, здебільшого спрямована на те, щоб заподіяти шкоду іншим особам, наприклад, як «застосування фізичної сили до когонебудь» [248, с. 344]. Через фізичний вплив визначають політичне насилля А. Дмитрієв та І. Залисін, які визначають його як «переважно фізичний примус, що здійснюється в процесі владарювання» [116, с. 21].

У «Короткому оксфордському політичному словнику» зазначається, що тлумачення насилля як силового акту, що здійснюється з метою вчинити шкоду іншій особі або скалічити її, є таким, що не відображає всієї сутності зазначеного феномена [189, с. 429]. Подібне визначення є недостатніми,

оскільки не охоплює всього різноманіття проявів досліджуваного явища. Недоцільно обмежувати поняття насилля, особливо політичного, лише фізичним аспектом. У такому випадку ігнорується, наприклад, його психологічна складова. Крім того, насилля не завжди здійснюється в прямій формі, а може бути заподіяно опосередковано.

Отже, необхідним є більш точне формулювання визначення поняття насилля. Автори зазначеного словника пропонують таку дефініцію: «Насильство – це прямий чи непрямий фізичний напад, скалічення, або психологічна образа людини чи тварини, або пряме чи непряме нищення чи пошкодження майна або потенційного майна» [189, с. 429]. Під політичним насиллям розуміється таке насилля, яке спричиняється до реального чи потенційного порушення основних прав суб'єкта. З огляду на це, до політичного насилля віднесені навіть форми міжособистісного (сексуальне, домашнє) насилля, оскільки в цих випадках має місце порушення прав людини.

Наведене визначення розкриває різні аспекти прояву насилля. Однак слід зауважити, що ця дефініція неповною мірою враховує особливості нефізичного насилля, оскільки в даному аспекті в ній мова йдеться тільки про психологічну образу. У той же час за межами визначення залишаються такі основні атрибути непрямого насилля, як погроза й психологічний примус, тиск, залякування тощо. Також, на наш погляд, не варто відносити міжособистісне насилля до політичного, оскільки в цих випадках відсутній зв'язок із політичною владою [39, с. 173].

Фахівці Всесвітньої організації охорони здоров'я визначають насилля як навмисне застосування фізичної сили чи влади, дійсне або у вигляді погрози, спрямоване проти себе, іншої особи, групи осіб чи громади, результатом якого є тілесні пошкодження, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збиток (або існує висока ймовірність цього) [236, с. 5–6].

У межах реляціоністського підходу досить оригінально визначає насилля В. Красиков, який тлумачить його як «безпосереднє, фізичне або психічне, протиборство, примусову взаємодію, прямий або дистанційний контакт між основними учасниками, зіткнення тіл і волю. У ньому, в результаті міряння силами (фізичними або ж вольовими), встановлюються відносини «панування-підкорення» [191, с. 19–20].

Чимало авторів визначають політичне насилля через поняття примусу. Наприклад, Л. Левченко наводить таку дефініцію: «...Політичне насилля – це примус, що використовується як засіб нав'язування волі суб'єкта з метою оволодіння владою, насамперед державною, її використання, розподілу, захисту» [206, с. 18]. Таке розуміння враховує широкий спектр проявів і форм політичного насилля – від прямого фізичного нападу, до опосередкованого тиску або психологічного залякування. Також важливим аспектом даного тлумачення є визначення основної специфічної риси політичного насилля – його мети, в якості якої виступає боротьба за владу.

Досить універсальним є визначення насилля, наведене в «Словнику російської мови» С. Ожегова, а саме – «примусовий вплив на кого-/що-небудь», а також «утискання, беззаконня» [248, с. 344].

А. Кривенко визначає насилля наступним чином: «специфічні стосунки між людьми, що мають примусовий характер і змушують того, кого примушують, діяти всупереч його волі, але відповідно до волі того, хто примушує». Як колективний суспільний феномен насилля набуває соціальної форми, до якої науковець відносить «не кожному примусову дію стосовно людей, а лише ту, що призводить до реалізації корінних (життєвих) інтересів і цілей» різних соціальних спільнот (груп, класів, націй, держав тощо) [193, с. 27].

Серед форм соціального насилля дослідник виокремлює економічне насилля, духовно-ідеологічний примус, політичне насилля і тлумачить останнє як «ідеологічно обґрунтовану і матеріально забезпечену діяльність певних соціальних груп, держав із застосуванням засобів примусу, що

спрямована на завоювання, утримання та використання державної влади, досягнення політичного панування, регулювання і вплив на політичний процес» [193, с. 39].

Досить широке тлумачення політичного насилля надає С. Кузіна. Дослідниця визначає його як «спосіб інституціоналізації суспільного відношення, через який одні індивіди чи групи людей за допомогою різних засобів зовнішнього примусу й маніпулювання підпорядковують собі свідомість, волю, здібності, виробничі сили, власність і свободу інших з метою оволодіння владою, її утримання і функціонування» [195, с. 37].

Визначення, надане в «Політологічному енциклопедичному словнику» за редакцією В. Горбатенка, С. Шемшученка, В. Бабкіна, враховує різні аспекти проявів політичного насилля (шкоду, примус, політичну волю). У даному виданні політичне насилля визначається як універсальний засіб політики, що «являє собою навмисну дію, спрямовану на знищення людини (людей) або завдання їм шкоди та здійснюється поза їх волею» [291, с. 215].

На наш погляд, примус складає основу насилля, яке є найбільш радикальним, крайнім його проявом. Важливим аспектом є також порушення прав, яке іманентно супроводжує насильницький акт. Водночас, поняття примусу й насилля не є тотожними. Примус – обов’язковий атрибут влади. За допомогою примусу втілюється імперативність владних настанов. Він є універсальним методом підпорядкування волі об’єкта через адміністративний чи політичний тиск, обмеження прав і свобод, позбавлення благ, погрозу застосування сили. Примус розкриває потенційну можливість застосування насилля. Насилля – це актуалізований примус у його крайніх формах, прямий фізичний або психологічний тиск на особистість, який передбачає її знеособлення, з обов’язковим спричиненням фізичної (аж до знищення), матеріальної або психологічної шкоди. Разом із цим, якщо примус у політиці є інструментом впровадження раціоналізованої волі, то насилля у своїх стихійних та ірраціональних проявах може не переслідувати

раціональних, чітко усвідомлюваних цілей, наприклад, у випадку масових стихійних заворушень.

Соціально-психологічну сутність насилля розкриває І. Кононов, пов'язуючи його з усвідомленням власної смертності. За його словами, «насильство не просто є загрозою смерті чи спричиненням болю в міжлюдських стосунках для досягнення мети тієї сторони, яка є суб'єктом такої загрози. Сутністю насилля є ставлення до іншої людини як до речі, деперсоналізація іншої людини» [181, с. 231].

Д. Норт, Д. Волліс і Б. Вайнгаст тлумачать насилля як невід'ємну складову будь-якого суспільства, викорінити яку неможливо, а можна лише стримувати та контролювати. До елементів насилля відносяться як прямі фізичні дії, так і погрози їх здійснення. Таким чином, примус виступає проявом насилля разом з насильницькими актами. Однак між примусом як потенційним насиллям та актуальним прямим насиллям існує складний діалектичний зв'язок, адже «погрози насилля можуть бути використані для обмеження дійсного застосування фізичного насилля», що ускладнює визначення рівня насилля в суспільстві та ступінь його деструктивності [243].

При визначенні поняття політичного насилля постає питання щодо його специфічних рис, які відрізняють його від інших видів насилля. Окрім спрямованості на політичну владу, насилля в політиці характеризується й іншими особливими ознаками. Зокрема, А. Кривенко відносить до таких ознак: цілеспрямовану примусову діяльність політичних суб'єктів, що здійснюється з метою реалізації корінних політичних інтересів, задля чого створюються спеціальні інститути (структури) насилля; примусове регулювання політичних відносин та силове створення сприятливих для існування режиму умов; обов'язкове ідеологічне обґрунтування [193, с. 38]

Слід зазначити, що при аналізі сутності та проявів політичного насилля необхідно враховувати його організований чи стихійний характер. Якщо насилля здійснюється з боку організованих політичних акторів, які діють

через інститути політичної системи, таке насилля набуває певних специфічних ознак. На нашу думку, до таких ознак слід віднести націленість на владу; системність; високий ступінь інституціоналізації; організованість; поєднання фізичного й психологічного впливу; поліресурсність; ідеологічне обґрунтування; легальність (якщо насилля здійснюється державою) та/або легітимність або претензія на неї (якщо суб'єкти прагнуть виправдовувати свої насильницькі дії в межах групи або суспільства загалом) [39, с. 174].

Насилля використовується на різних рівнях політичного процесу й має різні масштаби. Його суб'єктами можуть виступати будь-які політичні актори. Серед них єдиним легальним є держава. Однак політичні партії, групи й спільноти, суспільні організації, навіть засоби масової інформації (ЗМІ) можуть вдаватися до політичного насилля як до інструменту реалізації власних цілей. У випадку ЗМІ мова йде про непряме, нефізичне насилля – культурне, психологічне, ідеологічне чи символічне. Систематизуючи різноманіття суб'єктів політичного насилля, дослідники виокремлюють три основні групи: владну еліту, контреліту та маси [206, с. 19; 291, с. 215–216]. Серед них правляча еліта займає домінуючу позицію, адже володіє більшою кількістю політичних ресурсів і монополізує право на легальне й легітимне насилля.

Низка авторів (М. Вебер, С. Гантінгтон, Й. Галтунг, Г. Моргентау) вбачають у насиллі атрибутивну складову сучасної держави, суспільства, цивілізації. Уявлення про насилля як інтегральний компонент політичної й державної системи є розповсюдженим у політичній думці концептом. Так, державотворчу роль політичного насилля чітко сформулював М. Вебер у своїй відомій праці «Політика як покликання і професія» (1919 р.). Соціологічне визначення держави, як і будь-якого політичного союзу, він уважав можливим лише через фізичне насилля, що виступає специфічним і необхідним засобом здійснення влади. Посилаючись на Л. Троцького, він констатує, що «будь-яка держава ґрунтується на насиллі» [Цит. за: 63, с. 645].

Насилля іманентно властиве політичній сфері. Держава неможлива без насилля, оскільки в іншому випадку державний лад руйнується й перетворюється на анархію. За висловом М. Вебера, що став класичним, «держава є тою людською спільнотою, яка... претендує (з успіхом) на монополію легітимного фізичного насилля», або, як і інші політичні союзи, «є відношенням панування людей над людьми, що спирається на легітимне ...насилля як засіб» [63, с. 645]. Будь-яка інша організація не має права на легальне застосування насилля, однак недержавне насилля може легітимізуватися за умови його суспільної підтримки, наприклад, під час масштабних революційних перетворень за участю мас, або у випадку обмеженої легітимації на груповому (колективному) рівні.

Дослідження феномена політичного насилля посідає належне місце й у працях політологів-міжнародників. Прибічниками політичного реалізму воно розглядається як інтегральна складова системи міжнародних відносин. Зокрема, Г. Моргентау чітко розрізняє поняття політичної влади й сили, розуміючи останню як пряме застосування фізичного насилля, тобто ототожнюючи поняття сили й насилля. Він наголошує на взаємовиключному характері влади й сили, адже в основі першої лежать психологічні відносини, а в основі другої – прямий фізичний вплив. Сила складає основу міжнародної політичної діяльності й визначає зміст концепції політичного інтересу. Сила, за Г. Моргентау, – це все те, що «пов'язано зі встановленням і підтриманням контролю однієї людини над іншою» і, таким чином, вона охоплює «всі соціальні відносини, що служать цій меті, – від фізичного насилля до найтонших психологічних зв'язків, які дозволяють одному розуму владарювати над іншим» [231, с. 501].

Політичне насилля є атрибутом політичної системи як на державному, так і на міжнародному рівнях. Зв'язок між насиллям і політичною системою значною мірою розкривається в теорії структурного насилля Й. Галтунга. Науковець виокремлює наступні типи насилля: пряме, структурне й культурне [116, с. 31; 189, с. 429–430]. Якщо пряме насилля, в основі якого

лежить фрустрація, виражається через дії, що спричиняються до безпосередньої фізичної або матеріальної шкоди об'єкту (вбивства, каліцтва, санкції, злидні, репресії тощо), то структурне й культурне – значно складніші феномени, оскільки проявляються неочевидно, опосередковано або латентно.

Структурне насилля (або структурний конфлікт) має високий ступінь інституціоналізації й системний характер. Воно є прихованим, опосередкованим і знеособленим. Даний вид насилля виступає іманентною властивістю суспільної системи та її окремих підсистем. Воно здійснюється суспільством через відповідні інститути (політичні, економічні, культурні, соціальні) стосовно індивідів і груп. Структурне насилля проявляється через створення економічних, політичних і соціальних умов, що утискають або ігнорують інтереси та потреби людей, спричиняються до порушення прав і свобод, уможливають і стимулюють пряме насилля. Отже, система, побудована на структурному насиллі, є уособленням соціальної несправедливості, завдяки чому, навіть за відсутності безпосередньої фізичної шкоди, людина опиняється в несприятливому, агресивному середовищі.

Структурне насилля – це насилля, яке здійснює політична еліта (правлячий клас) проти мас. Еліти діють не прямо, а через певні інститути, а їхня діяльність спрямована на порушення прав, свобод, інтересів і потреб інших людей. Роль інститутів, через які реалізується структурне насилля, виконують офіційні інститути держави, насамперед органи виконавчої влади, силові структури, пенітенціарна система тощо.

Саме структурне насилля є причиною політичних конфліктів, зокрема війн. Воно лежить в основі головних загроз сучасного світу – війн, бідності, порушень прав людини, екологічної кризи. Структурне насилля набуває різноманітних форм – експлуатації, соціальної несправедливості в розподілі благ, смерті в результаті нестачі необхідних для життя ресурсів або від створених несприятливих умов існування, маніпуляції свідомістю, обмеження чи викривлення інформації, маргіналізації, екологічної деградації

середовища, спричиненої антропогенним впливом, нерівності можливостей, відчуження тощо [Цит. за: 352, с. 291].

У міжнародному масштабі структурне насилля проявляється як насилля центру над периферією, причиною чого є агресивна глобалізація, експансія великих держав. Сама система міжнародних відносин побудована на структурному насиллі, що втілюється в несиметричних відносинах залежності країн периферії від країн центру, експлуатації, економічній та соціальній нерівності в глобальних, світових масштабах. Структурне насилля зумовлює сучасний світовий порядок і детермінує глобальні конфлікти сьогодення. Отже, політичне насилля найчастіше проявляє себе в саме такій – структурній – формі, яка є універсальною і має сталий і системний характер [19, с. 172–173].

На основі визначення прямого й структурного насилля, з урахуванням типології основних людських потреб (виживання, благополуччя, свободи, ідентичності) Й. Галтунг виокремлює вісім форм політичного насилля. До прямого насилля він відносить убивства, санкції, відчуження (десоціалізацію та ресоціалізацію), репресії; до структурного – експлуатацію, фрагментацію, маргіналізацію та сегментацію [Цит. за: 190, с. 189].

Заходи, до яких удається світова спільнота для вирішення зазначених криз, не спроможні розв'язати проблему ефективно та остаточно. Для цього необхідна глибока трансформація сучасної світової системи, побудованої на структурному насиллі. Повинні бути розірвані зв'язки несправедливої та руйнівної залежності між країнами, а замість них установлені мирні й справедливі взаємовідносини, побудовані на рівноправній взаємодії.

Норвезький дослідник запропонував дві стратегії боротьби проти «загального» й «структурного» насилля:

- стратегію роз'єднання сторін задля руйнації «хибних» структур залежності

- стратегію об'єднання сторін – з метою створення «істинних» структур рівноцінного обміну [242].

Структурне насилля є основою прямого насилля, так само як запорукою та захистом проти нього є соціальна структура, побудована на принципах ненасилля. Прямого насилля не можна позбутися через простий контроль чи скасування його засобів та інститутів. Ефективно контролювати й мінімізувати насилля можна лише через зміну структури, що його породжує. Насилля повинно бути обмежене на системному рівні. Саму суспільну систему потрібно реформувати таким чином, щоб мінімізувати системне легалізоване насилля як її функцію. Боротьба із соціальною несправедливістю та експлуатацією становить гарантію проти розповсюдження прямого насилля, як стихійного, так і організованого [84, с. 295].

Крім структурного конфлікту, ще однією формою реалізації непрямиго насилля є культурне насилля. Якщо структурне насилля уможлиблює пряме політичне насилля, то культурне служить передумовою, базою для них обох. Й. Галтунг визначає культурне насилля як «аспекти культури, символічної сфери нашого існування, що представлена релігією та ідеологією, мовою й мистецтвом, емпіричною й формальною наукою..., які можуть використовуватися для виправдання й легітимації прямого й структурного насилля» [85, с. 34].

Головна функція культурного насилля – легітимація інших типів насилля (структурного й прямого). Унаслідок культурного насилля політичне насилля вбудовується в суспільну систему як органічна її складова, цілий спектр його проявів отримує псевдоетичне та псевдораціональне обґрунтування. У якості такого інструменту легалізації можуть виступати будь-які культурні й узагалі суспільні інститути – ідеолого-пропагандистський апарат, засоби масової інформації, інститути соціалізації, освіти тощо. Інститути культурного насилля формують позитивне або нейтральне ставлення до будь-яких акцій політичного насилля та агресії.

С. Жижек у праці «Про насилля» визначає три основні види насилля – суб'єктивне, об'єктивне та символічне. До суб'єктивного він відносить пряме

фізичне (масові вбивства, терор) та ідеологічне насилля (расизм, промову-ненависть, статеву дискримінацію). У випадку суб'єктивного насилля можна виокремити конкретних суб'єктів насильницьких акцій. У цій якості можуть виступати будь-які соціальні агенти – від конкретних індивідів («злих людей») до натовпу й репресивного апарату. Цей вид насилля є найбільш очевидним і являє собою «лише найбільш видиму вершину трикутника» [142, с. 14]. Об'єктивне насилля – менш очевидний феномен. Це безособове, анонімне насилля системи над індивідуумом. Таке трактування споріднює погляди С. Жижека з концепцією Й. Галтунга. Однак С. Жижек, як науковець неомарксистської орієнтації, має на увазі, насамперед, капіталістичну систему.

Близьким до культурного насилля є поняття символічного насилля, запроваджене П. Бурдьє. У праці «Відтворення: елементи теорії системи освіти», написаній спільно з Ж.-К. Пассроном, він визначає владу символічного насилля як «будь-яку владу, якій удається нав'язувати значення й примусити визнавати їх легітимними з метою сховати силові відносини, що лежать в її основі..» [60, с. 39]. За висловом П. Бурдьє, «символічна влада є владою конструювати реальність, установлюючи гносеологічний порядок...», яка спроможна формувати або змінювати бачення світу й сам світ [59, с. 89].

Метою символічної влади є легітимація й підтримання встановленого суспільно-політичного ладу в інтересах панівного класу. Завдання символічної влади полягає у виявленні, маскуванні, перетворенні відносин сили на відносини смислу, перенос їх з фізичної, матеріальної площини до сфери духовної, культурно-ідеологічної. Однією з ключових функцій символічного насилля є нав'язування суспільству культурного свавілля в інтересах панівних або підлеглих класів. На думку П. Бурдьє, символічним насиллям є будь-який педагогічний вплив, оскільки за допомогою свавільної влади нав'язується культурне свавілля [60, с. 40]. Фундаментом такої влади, так само, виступають силові стосунки між групами або класами.

Символічне насилля – це ресурс політичної влади. Символічний ресурс може становити альтернативу силовому. Символічні й силові відносини мають відносну автономію один від одного, оскільки символічна влада ніколи не зводиться до силового примусу. Водночас вони взаємозалежні, тому що символічне насилля доповнює силові відносини «символічною силою». Символічна влада – одна з форм влади, яка підпорядкована іншим її формам. Вона є перетвореною, невпізнанною й легітимованою. Перетворення символічної влади передбачає трансформацію різних видів капіталу (політичного, економічного, соціального, культурного) на символічний, відмінною рисою якого є те, що він «спроможний призводити до реальних наслідків без видимих витрат енергії» [59, с. 95]. У сучасному суспільстві символічна влада й символічне насилля відіграють вагомую роль. Пряма й особиста влада над індивідами дедалі більше поступається місцем владі над інститутами, в основі якої лежить економічний або культурний капітал.

Символічна влада й символічне насилля мають прихований характер. У цьому їхній головний ресурс і перевага. Символічна влада – це «невидима влада», яка може здійснюватися навіть тоді, коли об'єкт, на який вона спрямована, не знає про неї: «Символічна влада є владою, яка передбачає визнання, тобто незнання про факт насилля, що здійснюється нею» [58, с. 244]. Отже, символічне насилля не проявляється відкрито й безпосередньо. Воно є насиллям, яке не помічають.

Символічна влада реалізується через символічні системи пізнання й комунікації – мистецтво, релігію, мову, науку тощо. Однак у політичному сенсі символічні системи та їхня продукція використовуються панівним класом як засіб здійснення символічного насилля для нав'язування й легітимації політико-економічного панування, підтримання певного суспільного ладу. Метою панівних класів, домінування яких базується на економічному капіталі, є монополія на легітимне символічне насилля. Свою символічну владу вони здійснюють особисто, напряду або, частіше,

делегують цю функцію спеціалістам із символічного виробництва (професійним політикам, ідеологам, інтелектуальній і технократичній еліті).

Усередині самого панівного класу також точиться боротьба за домінуюче становище та право на легітимне насилля. Ідеологи, професійні виробники символічної продукції є фракціями, підпорядкованими панівному класу й здійснюють символічну владу від його імені. Однак насправді вони служать його інтересам «за залишковим принципом», реалізуючи та захищаючи власні інтереси. За висловом П. Бурдьє, «ідеології завжди детерміновані двічі». Вони у будь-який час «...погрожують обернути собі на користь владу визначати соціальний світ, яка дана їм через механізм делегування» та «...завжди прагнуть помістити на верхівку ієрархії принципів ієрархії той специфічний капітал, володіння яким забезпечує їхню позицію» [59, с. 92–93].

Ідеологічна влада посідає особливе місце серед проявів символічної влади. Вона – сполучна ланка між символічним і політичним насиллям і «є специфічним внеском символічного насилля (ортодоксії) в політичне насилля (панування)» [59, с. 90]. Ідеологія – це один із головних інструментів символічного насилля, що виконує політичну функцію. Завдяки офіційній, ортодоксальній ідеології через замасковане навіювання встановлений порядок упроваджується й нав'язується як природний. На відміну від таких продуктів колективної свідомості, як міф, ідеологія використовується певними класами або їхніми фракціями в якості інструменту панування для реалізації та захисту не суспільних, а корпоративних інтересів, що репрезентуються як спільні для усіх соціальних груп [19, с. 174–175].

Аналізуючи питання делегування повноважень, якому «явище узурпації потенційно притаманне», П. Бурдьє визначає поняття ефекту оракула [58, с. 242]. Ефект оракула – це практичний прийом здійснення символічного насилля та узурпації влади, який має місце, коли уповноважений легітимний представник групи говорить від її імені, спираючись на її авторитет, і через це отримує можливість маніпулювати

групою та свідомістю її членів. Таким чином, індивідуальна позиція набуває статусу колективної. Водночас уповноважений отримує право здійснювати насилля, примус, санкції стосовно тих, хто не ототожнює себе з групою, має власну думку. Ефектом оракула часто користуються політики для маніпуляції суспільною думкою з метою впровадження власних інтересів.

Отже, через символічне насилля масам нав'язуються чужі їм значення та смисли, в їхній свідомості формується неадекватна справжнім інтересам і потребам картина соціального світу. Символічне насилля здійснюється через маніпуляції масовою свідомістю, приховування справжніх мотивів і механізмів політичної діяльності, створення вигідної панівним класам інтерпретації соціально-політичних явищ. Одним з основних інструментів реалізації символічної влади й символічного насилля є ідеологія, яка є засобом «перетворення» корпоративних інтересів і цілей на загальні. Таким чином, символічна влада здатна конструювати соціальну реальність і є одним із найпотужніших політичних ресурсів [49, с. 107].

Концепції культурного й символічного насилля порушують проблему зв'язку політичного насилля й легітимності. Нетотожність легальності насилля і легітимності можна обґрунтувати на прикладі масових заворушень або великих революційних потрясінь, коли цілком незаконне з точки зору чинного правового поля повстання широких мас населення з метою повалення існуючого режиму водночас є легітимним в аспекті схвалення й визнання насилля з боку самих мас. Щодо цього С. Рябов визначає «випадки парадоксальної делегітимації зовні (формально) легальної влади та, натомість, надання ознак легітимності владі й порядкам, встановленим незаконно, за допомогою сили» [336, с. 29].

З цього приводу слід звернутися до міркувань С. Рябова щодо природи легітимації влади як виправдання панування та засобів її забезпечення. На фоні кризи легітимності, яку переживає сучасний світ, гостро повстала необхідність переосмислення традиційних засад легітимності та наповнення їх новим змістом. Одним з аспектів проблеми є визначення співвідношення

легітимності й насилля. Адже, за словами С. Рябова, «розуміння легітимності як доведення чийогось права на панування, надання законності застосуванню сили межує з виправданням насильства й примусу, які держава застосовує щодо підданих» [336, с. 27]. Джерелом такого розуміння легітимності є усталений підхід до розуміння сутності влади як примушення, панування, втілення політичної волі, силового тиску, прийняття загальнообов'язкових рішень, що здійснюється через санкції. Таке бачення спонукає розглядати легітимацію «як доведення права на насильство» [336, с. 28].

Однак у сучасній політичній думці набув розповсюдження інший підхід до проблеми легітимації – розуміння останньої в контексті визначення чинників і критеріїв відповідності окремої волі загальній. Це спонукає до пошуку духовних, культурно-ідеологічних складових влади й засад легітимності як сприйняття владних рішень і дій як таких, що відповідають загальносуспільним цінностям та інтересам. Згідно з цим підходом, «легітимність влади значною мірою є функцією людської свідомості...» [336, с. 30]. З одного боку, це значно розширило уявлення про природу влади, вивело її розуміння на новий рівень, суттєво відокремивши поняття влади й насилля. Однак, з іншого боку, насилля, як один із ресурсів влади, також підлягає легітимації, зокрема й через ідейно-культурну сферу, шляхом упровадження в суспільну свідомість таких цінностей, ідей і настанов, які забезпечують сприйняття його з боку суспільства як необхідного зла, потрібного для досягнення загального блага.

А. Кривенко визначає окрему категорію духовного (ідеологічного) примусу, під яким він розуміє «метод духовно-ідеологічного впливу соціальних груп, соціально-політичних об'єднань на противників через насадження своїх ідеологічних поглядів з метою утвердження власних думок і переконань, що зумовлюють економічний і політичний розвиток, зміцнюють їх політичну владу» [193, с. 37].

Отже, з огляду на проаналізовані підходи до вивчення сутності політичного насилля, пропонуємо авторське його тлумачення як суб'єкт-

об'єктної трансформації, яка відбувається через деперсоніфікацію та десуб'єктивізацію об'єкта впливу, перетворення його на засіб упровадження чужої волі, та втілюється через цілеспрямований примус із застосуванням безпосередньої фізичної сили чи інформаційно-психологічних технологій у сфері владних відносин – як авторитарний засіб суспільно-політичного контролю з боку легальної політичної влади або нелегальна діяльність інших політичних суб'єктів з метою тиску на державу чи радикальних змін державного ладу. Однак, на відміну від примусу, який означає загальну здатність влади змусити населення підпорядковуватися її рішенням, насилля обов'язково передбачає спричинення шкоди.

Таким чином, насилля є інструментом досягнення політичних цілей. І саме в цьому сенсі воно є універсальним і певною мірою затребуваним будь-якою владою. Однак воно може бути й самодостатньою метою. У цьому випадку насилля набуває особливо жорстоких форм, є вкрай ірраціональним, важко піддається контролю, а наслідки його можуть бути катастрофічними. Для успішної боротьби з проявами деструктивного політичного насилля необхідним є глибоке розуміння його сутності, механізмів активізації та мінімізації.

2.2. Методологічні підходи до вивчення політичного насилля

Політичне насилля є складним суспільним феноменом, що реалізується як на суб'єктивному рівні, в межах свідомості та діяльності окремих індивідів, так і об'єктивно, як частина соціально-політичних відносин між різними спільнотами в масштабах суспільства. Дослідження сутності та закономірностей реалізації політичного насилля потребує комплексної, обґрунтованої методології, побудованої на засадах методологічного плюралізму, яка повинна містити як підходи загальнофілософського рівня, так і загальнонаукові, спеціальні та емпіричні методи.

Базовим підходом до осмислення проблеми політичного насилля є діалектичний підхід. Цей загальнофілософський метод передбачає об'єктивне вивчення соціально-політичних феноменів крізь призму детермінаційних зв'язків між явищами, у їх взаємодії одне з одним та з суспільним середовищем. Загальні закономірності, що формулюються в межах діалектичного підходу, повинні мати прямий зв'язок та обумовленість конкретними фактами об'єктивної дійсності.

Діалектичний підхід у вивченні політичного насилля реалізується через визначення багатоскладності цього феномена, який на об'єктивному рівні суспільних відносин проявляється через цілий комплекс аспектів – силу, примус, тиск, шкоду, порушення прав, обмеження свобод, і, в кінцевому підрахунку, є наслідком десуб'єктивації об'єкта насильницького впливу. Діалектичними по своїй суті є кількісні та змістовні трансформації політичного насилля, які можуть розглядатися крізь призму одного із законів діалектики – переходу кількісних показників у якісні.

Об'єктивний детермінаційний зв'язок простежується у впливі суспільного середовища на конкретні прояви політичного насилля, еволюції тероризму й насильницьких конфліктів, актуалізації непрямого примусу як складових процесів глобальних суспільних трансформацій. Діалектичний момент присутній також у взаємозумовленості прямих і непрямих засобів протиборства, які, як правило, застосовуються суб'єктами протистояння в комплексі та функціонально підкріплюють один одного. Головний наслідок застосування діалектичного методу полягає у вивченні суспільно-політичної дійсності як єдиної глобальної системи планетарного масштабу, всі процеси в якій взаємопов'язані, а політичне насилля є однією з її складових.

Одним із базових загальнонаукових методів дослідження є системний метод, без якого неможливо вивчення будь-яких складних суспільних явищ. Системний метод у політичній науці являє собою «напрям вивчення світу, в основі якого є розгляд об'єктів як системи, орієнтація на розкриття цілісності об'єкта, виявлення різноманітності зв'язків у ньому і приведення їх до єдиної

теоретичної картини», що виконує світоглядну та орієнтаційну функції [289, с. 40].

Основним аспектом застосування системного методу в роботі є розгляд усієї сукупності суспільно-політичних явищ і процесів як єдиного комплексу взаємопов'язаних елементів із власним функціональним призначенням, злагоджена взаємодія яких спрямована на підтримання життєздатності політичної системи як на локальному, так і на глобальному рівнях, підвищення її адаптивності та здатності до обумовлених прогресивних трансформацій. Системний рівень є одним з основних у реалізації соціального, зокрема й політичного, насилля, на якому відбувається об'єктивація суб'єктивної, індивідуально-психологічної мотивації до здійснення насильницьких дій.

Системний взаємозв'язок різних видів суспільного насилля – соціального, економічного, політичного, культурного – виражається у їхній комплексній взаємодії в межах суспільства. Політична сфера наділяє насилля властивостями універсальності та інклюзивності, тобто всепроникливості на всі рівні суспільного життя. Так, політичне насилля позначається на економічних, соціальних, навіть міжособистісних стосунках між людьми, суттєво погіршуючи якість життя та деформуючи суспільство та особистість. Спираючись на концепцію Й. Галтунга, системне політичне насилля розглядається як джерело його інших форм – інформаційного, психологічного, фізичного. У межах суспільно-політичної системи насилля реалізується як функція контролю за суспільством з боку влади або засіб тиску на неї чи зміни державного ладу з боку радикально-екстремістських опозиційних сил.

Із системним методом найтіснішим чином пов'язаний структурно-функціональний аналіз, який дозволяє визначати та вивчати структуру складних суспільних явищ, досліджувати функціональне призначення компонентів соціально-політичних систем. Як обґрунтовується в окремому підрозділі дисертації, насилля є невід'ємною складовою суспільних відносин,

що реалізується і в маргінальному вимірі, як відхилення від нормального функціонування системи, і в конвенційному, як системоутворююча та системопідтримуюча функції, що здійснюється організованими суб'єктами, насамперед державою.

Структурний та функціональний виміри політичної системи є рівнями аналізу, що взаємодоповнюють один одного й застосовуються в комплексі. Так, на думку О. Пухкала, «взаємна відповідність структурної та функціональної взаємодії політичної і суспільної системи спричиняє продуктивний характер їхньої взаємодії та ефективне функціонування соціальної системи у цілому і, навпаки, невідповідність структурної та функціональної взаємодії викликає взаємну невідповідність самих політичної та суспільної систем, їх взаємне заперечення і конфліктність, що веде до соціально-деструктивних наслідків і неефективного функціонування соціальної системи. Отже, досягнення структурної та функціональної адекватності відповідності політичної системи є важливим завданням державного політичного будівництва» [303, с. 229]. Отже, з одного боку, політичне насилля може розглядатися як функція політичної системи, а з іншого – як інститут, вбудований в її структуру, силовий апарат примусу та соціально-політичного контролю.

Поряд із системним методом і структурно-функціональним аналізом у дослідженні застосовувалися елементи інституційного підходу, що втілилося в осмисленні процесу інституціоналізації насилля в історичному розвитку, закономірностей державотворення, а також аналізі насилля як частини інституційної структури держави. Згідно з класичною веберівською формулою держава тлумачиться як апарат здійснення примусу й насилля, що актуалізує ракурс вивчення останнього як чинника відтворення відносин панування – підкорення.

Інституційний підхід ґрунтується на уявленні про ключову роль соціально-політичних інститутів у суспільному житті. Якщо суб'єктивні інтерпретації сфери політичного (наприклад, біхевіористський підхід)

наголошують на вихідній ролі індивідуальної та групової мотивації та поведінки, що зумовлюють суспільно-політичні процеси та явища, то об'єктивний вимір наполягає на тому, що інститути є основними суб'єктами політики, які «здійснюють визначальний вплив на політичну поведінку», забезпечують соціалізацію, відтворення суспільних практик, уможливають організацію політичного життя [289, с. 14–15].

Усвідомлення сутності та суспільно-політичної ролі насилля неможливо без застосування конфліктологічного підходу. Конфліктологічна парадигма розкриває значення насилля як атрибуту політичного конфлікту, наголошує на наявності суперечностей під час нерівноправної, примусової взаємодії суб'єкта й об'єкта. У рамках цього підходу висвітлюється державотворча та системоутворююча роль насилля в контексті теорій насилля й марксизму. Загалом насилля і конфлікт є тісно пов'язаними поняттями, адже перше є одним із засобів вирішення суперечностей, реалізації інтересів і досягнення цілей під час зіткнення протилежних позицій. Крім того, відносини насилля завжди передбачають конфлікт інтересів суб'єкта й об'єкта, адже насильницький акт обов'язково призводить до утискання інтересів і порушення прав останнього.

Конфліктологічний підхід став однією з основних складових методологічної бази, зумовив загальну логіку дослідження, яка передбачила визначення сутності та суспільно-політичної ролі насилля в процесі державотворення і конструювання політичних відносин, розкриття сутності соціокультурних, політичних та інших суспільно значимих суперечностей у розгортанні політичних конфліктів, вивчення тенденцій динаміки й закономірностей розповсюдження збройних конфліктів та інших форм політичного насилля.

Якщо інституційний, системний і структурно-функціональний методи застосовуються для аналізу феномена політичного насилля на рівні об'єктивних суспільних процесів, то психологічний підхід покликаний розкрити внутрішні механізми зародження агресії та зумовленого нею

насилля. Елементарним суб'єктом будь-яких політичних процесів є індивід, а отже індивідуальний рівень аналізу є базовим у дослідженнях соціальних взаємодій.

Психологічний вимір є багаторівневим і комплексним та містить цілу низку альтернативних чи взаємопов'язаних теорій і концепцій. За допомогою психологічних методів об'єктивний, суспільний рівень вивчення політичної дійсності значно збагачується дослідженням суб'єктивних, внутрішніх чинників політичних процесів. За словами науковців, психологічний підхід, на відміну від «класичного» інституціоналізму, «має справу не із вимірюваним зовнішнім предметом» і фіксацією одиничних явищ, «а з досвідом суб'єктивних переживань та індивідуальною психічною установкою індивіда», розкриваючи несвідомі проекції та внутрішні ірраціональні чинники поведінки [289, с. 214–215].

Психоаналітичний метод передбачає розкриття базового внутрішнього чинника прагнення до скоєння насилля, що є ірраціональною властивістю індивідуальної психіки. Ці якості можуть мати глибинні джерела у сфері безсвідомого, згідно з класичним фрейдистським підходом, тобто являти собою іманентний психіці первинний деструктивний потяг до руйнування (Танатос, деструдо, мортідо), який існує поряд із лібідозним, життєвим, творчим інстинктом (Еросом). Або бути пов'язаними з певним характерологічним типом, що, згідно з підходом Е. Фромма, втілюється у доброякісній або деструктивній агресії.

Вагоме місце серед комплексу психологічних методів посідає біхевіористський (біхевіоралістський) принцип, що був сформований у межах позитивістської парадигми. Він зосереджує увагу дослідника на індивідуальній мотивації, яка формує групові моделі поведінки, що можуть бути екстрапольовані на суспільство загалом. У полі зору опиняються внутрішні механізми й чинники діяльності індивіда, його політичного вибору, зумовлені стимулами, джерелом яких є суспільне середовище.

За словами науковців, «сама поведінка є основним елементом аналізу політичної теорії. Вона розглядається біхевіоралістами як більш фундаментальна категорія у порівнянні з правилами і нормами, оскільки має пряме відношення до живої політики. Для того, щоб зрозуміти політичну систему недостатньо сконцентрувати свою увагу на нормативних рисах політичної діяльності, необхідно ще звернутися до самої поведінки». Крім того, наголошується на вольовому підґрунті політичної поведінки й діяльності, адже «політичний процес розглядається біхевіоралістами як реалізація певного первісного вольового зусилля, який надає політичний сенс будь-якому поведінковому акту» [166, с. 179].

Влада лежить в основі будь-яких політичних феноменів, зокрема й примусу й насилля. Вона є метою політичної діяльності та детермінує поведінку акторів, що й становить предмет дослідження біхевіористів. Оскільки відносини з приводу влади часто мають неформальний характер, а процес прийняття політичних рішень передбачає латентні, непублічні технології, то формально-інституційний підхід не в змозі розкрити зміст і сутність таких процесів. Це здатне зробити тільки зосередження на механізмах індивідуальної та групової поведінки політичних суб'єктів.

Біхевіористський принцип має індуктивний характер і відкриває широкі можливості для використання кількісних методів дослідження політичної сфери, закономірностей діяльності політичних акторів на масовому рівні (насамперед через масові соціологічні опитування), розкриваючи детермінаційний зв'язок між зовнішніми об'єктивними стимулами та суб'єктивною реакцією індивіда. Дослідники виокремлюють низку принципів біхевіоризму, серед яких головними є: дослідження людської поведінки через спостереження, акцент на кількісних методах, верифікація результатів, послідовність процедур, суворість правил операціоналізації, що надає ефективності методу й забезпечує зв'язок гіпотез з об'єктивними фактами. Емпіризм підходу зумовлює абстрагування від ідеологічних, ціннісних та нормативних інтерпретацій [288, с. 25–31].

Сильними сторонами застосування біхевіоризму при аналізі політичної сфери є можливість дослідження впливу неполітичних факторів на політичний процес, що виходить за межі формально-інституційного рівня політики. Цей метод здатен розкрити латентні впливи та фактори, пов'язані з відтворенням сталих моделей поведінки, що повторюються, виходячи з колективно обумовлених традицій і звичаїв, та існують поряд із формальними нормами. У полі зору дослідника опиняється все різноманіття індивідуальної мотивації та чинників, що впливають на неї. Біхевіористський підхід спрямовує зусилля на розкриття закономірностей неформальних і неструктурованих моделей політичної поведінки, які реалізуються паралельно нормативному виміру. Це стосується, насамперед, дослідження маргінального, нелегального та нелегітимного насилля, не інституціоналізованого в державних структурах.

У контексті дисертаційного дослідження біхевіористський метод спрямований на вивчення агресії та деструктивної поведінки як зовнішньої реакції на стимул, що усталюється в певних поведінкових моделях. У межах біхевіоризму агресія може розглядатися як вивчена реакція, що формується в процесі соціального навчання. Також джерелом такої реакції може виступати фрустрація, як психічний стан пригніченості індивідуальних чи групових суб'єктів, пов'язаний із неможливістю задовольнити потреби, реалізувати інтереси, або депривація, яка виникає внаслідок розбіжностей між бажаним і дійсним становищем індивіда. Однак біхевіористський метод було застосовано не тільки для розкриття психологічних джерел політичного насилля, а й для визначення поведінкових детермінант суспільних суперечностей і конфліктів через використання кількісних даних соціологічних опитувань щодо вимірювання показників ідентичності, толерантності, політичного вибору та їхнього впливу на політичну поведінку та характер взаємодії суб'єктів.

Базовим методологічним принципом у рамках дослідження є політико-культурний підхід, крізь призму якого розглядаються ключові аспекти

проблеми політичного насилля. Культурний вимір політичного простору втілюється у сферах суспільно-політичної свідомості та ідеології. Діалектичний зв'язок між свідомістю та діяльністю виражається в їх взаємозумовленості, адже когнітивні, оціночні та емоційно-афективні компоненти безпосередньо детермінують поведінку акторів, а політична діяльність, у свою чергу, впливає на світоглядні установки.

М. Ходаківський наголошує на тісному взаємозв'язку між політико-культурним, політико-діяльнісним і політико-системним рівнями політичного поля, а також на провідній ролі соціалізації в механізмі формування політичної свідомості, засвоєнні норм і моделей політичної поведінки. Науковець зазначає, що «культура формує уявлення індивіда про політичні відносини в суспільстві. Кожний член суспільства в процесі соціалізації формується як соціокультурна особа і в цій якості інтегрує основні якості панівної в суспільстві соціокультурної системи.... Засвоюючи та інтегруючи панівну в даному суспільстві культуру, окрема особа включається в динамічний процес відносин, та проводить акт самовідтворення себе як культурної особи.... Разом з цим відбувається відтворення і подальший розвиток політичних структур і відносин, а також розвиток суспільно-політичних якостей суб'єктів, які підтримують і реалізують ці відносини у своїй життєдіяльності» [378, с. 11].

Панівна політико-культурна парадигма визначає характер політико-ідеологічного спектру, ступень його радикалізації чи поміркованості, що безпосередньо впливає на рівень політичної стабільності та інтегрованості суспільства. Рівень конфліктності чи консенсусу політичної системи прямо залежить від типу політичної культури. Адже на прямий зв'язок між культурою і політичною системою вказував Г. Алмонд, який виявив закономірності між домінуючою системою політичних цінностей і норм, фрагментованістю політико-культурного середовища (що втілюється у наявності й характері субкультур) та ефективністю влади, інституційними та

функціональними характеристиками системи, типом політичного режиму [166, с. 300–316].

Феномен політичного насилля представлений у дисертаційному дослідженні як явище, що актуалізується у вимірі політико-культурної детермінації. Соціокультурний вплив втілюється через релігійні, ідеологічні, мовні, етнонаціональні фактори політичних процесів, що безпосередньо впливають на політичну поведінку суб'єктів, формують колективну ідентичність, обумовлюють політичний вибір, геополітичні орієнтації спільнот, складають підґрунтя зовнішньополітичного курсу держав.

Ключове значення для аналізу динаміки й тенденцій розповсюдження політичного насилля в межах культурологічного підходу має цивілізаційна парадигма, представлена, зокрема, теорією зіткнення цивілізацій С. Гантінгтона, яка пояснює динаміку, закономірності виникнення, ескалації та перебігу політичних суперечностей і конфліктів, що відбуваються на лініях зіткнення різних культурно-цивілізаційних спільнот. Критеріями виокремлення таких спільнот є ціла низка ознак, головне місце серед яких належить релігійній, а також культурній, етнонаціональній та мовній ідентичності. Отже, особливе значення в системі політико-культурної детермінації політичного насилля має релігійний фактор, який лежить в основі активізації міжконфесійних конфліктів, транснаціонального тероризму. Ідеологічний чинник також відіграє значну роль у цих процесах, виступаючи, з одного боку, як безпосередня детермінанта та ідейне обґрунтування політичного насилля, а з іншого, – як складова стратегії запобігання йому.

Тісно пов'язаним із політико-культурним підходом є аксіологічний (ціннісний) підхід, який, за словами вітчизняних дослідників, спрямований «на аналіз ціннісних основ суспільного життя», з метою «показати місце цінностей у загальній структурі буття та її відношення до «фактів» реальності» [289, с. 152]. Аксіологія як «учення про цінності, філософська теорія загальнозначущих принципів, що визначають спрямованість людської

діяльності, мотивацію людських вчинків» [369, с. 17], є важливою складовою системи наук про духовно-культурне буття людини. Філософськими витоками поняття «цінність» є протиставлення сфери моральності (належного) й буття (дійсного). Цінності безпосередньо пов'язані з вольовою компонентою людського буття й виконують світоглядну, сенсоутворюючу, мотиваційну функції.

Існує тісний зв'язок між аксіологією та сферою політичної культури, адже цінності є частиною механізму формування колективної ідентичності (політичної, релігійної, громадянської, етнонаціональної) і складають зміст ідеологічних доктрин. Вони є тим підґрунтям, яке лежить в основі людської діяльності й поведінки, зокрема й політичної, визначаючи активність і характер політичної участі, напрям політичної орієнтації індивідуальних і групових акторів, складаючи основу вибору політичного курсу, і, в кінцевому підрахунку, зумовлюючи тип політичного режиму й системи. Цінності формують політичні інтереси, які є головною рушійною силою політичної діяльності.

Згідно з аксіологічним підходом сама сутність феномена насилля передбачає оціночне ставлення. У духовній традиції людства насилля визначається як негативне й деструктивне явище. Політичне насилля визначається крізь призму відповідних аморальних якостей (несправедливості, нерівності, радикалізму, екстремізму, пригнічення, ненависті, страху, споживацького ставлення до людей та навколишнього середовища тощо), яким протистоять гуманістичні та альтруїстичні цінності ненасилля, згоди, злагоди й добра. Однак, з іншого боку, воно іноді тлумачиться і як необхідне зло, крайній варіант примусу або захисту, який застосовується, коли вичерпані інші ресурси, як частина механізму соціально-політичного контролю. Крім того, насилля може розглядатися як радикальний засіб трансформації дійсного в належне, що бачимо на прикладі теорії радикального марксизму, де воно виступає основним засобом прогресивних суспільних перетворень.

Дисертаційне дослідження базується на широкій емпіричній базі. У процесі роботи було використано значний статистичний, соціологічний і фактичний матеріал. Серед вітчизняних наукових установ, дослідження яких покладені в основу дисертаційної праці, необхідно виокремити: Інститут демографії та соціологічних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Інститут соціології НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.

Також були застосовані дані соціологічних досліджень зарубіжних наукових закладів, зокрема:

– Heidelberg Institute for International Conflict Research (Гейдельберзький інститут з вивчення міжнародних конфліктів), що вивчає загальносвітові й регіональні тенденції розповсюдження політичних конфліктів;

– Stockholm International Peace Research Institute (Стокгольмський інститут дослідження миру), предметом дослідження якого є військово-політичні та військово-економічні аспекти міжнародної безпеки, питання озброєння й роззброєння;

– The Institute for Economics and Peace (Інститут економіки й миру), фахівці якого, разом із іншими питаннями, зосереджують увагу на аналізі глобальних процесів поширення сучасного тероризму;

– United Nations Human Rights Office of the High Commissioner (Управління Верховного Комісара ООН з прав людини), що фіксує факти порушення прав і свобод громадян під час конфліктів, здійснює статистичні підрахунки жертв насилля, оцінює масштаби руйнувань;

– неурядової організації «International Crisis Group», яка постійно моніторить перебіг актуальних конфліктів;

– некомерційної науково-дослідної організації «Pew Research Center», одним з напрямів розвідок якої є аналіз тенденцій переслідувань за релігійними мотивами.

Під час роботи також використовувалися статистичні дані та рейтинги, зокрема, результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. і перепису населення УРСР 1989 р., офіційні результати парламентських і президентських виборів в Україні, дані Уппсальської програми збору даних про конфлікти (Uppsala Conflict Data Program), Державного департаменту США (U.S. Department of State), Департаменту внутрішніх справ Великої Британії (The Home Office), міжнародних неурядових організацій «Open Doors» і «Human Rights Watch», Сирійського центру з моніторингу за дотриманням прав людини, статистичні звіти ООН та ОБСЄ. Вагому частку емпіричної бази склали міжнародні та вітчизняні нормативно-правові документи.

Таким чином, методологічна база дослідження є комплексною та багаторівневою. Вона містить підходи та методи, спрямовані як на розкриття теоретичних питань, пов'язаних із дослідженням сутності, детермінації та загальних закономірностей реалізації насилля в політичній сфері, так і виявлення конкретних проявів, фактів і тенденцій у практично-політичному вимірі. Це дозволяє вивчити політичне насилля на декількох рівнях і в різних ракурсах, виокремивши узагальнюючі риси, специфіку, типи, форми втілення, тенденції трансформації, особливості взаємозумовленості та взаємодії з іншими суспільними явищами й процесами.

2.3. Типологія насилля як складової політичної сфери

Проблема сутності політичного насилля тісно пов'язана з питанням його типології. Серед різноманітних проявів політичного насилля виокремлюють як загальні типи, так і конкретні форми. А. Кривенко поділяє насилля на незбройне і збройне. Під першим автор розуміє «різновид дій із використанням засобів і методів політичного примусу без безпосереднього застосування сили зброї», а під другим – «...крайній спосіб політичного

примусу противника через безпосереднє застосування або пряму загрозу застосування збройної сили» [193, с. 39, 41].

В основу типології політичного насилля П. Вілкінсона покладені два критерії – масштаб і мета. За масштабом виокремлюється масове насилля й насилля невеликих груп. До масового насилля віднесено бунт, збройні повстання, масові вбивства, геноцид, революції та контрреволюції, державний і масовий терор, репресії, війни, зокрема й громадянські. Насилля невеликих соціально-політичних груп – це окремі акти саботажу, атаки на власність, поодинокі політичні вбивства, бандитські війни, політичний тероризм, партизанські рейди на територію іноземної держави.

За метою П. Вілкінсон визначає наступні типи насилля: внутрішньокомунальне (в його основі – захист групових інтересів); протестне (метою насилля є зміна урядової політики, а суб'єктом – опозиція); преторіанське (чиниться заради насильницької зміни влади); насилля-спротив (опір владі); репресивне (на відміну від попередніх трьох типів, його суб'єктом є влада, яка прагне придушити опозицію); терористичне (залякування для досягнення певних політичних цілей); революційне й контрреволюційне (намагання зруйнувати чинну політичну систему, або, навпаки, запобігти цьому); воєнне (основною формою є війна, а метою – перемога над ворогом) [Цит. за: 168, с. 76].

За ступенем інституціоналізації виокремлюють колективне структуроване (насилля з боку державних інститутів), колективне неструктуроване (масове недержавне насилля, наприклад, бунти, повстання), індивідуальне структуроване (нав'язування волі або тиск однієї офіційної особи на іншу), індивідуальне неструктуроване насилля (різноманітні насильницькі дії поза межами офіційних відносин) [94, с. 117–118; 169, с. 307–308].

Українська дослідниця А. Боброва поділяє політичне насилля на два основні типи – традиційне й нетрадиційне. У традиційному політичному насиллі використовується фізичний примус. До нього авторка відносить

тероризм і локальні етнічні війни. Нетрадиційне насилля представлене символічним насиллям, інформаційними, психологічними та консцієнтальними війнами. Таке насилля реалізується без застосування фізичного примусу. Натомість його засобами є маніпуляції, залякування, вплив на ірраціональні складові людської психіки [56].

З точки зору відношення політичного насилля до норм міжнародного права, його можна поділити на конвенційне й неконвенційне. Перше передбачає відповідність правовим нормам (зокрема й щодо застосування лише дозволених видів зброї, дотримання прав військовополонених і цивільного населення), відкритість конфронтації. Неконвенційне насилля характеризується прихованістю, застосуванням іррегулярних військових формувань та асиметричних стратегій, порушенням норм міжнародного права, використанням заборонених видів зброї.

Однією з базових типологій політичного насилля є поділ його за критерієм суб'єктності на державне й недержавне. Під останнім розуміється насильницька діяльність будь-яких політичних суб'єктів, які не є державними інститутами – політичних партій, радикально-екстремістських угруповань, терористичних організацій, політико-кримінальних груп тощо. Крім того, виокремлюють насилля політичних еліт, політичних організацій і мас.

У цьому зв'язку значущим є також визначення легального й нелегального, легітимного й нелегітимного насилля. Поняття легального політичного насилля у цілому співпадає з категорією державного, адже тільки держава має право на законне застосування примусу й насилля. Це насилля, яке впроваджується у відповідності з нормами чинного законодавства (наприклад, покарання за кримінальні злочини або ув'язнення з політичних мотивів у недемократичних системах). Недержавне насилля за визначенням є нелегальним, тому що ніякі політичні суб'єкти, крім держави, не мають на нього права. Інша справа – з легітимним і нелегітимним насиллям. Тут немає прямої кореляції з державними функціями. Державне

насилля може бути легітимним, тобто таким, що виправдовується громадянами й має підтримку з боку суспільства. Однак воно може бути й нелегітимним і не мати такої підтримки, спричинити суспільне обурення та масові протести. Водночас недержавне насилля може набувати ознак легітимності, якщо його суб'єктами є широкі народні маси. Крім того, за логікою теорії Т. Парсонса, девіантне насилля (що є недержавним) легітимізується в межах групи, яка його продукує.

Наведемо й інші типології насилля в політичній сфері, які свідчать про різноманітність його проявів:

- за засобами впливу на об'єкт: пряме (безпосереднє фізичне) і непряме (насилля в культурно-інформаційній і психологічній сферах);

- за ступенем організованості: організоване (є спланованим, упорядкованим, керованим і має визначених організаторів), неорганізоване (стихійне);

- раціональне (переслідує чітко визначені цілі) та ірраціональне (немає усвідомлюваних раціональних цілей);

- за рівнями реалізації: внутрішньодержавне (обмежується межами держави), міждержавне (точиться між двома чи більше визнаними (частково визнаними) державами).

Загальні типи політичного насилля наповнюються змістом і конкретизуються в певних його формах. Саме через конкретні прояви насилля реалізується в політичному процесі. А. Дмитрієв і І. Залисін наводять докладну типологію внутрішньодержавного насилля, виокремлюючи вісім основних його форм: бунт, повстання, політичні зіткнення, державний переворот, громадянська війна, партизанська війна, тероризм, репресії [116, с. 41–57].

До неорганізованого насилля віднесено бунт, який має демонстраційний характер, не має чіткої мети й виникає стихійно (Лос-Анджелеський бунт 1992 р., бунт у Гуджараті 2002 р.). Бунти можуть переростати в повстання – організовані, масові збройні виступи, спрямовані

на зміни у владних відносинах. Слід зазначити, що збройне повстання являє собою складну форму політичного насилля. Воно втілюється через збройні масові протести великих соціальних груп проти влади з вимогами змін, насамперед політичного характеру (зміна владної еліти, режиму, політичного ладу). Причини повстань досить часто мають економічне або соціальне підґрунтя. Від бунту та стихійних масових заворушень збройне повстання відрізняється організованим характером, а від державного перевороту, путчу чи заколоту – масовістю і відкритістю. У низці випадків повстання не є самодостатніми акціями, а становлять частину більш масштабного політичного процесу й призводять до глибоких революційних змін або розгортання внутрішньої (громадянської) війни. Прикладами є Варшавське повстання 1944 р., Румунська революція 1989 р. та інші.

Схожими формами внутрішньополітичного насилля є збройний заколот, державний переворот і путч. Збройний заколот – це форма масового та організованого збройного повстання, ініційованого невеликою групою контреліти в результаті таємної змови з метою захоплення державної влади. Державний переворот, який також є організованим захопленням влади з боку нечисленної групи контреліти (або спробою захоплення), на відміну від заколоту може й не передбачати масових виступів. Якщо ж ініціатором збройного заколоту або перевороту є військова еліта, то він набуває ознак путчу. Прикладами таких форм політичного насилля є: Корніловський заколот у Росії 1917 р., серпневий путч у СРСР 1991 р., «півний путч» у Німеччині 1923 р., державний переворот 2009 р. в Гондурасі, спроба військового перевороту в Туреччині в 2016 р.

Наймасштабнішою формою внутрішньополітичного насилля є громадянська війна, яка являє собою високоінтенсивний, як правило, довготривалий конфлікт між організованими групами всередині держави. Найбільшою небезпекою громадянської війни є її всеосяжний, тотальний характер, адже в протиборство втягується майже все цивільне населення – політичні класи, еліти, партії, національні, етнічні, релігійні групи тощо. Під

час громадянської війни використовуються засоби малої війни – теракти, диверсії, партизанська боротьба. У сучасний період громадянські війни мають місце в Сомалі (з 1988 р.), Афганістані (з 1978 р.), Іраку (з 2011 р.), Сирії (з 2011 р.).

У деяких випадках громадянська війна супроводжується інтервенцією, тобто втручанням у внутрішній конфлікт третьої сторони – іншої держави або держав. Інтервенція може набувати прямих (воєнна) й непрямих (політична, економічна), а також відкритих і прихованих форм. Специфічним і досить спірним випадком є гуманітарна інтервенція, під час якої втручання відбувається з метою захисту населення, відновлення законних прав і свобод, запобігання геноциду, встановлення демократії, підтримання права на самовизначення національно-етнічних груп, відновлення легального конституційного ладу, недопущення гуманітарної катастрофи. Важливим для визначення факту інтервенції є питання суб'єктів, що здійснюють уторгнення, а також відсутність згоди держави-об'єкта втручання. Інтервентами є держави, які вторгаються без згоди законного уряду. Інтервенціями не є миротворчі операції багатонаціональних сил Організації Об'єднаних Націй, а також операції, що здійснюються на прохання чинної влади. Крім того, поняття інтервенції не розповсюджується на військові кампанії, які мають на меті допомогу громадянам держави за кордоном. Прикладами інтервенцій є вторгнення НАТО на територію колишньої Югославії (1995, 1999 рр.), вторгнення США до Іраку в 2003–2011 рр., вторгнення в Ємен арабської коаліції під проводом Саудівської Аравії (з 2015 р.).

На відміну від громадянської, партизанська війна (або герилья) ведеться невеликими загонами опозиціонерів, які борються проти чинної влади. Партизанська війна є різновидом внутрішньої війни й може бути частиною громадянської або національно-визвольної війни, будь-якого внутрішнього чи міждержавного конфлікту, формою боротьби зі збройною агресією чи окупацією. С. Вовк, разом із терористичною війною, збройним

повстанням і широкомасштабною громадянською війною, відносить партизанську війну до форм громадянської війни [73, с. 11–12].

Партизанські війни відносяться до категорії малих війн і являють собою організовану збройну боротьбу іррегулярних збройних угруповань (партизанських загонів) проти національної або окупаційної влади, яка може охоплювати як всю територію держави або сусідніх держав, так і її частину. Партизанські війни характеризуються довготривалістю і є типовим прикладом асиметричних конфліктів, адже іррегулярні загони вступають у протиборство з силами офіційного уряду. Засобами партизанської боротьби є теракти, раптові напади, диверсії, що здійснюються не стільки з метою воєнного придушення, скільки для виснаження й деморалізації супротивника.

Партизанська боротьба часто відбувається в рамках великомасштабних війн (наприклад, іспанська герилья проти наполеонівських військ 1808–1813 рр.; боротьба місцевого населення під час Другої світової війни в країнах, окупованих нацистами). Сучасні приклади партизанських війн – це: боротьба ісламістів в Афганістані проти сил уряду й миротворців; опір російській владі з боку іррегулярних угруповань на Північному Кавказі; боротьба палестинських загонів проти Ізраїлю під час арабо-ізраїльського конфлікту; партизанська війна повстанських угруповань у Колумбії в процесі громадянської війни; боротьба курдських сил проти Туреччини.

Формою політичного насилля є також репресії (державний терор). Це насилля з боку держави, спрямоване проти цивільного населення і не пов'язане з громадянською війною чи іншим внутрішнім збройним конфліктом. Репресії є проявом одностороннього насилля, тобто такого, що, за визначенням фахівців Стокгольмського міжнародного інституту дослідження проблем миру, має на увазі застосування збройних сил урядом держави або формально організованим угрупованням проти неорганізованих цивільних осіб [346, с. 126]. Репресії – індивідуальні чи масові – реалізуються через арешти, ув'язнення, катування, вбивства, примусові роботи, конфіскацію майна, позбавлення посад, соціальних чи матеріальних благ,

депортації. Поняття репресій є близьким до класового геноциду. Прикладами масових репресій є репресії в гітлерівській Німеччині та на окупованих нацистами територіях з 1933 р. та впродовж Другої світової війни, сталінські репресії 1927–1953 рр., репресії комуністичних режимів у Китайській Народній Республіці та Корейській Народно-Демократичній Республіці.

Наймасштабнішою за кількістю жертв і руйнувань формою політичного насилля є війна. Згодом характер і засоби ведення війн значно еволюціонували. Але базові ознаки залишилися незмінними. Усі війни, незважаючи на конкретні обставини, масштаби та методи, є політичними за своєю суттю. Війна – це, насамперед, інструмент політичного впливу на опонента, засіб досягнення політичних цілей. К. фон Клаузевіц визначав війну як «акт насилля, що має на меті примусити супротивника виконати нашу волю» [167]. Єдиним засобом протистояти такому насиллю є насилля у відповідь. А будь-які обмеження, наприклад, норми міжнародного права, «ледь гідні згадки» й не послаблюють «насправді його [насилля] ефекту» [167]. Отже, фізичне насилля виступає головним засобом війни, а мета її – нав'язати супротивнику власну волю. Війні завжди властивий найвищий рівень насилля. Розвиток культури й цивілізації, технічний прогрес не зменшують його, а, навпаки, поглиблюють руйнівні наслідки.

К. Райт поділяв війни на чотири типи – оборонні, соціальні, економічні та політичні. Найменш деструктивними та найбільш природними є перші два. Оборонні війни є реакцією на напад. У цьому випадку люди спонтанно «хапаються за будь-яку зброю, яка підвернеться під руку, щоб захистити себе та свій будинок, і водночас розуміють цю необхідність як нещастя» [372, с. 133]. Соціальні війни – це війни з невеликою кількістю жертв. Набагато жорстокішими є останні два типи, які уособлюють крайню деструктивність. Економічна війна – це загарбницька війна, метою якої є захоплення ресурсів. А в основу політичних війн покладена боротьба за владу.

Р. Бенедикт також поділила війни за критерієм деструктивності на летальні та нелетальні. Нелетальні війни, на відміну від летальних, хоча й можуть тривати довго, однак не мають на меті завоювання, підкорення або знищення інших народів чи їхніх ресурсів. Традиція нелетальних війн дозволила, наприклад, племенам північноамериканських індіанців відокремити військовий апарат від державно-політичного. Вождь був суто політичним керівником. У воєнні часи влада переходила до військового лідера, який після закінчення конфлікту відразу її втрачав [372, с. 134].

Р. Арон запропонував власну класифікацію війн і виокремив серед них міждержавні, наддержавні (імперські) та інфрадержавні (інфраімперські). Суб'єктами міждержавних війн є «політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного» [8, с. 160]. У разі, якщо один із суб'єктів конфлікту претендує на гегемонію, має транснаціональні зазіхання, міждержавна війна перетворюється на імперську. Імперські (наддержавні) війни спрямовані на повне знищення певних учасників конфлікту з подальшим утворенням єдиного суб'єкту вищого рівня. Такими були, наприклад, обидві світові війни. Метою інфраімперських (інфрадержавних) війн є збереження або розпад політичного утворення – держави або імперії. До цієї категорії відносяться громадянські та визвольні війни, а також війни за незалежність. Такі війни, під час яких у протиборство вступають організована влада й народ, є найжорстокішими.

Тісно пов'язаною з поняттям насилля є категорія конфлікту. Політичний конфлікт являє собою різновид конфлікту соціального, протиборство, що відбувається у політичній сфері як із застосуванням насилля, так і ненасильницьких засобів. Однією з найбільш розповсюджених форм насильницьких політичних конфліктів є збройний конфлікт. Поняття «збройний конфлікт» запроваджено Женевськими конвенціями 1949 р. Важливим є те, що в сучасній міжнародній практиці збройним конфліктом вважається збройне протиборство сторін навіть за відсутності офіційного (формального) оголошення стану війни. Це зумовлено наявною практикою

збройної боротьби, адже після Другої світової війни переважна більшість збройних конфліктів розпочинається без офіційного оголошення.

Серед збройних конфліктів виокремлюють міжнародні (міждержавні) та неміжнародні форми. Згідно зі ст. 2 Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. про захист цивільного населення під час війни, міжнародним конфліктом називається оголошена війна або будь-який інший збройний конфлікт між двома або декількома державами навіть у тому випадку, якщо одна з них не визнає стану війни. Також конвенція розповсюджується на випадки окупації, зокрема й за відсутності збройного спротиву [139]. Коментар Міжнародного комітету Червоного Хреста до Женевських конвенцій визначає міжнародний збройний конфлікт як будь-які суперечки між державами, що призводять до дій осіб зі складу збройних сил [Цит. за: 269, с. 135].

Згідно з додатковим протоколом II до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. стосовно захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, неміжнародним збройним конфліктом вважається конфлікт, який відбувається на території держави «між її збройними силами й антиурядовими збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, знаходячись під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль за частиною її території, який дозволяє їм вдаватися до безперервних та узгоджених воєнних дій». Водночас до категорії збройних конфліктів не відносяться «порушення внутрішнього порядку й виникнення обстановки внутрішньої напруги, як-от заворушення, окремі й спорадичні акти насилля та інші акти аналогічного характеру» [132].

Слід зазначити, що поняття воєнного й збройного конфлікту не є тотожними. Так, у новій редакції Воєнної доктрини України від 24.09.2015 р. № 555/2015 визначені такі форми збройного протистояння, як воєнний конфлікт, збройний конфлікт і війна. Поняття воєнного конфлікту є узагальнюючим та являє собою «форму розв'язання міждержавних або

внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили». Основними видами воєнних конфліктів є війна та збройний конфлікт. Збройний конфлікт визначено як «збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт)». Що стосується війни, то виокремлено дві її форми – локальна війна або «війна між двома чи більше державами, в якій воєнні дії обмежені територіями воюючих держав та переслідують воєнно-політичні цілі, що зачіпають переважно інтереси лише цих держав (територіальні, політичні, економічні тощо)» та регіональна війна або «війна, що охоплює певний регіон (частину континенту) за участю всіх чи більшості держав регіону та з метою досягнення воєнно-політичних цілей, що зачіпають інтереси цих держав» [363].

Серед форм сучасного політичного насилля трапляються спірні випадки з точки зору класифікації в контексті міжнародного права. До таких відносять: гуманітарну інтервенцію, контроль за територією без військової присутності, іноземне втручання (інтервенцію) в неміжнародний збройний конфлікт, неміжнародні збройні конфлікти на території декількох держав, міжнародну боротьбу з тероризмом [68].

Особливе місце з точки зору масштабів розповсюдження в сучасному світі посідають інтернаціоналізовані конфлікти, тобто такі, під час яких відбувається втручання в міжнародний чи неміжнародний збройний конфлікт третьої сторони – іншої держави (держав) або багатонаціональних сил. Проблему у визначенні та врегулюванні таких конфліктів у системі міжнародного права становить відсутність чіткої міжнародно-правової кваліфікації. Крім того, ситуація ускладнюється тим, що таке втручання може бути не тільки явним, коли в конфлікті беруть участь регулярні війська третьої сторони, а й непрямим, прихованим, якщо, наприклад, третя держава спрямовує на територію іншої іррегулярні формування або найманців.

Окрему категорію проявів політичного насилля становлять міжнародні злочини, які часто супроводжують війни та інші форми збройного протиборства. Згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду 1998 р. до міжнародних злочинів віднесені геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочин агресії [332].

Однією з найтяжчих форм одностороннього насилля є геноцид. Геноцид як крайня форма дискримінації є міжнародним злочином, що становить діяння, скоєні проти національної, етнічної, расової або релігійної групи, до яких віднесено: вбивства членів групи; заповідання серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу; навмисне створення життєвих умов, спрямованих на повне або часткове знищення групи; впровадження заходів, що перешкоджають дітонародженню; насильницьке вилучення дітей з однієї групи до іншої [332].

Геноцид має багато прикладів в історії та сучасності. До наймасштабніших акцій геноциду ХХ ст. належать: знищення християнських народів в Османській імперії 1914–1923 рр. (вірмен, понтійських греків, асирійців); знищення євреїв (Голокост), циган, а також слов'янського населення Східної Європи та СРСР нацистами під час Другої світової війни 1939–1945 рр.; геноцид у Бурунді 1993 р. та Руанді 1994 р.; гоніння проти мусульман рохінджа в М'янмі 2012 р. та 2016–2017 рр. Іноді виокремлюють як специфічну форму класовий геноцид, тобто такий, який спрямований проти соціально-класових груп (геноцид у Камбоджі під час режиму Червоних Кхмерів 1975–1979 рр., сталінські репресії в СРСР упродовж 1930–1950-х рр.).

Злочини проти людяності передбачають низку масштабних і свідомих діянь проти цивільних осіб: убивства, винищення, поневолення, депортацію або насильницьке переселення, ув'язнення або будь-яке інше позбавлення волі з порушенням норм міжнародного права, катування, зґвалтування, сексуальне рабство, примушення до проституції, насильницьку стерилізацію та інші тяжкі прояви сексуального насильства, переслідування за

політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, гендерними мотивами, апартеїд та інші діяння аналогічного масштабу й тяжкості [332].

Воєнні злочини – це масштабні злочини, що становлять серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. про захист цивільного населення під час війни, а саме: навмисне вбивство, тортури, нелюдське поводження, біологічні експерименти, навмисне спричинення серйозних страждань або заподіяння шкоди здоров'ю, незаконне, безглузде й масштабне знищення майна, примушення військовополоненого до служби в збройних силах ворога, незаконна депортація, взяття заручників. До категорії воєнних злочинів відносяться також інші серйозні порушення міжнародного права – умисний напад на цивільне населення та цивільні об'єкти, вбивство чи поранення комбатанта, який склав зброю, застосування отрути під час воєнних дій тощо [332].

У ст. 1 резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 від 14 грудня 1974 р. надається визначення злочину агресії: «Агресією є застосування збройної сили державами проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави, або будь-яким іншим чином, несумісним з Уставом Організації Об'єднаних Націй...» [258]. Слід зауважити, що факт агресії не залежить від факту оголошення війни. У ст. 3 даної резолюції надається перелік дій, які кваліфікуються як акти агресії. До них віднесено:

– вторгнення чи напад збройних сил держави на територію іншої держави або воєнна окупація, що є результатом такого вторгнення або нападу, чи анексія із застосуванням сили території або частини території іншої держави;

– бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї проти території іншої держави;

– блокада портів або берегів однієї держави збройними силами іншої держави;

– напад збройними силами держави на сухопутні, морські, повітряні сили або флоти іншої держави;

– застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави за згодою з державою, що приймає, з порушенням умов угоди, або продовження їхнього перебування на території після припинення дії угоди;

– дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана в розпорядження іншої держави, використовувалася цією державою для здійснення агресії проти третіх держав;

– засилання державою або від її імені збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які застосовують збройну силу проти іншої держави, що має настільки серйозний характер, що це прирівнюється до перелічених вище актів, або значну участь держави в таких актах застосування збройної сили [258]. Прикладами збройної агресії є агресія Іраку проти Кувейту 1990 р., російська агресія проти Грузії 2008 р. та проти України (з 2014 р.).

Отже, політичне насилля є складним явищем, що має багато варіантів прояву в політичному процесі, які залежать від типу суб'єктів, характеру засобів, цілей і наслідків, рівня інтенсивності та масштабів протистояння. Численні критерії дозволяють виокремлювати певні типи й форми політичного насилля як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівнях, які поєднує єдина риса – протистояння з приводу влади. Водночас слід зазначити, що єдина система типологізації політичного насилля на сьогодні відсутня. Це ускладнює як пізнання теоретичних аспектів його сутності й проявів, так і кваліфікацію в контексті норм міжнародного права, що позначається на ефективності механізмів його мінімізації та врегулювання.

Висновки до другого розділу

Політичне насилля як різновид насилля соціального є універсальним суспільним феноменом, наявним у будь-якому політично організованому суспільстві. Однак, попри розповсюдженість насилля, убудованість його в структуру політичної системи, у політичній думці досі немає єдиного визначення цього поняття.

На основі аналізу різних тлумачень політичного насилля можна виокремити декілька його розумінь:

– політичне насилля як застосування сили, силова політика. У такому разі має місце ототожнення понять насилля й сили. Насилля є невід’ємною складовою силової політики держави. Однак, хоча поняття сили й насилля є близькими, таке розуміння останнього не доцільним і має низку змістовних недоліків. Поняття сили є ширшим і передбачає будь-які прояви вольового впливу з боку влади як у потенційному, так і в актуальному сенсі. В англійській мові поняття сили передається за допомогою терміну «power», що розуміється як влада, примус, міць, панування, вплив. Силова політика втілює авторитарно-ієрархічний аспект, притаманний будь-якій політичній владі, однак не обов’язково передбачає насилля;

– політичне насилля як примус. Насилля розуміється як дії всупереч волі об’єкта, нав’язування власної волі. У цьому контексті деякі науковці розуміють насилля як акт фізичного примусу. На нашу думку, це визначення потребує суттєвих уточнень. По-перше, насилля не обмежується безпосереднім застосуванням фізичної сили/примусу і може реалізовуватися в непрямій формі (культурне, інформаційне, психологічне насилля). По-друге, примус і насилля є близькими, але не тотожними категоріями. Примус – це атрибутивна властивість влади, один з основних ресурсів, на який спирається правляча еліта під час здійснення своїх повноважень. Він означає підпорядкування волі об’єкта через потенційну можливість застосування насилля, адміністративний, правовий, політичний тиск,

обмеження прав і свобод, позбавлення благ. Це силовий вплив у правових межах і без спричинення шкоди. Тоді як насилля – це актуалізований примус у його крайній і найбільш деструктивній формі, що передбачає спричинення шкоди об'єкту;

– насилля як заподіяння шкоди. Це розуміння акцентує увагу на результатах насильницького акту й дозволяє досить широке тлумачення насилля, адже, крім фізичної шкоди, воно передбачає також психологічний тиск, образу, будь-які дії, спрямовані на приниження людської гідності, заподіяння матеріальних збитків, створення умов, що загрожують існуванню або нормальному розвитку людини. Слід зазначити, що спричинення шкоди є основною ознакою насилля;

– насилля як порушення прав. Ця дефініція суттєво доповнює комплексне розуміння феномена насилля, однак при застосуванні окремо від інших тлумачень є неповною, адже, наприклад, насилля, що вчиняється з боку держави як елемент системи контролю, може бути цілком легальним і мати на меті захист і відновлення прав і свобод громадян.

Насилля актуалізується через різноманітні типи й форми державного й недержавного, легального й нелегального, локального й міжнародного, індивідуального й масового, структурованого й неструктурованого, конвенційного й неконвенційного характеру. Важливим моментом при визначенні поняття політичного насилля є врахування його актуального і потенційного аспектів. Адже, з одного боку, насилля в соціально-політичному бутті може реалізовуватися як акт, безпосередня дія. З іншого боку, потенційне, неактуалізоване насилля існує у вигляді погрози застосування сили. Водночас актуальне і потенційне насилля слід відрізнити від прямого і непрямого (опосередкованого). Під прямим насиллям розуміється фізичний вплив на об'єкт. Поняття непрямого насилля містить усі можливі форми нефізичного впливу, наприклад, інформаційне, психологічне, культурне, символічне, структурне.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНЕ НАСИЛЛЯ В КОНТЕКСТІ ЦІННІСНО-КУЛЬТУРНОЇ ПАРАДИГМИ

3.1. Культурно-цивілізаційні протиріччя як чинник розповсюдження політичного насилля

Зміни світової й регіональної геополітичної ситуації, що спостерігаються в останні роки, спричиняються до суттєвих суспільно-політичні трансформації. Одним із проявів даних процесів є зростання рівня політичного насилля. Сучасні насильницькі конфлікти відбуваються переважно на регіональному й локальному рівнях. Водночас кількість та інтенсивність конфліктів указують на суттєве погіршення стану в сфері безпеки в глобальному масштабі. Особливу роль у цих процесах відіграє культурно-цивілізаційний, зокрема релігійний фактор [30].

Статистика розповсюдження політичного насилля в світі, наведена Гейдельберзьким інститутом з вивчення міжнародних конфліктів, демонструє, що за останні 20 років кількість конфліктів зросла майже в чотири рази. Так, якщо, наприклад, у 2000 р. у світі відбувалося 144 політичних конфлікти (з яких 36 – із застосуванням насилля), у 2008 р. – вже 345 конфліктів (з них 134 – насильницькі), а у 2016 р. мали місце 402 політичних конфлікти (226 – з використанням насилля) [402, с. 1; 408, с. 13; 434, с. 3]. Отже, разом зі збільшенням загальної кількості політичних конфліктів збільшується й кількість конфліктів насильницького характеру.

Як зазначив С. Гантінгтон, «у світі насправді панує анархія, він рясніє міжплемінними й національними конфліктами, але конфлікти, які несуть найбільш серйозну загрозу для стабільності, – це конфлікти між державами або їхніми групами, які відносяться до різних цивілізацій» [377, с. 40]. Не відкидаючи тенденцію швидкого зростання рівня політичного насилля,

С. Гантінгтон наголошує, що більшість конфліктів відбувається між спільнотами, які мають різну культурно-цивілізаційну, тобто етнонаціональну, культурну, мовну, релігійну належність. Цивілізацію С. Гантінгтон розумів як культурну спільноту найвищого порядку, «найвищу культурну спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації», вище якої – лише людство, а нижче – національні держави [Цит. за: 290, с. 171].

У сучасному світі культурно-релігійний чинник є однією з головних детермінант суспільно-політичних процесів, зокрема й у контексті розповсюдження політичного насилля. Вплив культурного чинника посилюється, а ідеологічного, навпаки, знижується. Як зазначав С. Гантінгтон, «у світі після «холодної війни» культура є силою, що одночасно й об'єднує, й спричиняється до ворожнечі. Люди, розділені ідеологією, але поєднані культурою, об'єднуються... Суспільства, поєднані ідеологією, але в силу історичних обставин розділені культурами, розпадаються...» [377, с. 25]. А релігійно-конфесійна приналежність значно посилює культурні відмінності.

Серед провідних тенденцій сучасного світового політичного процесу – загострення політичних конфліктів за «лініями цивілізаційних розломів». На думку С. Гантінгтона, після завершення «холодної війни» почалася епоха міжцивілізаційних конфліктів, кількість яких різко зросла наприкінці ХХ ст. За словами науковця, «століття мусульманських війн почалося в 1980-х, коли перспектива завершення холодної війни стала більш реальною», а саме тоді, коли в 1980 р. іракські війська вторглися на територію Ірану [376].

Конфлікти за «лініями розлому» відрізняються рядом особливостей. В їх основі – основоположні засади групової ідентичності, а тому вони є запеклими, супроводжуються великою кількістю жертв і біженців. Їм властивий високий рівень насилля. Досить часто такі конфлікти в разі перемоги однієї зі сторін завершуються геноцидом або етнічними чистками [24, с. 41].

Міжцивілізаційні конфлікти довготривалі, часто мають перманентну природу, тенденцію поновлюватися після періоду перемир'я, а тому набувають циклічного характеру, не підлягають остаточному розв'язанню. За словами С. Гантінгтона, «коли такі війни відбуваються всередині держави, то тривають вони в середньому в шість разів довше, ніж війни між державами» [377, с. 409]. Конфлікти за «лініями розлому» мають усі шанси перерости в масштабні війни, оскільки зачіпають інтереси не тільки окремих груп, а й цілих цивілізацій. І глобалізація ще більше посилює ці негативні риси. Прикладом є феномен міжнародного ісламістського тероризму, становлення якого тісно пов'язане з глобалізаційними процесами.

Провідну роль у конфліктах за «лініями розлому» відіграє релігійний фактор. Сьогодні насилля на релігійному ґрунті набуло широкого розповсюдження. Поширюються конфлікти між представниками різних віросповідань, міжконфесійні конфлікти в межах однієї релігійної системи, а також конфлікти між релігійними й секулярними спільнотами. Важливою тенденцією є зростання релігійного екстремізму, наслідком чого є розповсюдження тероризму. Релігійні суперечності й релігійний екстремізм часто є інструментами реалізації політичних та економічних інтересів. Як зазначає український науковець В. Петрик, «екстремізм використовують клерикальні, політичні, економічні кола, а іноді державні структури для з'ясування стосунків на внутрішньому та геополітичному рівнях» [277, с. 452].

Як бачимо, велика конфліктогенна роль у сучасному світі належить «ісламському фактору». Міжцивілізаційні конфлікти мають місце між представниками різних цивілізацій, але більшість з них відбувається за участю мусульман. Найбільш гостре протистояння – на лінії розмежування мусульманського й немусульманського світів, а також усередині мусульманських суспільств. Одним із найсуттєвіших чинників політичних конфліктів у сучасному світі є радикальний ісламізм. Транснаціональний ісламістський тероризм становить одну з найбільших загроз світовій і

регіональній стабільності. У багатьох випадках він є основним фактором і компонентом насильницьких політичних конфліктів [22, с. 98].

Водночас В. Лакер наголошує, що релігійний тероризм не слід сприймати як виключно продукт ісламської культури й цивілізації, адже він існує в середовищі майже всіх основних культурно-цивілізаційних спільнот – буддистської, іудейської, християнської, синтоїстської. Однак сучасний тероризм дійсно представлений здебільшого в мусульманських країнах або там, де наявні численні мусульманські громади. Це стосується навіть деяких країн Західної Європи і США, де проживають потужні мусульманські діаспори [200].

На провідній ролі культурно-цивілізаційного чинника в поширенні політичних конфліктів наполягають й інші науковці. Так, у статті, присвяченій проблемі Третьої світової війни, Й. Галтунг зазначає, що головний конфлікт сучасного світу між західною й мусульманською цивілізаціями є породженням системи структурного насилля. Даний конфлікт прийшов на зміну протистоянню епохи «холодної війни» між західними ліберальними демократіями та комунізмом. Але, на відміну від нього, сучасне протистояння має не ідеологічний, а цивілізаційний характер, а тому є глибшим і тривалішим [159].

Настання «століття мусульманських війн» ілюструють численні статистичні дані. За даними, що представив Т. Гарр, у 1993–1994 рр. із 50 етнополітичних конфліктів у 26 брали участь мусульмани. З шести наймасштабніших за кількістю жертв війн (200 тис. та більше осіб) три відбувалися між представниками мусульманської та немусульманських цивілізацій (у Судані, Боснії та Східному Тиморі), дві – між мусульманами (Сомалі, Ірак) і тільки одна – між немусульманськими народами (Ангола) [Цит. за: 377, с. 416].

Згідно зі списком держав-спонсорів тероризму, що складається Держдепартаментом США з 1979 р. й постійно оновлюється, на кінець 2015 р. всі країни, що входять до нього зараз, є мусульманськими. Це Сирія,

яка знаходиться в списку з 1979 р., Іран – поповнив його в 1984 р., Судан, який приєднався до списку в 1993 р. [463]. У різні роки в цьому реєстрі були також Лівія, Ірак, Ємен (Південний Ємен), Куба та КНДР. Але згодом вони були усунені з нього. Слід зазначити, що тільки дві останні країни з цього переліку є немусульманськими.

Аналіз сучасної регіональної динаміки розповсюдження політичних конфліктів підтверджує велике значення культурно-цивілізаційного фактора в сучасному протиборстві. Розглянемо ці тенденції в регіональному вимірі. Ідеолого-релігійний чинник відіграє ключову роль у багатьох найгостріших конфліктах у країнах Субсахарської Африки. За статистикою Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів, у 2016 р. в Субсахарському регіоні відбулося 94 політичних конфлікти, що становить майже чверть від загальної кількості конфліктів у світі. Понад третини високоінтенсивних конфліктів, що точилися протягом цього року, мали місце в Субсахарській Африці [408, с. 58–59].

Головними осередками хаосу в регіоні є Центральноафриканська Республіка, Нігерія, Сомалі, Судан і Південний Судан [408, с. 60–61]. У цих країнах конфлікти найвищої інтенсивності дуже часто відбуваються між групами, що належать до різних релігійних спільнот. Так, змістом поточного конфлікту в Центральноафриканській Республіці, який точиться з 2012 р., є протистояння між урядом і проурядовим ополченням «Антибалака», що представляє християнську більшість населення, з одного боку, а також мусульманськими повстанцями «Селека» і скотарями мусульманського племені фулані, з іншого.

Високоінтенсивний збройний конфлікт, що відбувається зараз у Нігерії, також має релігійне підґрунтя. Він складає головну небезпеку для стабільності регіону. В основі політичного насилля тут – протистояння між мусульманською північною країною й християнсько-анімістичним півднем і центром. У Нігерії з 1960 рр. триває конфлікт між християнським населенням і мусульманським кочовим плем'ям скотарів фулані. Конфлікт має етнічний,

релігійний, політичний та економічний виміри. У його основі – ресурсний та етнорелігійний чинники.

За даними неурядових організацій «Human Rights Watch» та «CFR Nigeria Security Tracker», у Нігерії в результаті зіткнень між громадами мусульман і християн з 1999 р. загинуло понад 25 тис. осіб [395, с. 18]. Інтенсивність конфлікту й кількість жертв значно зросли з появою ісламістського фактора в особі терористичної організації салафітського напрямку «Боко Харам», активної здебільшого в мусульманських північних районах країни. Жорстоке протистояння між урядом і радикальними ісламістськими силами, головною серед яких є «Боко Харам» (або «Західноафриканська провінція «Ісламської держави»»), відбувається в країні з 2003 р. Відповідальність за більшість смертей несе ця організація. Окрім Нігерії, вона розширює свою активність на території сусідніх країн – Буркіна-Фасо, Камерун, Чад, Нігер [304; 421, с. 22, 41].

Наявні глибокі внутрішні суперечності зумовлюють високий рівень політичного насилля в Судані. Цьому сприяє проміжне положення цієї країни на кордоні ісламської та автохтонної африканської цивілізацій. Так, у ХХ ст. Судан пережив дві громадянські війни 1955–1972 рр. і 1983–2005 рр., що мали культурно-релігійний контекст, який виражався в протистоянні арабомусульманського населення півночі, яке було агресором у конфлікті, та неарабського християнсько-анімістичного населення півдня країни. У 2011 р. ці суперечності призвели до проголошення незалежності Південного Судану.

Зараз у Судані відбувається ціла низка конфліктів. Найінтенсивнішим з них є гостра міжетнічна ворожнеча, частиною якої є Дарфурський конфлікт, що точиться з 2003 р. між арабськими урядовими й проурядовими силами, які становлять більшість населення, та корінними негроїдними народами. Важливим конфліктогенним фактором є також боротьба за ресурси, зокрема воду. На сьогодні це один із високоінтенсивних конфліктів у регіоні, який класифікується Гейдельберзьким інститутом з вивчення міжнародних конфліктів як війна [408, с. 12]. За даними ООН, конфлікт уже спричинився

до загибелі понад 300 тис. осіб, переважна частина яких належить до неарабських народностей [104].

Міжетнічна ворожнеча охоплює й Південний Судан. Конфлікт тут не вщухає з моменту проголошення незалежності країни в 2011 р. Зараз протиборство між племенами мурле, дінка й нуер набуло характеру політичного протистояння між національною владою й опозицією. Жертвами, за різними даними, стали від 50 до 300 тис. осіб, а 2,3 млн. – біженцями [462].

Громадянська війна в Сомалі, що триває з 1988 р., є одним із наймасштабніших конфліктів у регіоні, який призвів до вкрай руйнівних наслідків. Велику роль тут відіграє релігійний фактор, адже проти чинного уряду виступили ісламісти, представлені, насамперед, угрупованнями «Союз ісламських судів» та «Аш-Шабааб» («Аль-Шабааб»). Зусилля миротворчих сил щодо вирішення конфлікту не були ефективними. Наразі це тривале протиборство призвело до розпаду держави. За рейтингом міжнародної правозахисної організації «Open Doors», Сомалі вже багато років посідає друге місце (після Північної Кореї) серед країн, де системно утискаються права християн [470].

Одним із головних акторів сомалійського конфлікту є афільоване з «Аль-Каїдою» салафітсько-джихадистське угруповання «Аль-Шабааб» («Харакат аш-Шабааб аль-Муджахідін»). «Аль-Шабааб» несе відповідальність за численні теракти в країні. З 2013 р. конфлікт набув транскордонного характеру й охопив Кенію, а також Уганду й Джибуті. Угруповання почало широкомасштабні операції в сусідніх державах, серед яких: напад на торговельний центр в Найробі (Кенія) в квітні 2013 р.; напад на ресторан у Джибуті в травні 2014 р.; масове вбивство студентів в університеті в місті Гарісса (Кенія) в квітні 2015 р. тощо [464]. У рейтингу країн з високим рівнем тероризму Сомалі посідає сьоме місце. Загальна кількість смертей від терактів у цій країні з 2000 р. склала 3724 людини.

Відповідальність більш ніж за 90% смертей від тероризму несе «Аль-Шабааб» [304; 421, с. 27; 422, с. 10, 32].

Громадянська війна в Лівії, в якій також суттєву роль відіграє ісламістський фактор, відбувається з 2011 р. в контексті «арабської весни». Головними підсумками війни стали повалення й вбивство лівійського лідера Муаммара Каддафі, який обіймав пост голови держави з 1969 р., і тривалий внутрішній збройний конфлікт між урядом та ісламістами угруповань «Ісламська держава», «Рада моджахедів шури» тощо. Протистояння ускладнюється загостренням міжплемінних чвар, міжконфесійним насиллям. Як зазначають експерти, в результаті в Лівії суттєво обмежені політичні права (навіть виборче право), спостерігається загальна дестабілізація, економічний занепад. Суттєву роль у конфлікті відіграє терористичне угруповання «Ісламська держава». За період з 2014 по 2016 рр. конфлікт спричинився до загибелі щонайменше 5800 осіб [435]. Країна перетворилася на одного з основних постачальників зброї в регіоні, що спровокувало туарезьке повстання в Малі 2012–2013 рр. та активізацію ісламістів.

Одним із найбільш конфліктогенних регіонів світу є Близький та Середній Схід. Тут культурно-цивілізаційні суперечності – важлива складова політичних конфліктів. У таких країнах, як Афганістан, Пакистан, Ірак, Палестина, Ізраїль, Сирія, Ємен, Ліван точаться довготривалі конфлікти високої інтенсивності, які характеризуються стрімкою динамікою розвитку. Також цим державам властивий найвищий рівень терористичної загрози. Як зазначив арабський журналіст Хішам Мельхем, «в арабському світі сьогодні більше насилля, він більш нестабільний, фрагментований і рухомий екстремізмом – екстремізмом правителів і тих, хто знаходиться в опозиції, – більш, ніж будь-коли, з моменту розпаду Османської імперії століття тому» [186, с. 25].

Серед значної кількості конфліктів у регіоні, що мають ціннісно-культурний зміст, можна виокремити найбільш тривалі й складні. Одним із таких є війна в Афганістані. Громадянська війна тут триває вже сорок років,

унаслідок чого країна є однією з найнебезпечніших у світі. Витоки війни відносяться до 1978 р. й пов'язані зі спробами встановлення в цій ортодоксальній мусульманській державі комуністичного режиму. Ключова роль у війні належить руху «Талібан», що бореться з урядом країни за владу, політичний курс та ідеологічний контроль. Сучасна фаза конфлікту між урядом, який підтримують сили Північноатлантичного альянсу (НАТО) й Сполучених Штатів Америки (США), та ісламістами розпочалася після завершення в 2014 р. місії Міжнародних сил сприяння безпеці (ISAF) і виведення основних сил НАТО, що становили 44 793 військовослужбовця [346, с. 145].

За даними Місії ООН зі сприяння Афганістану, кількість жертв у 2016 р. сягнула рекордно високих показників за період з 2009 р.: 11 418 цивільних осіб (серед них понад 3,5 тис. дітей), з яких 3498 було вбито (923 з них – діти), а 7920 – поранено (2589 – діти). Головну відповідальність за жертви несе «Талібан», але останнім часом активізувалися напади з боку «Ісламської держави», які спричинили загибель 209 осіб (в основному – мусульман-шиїтів). Внутрішньо переміщеними особами стали понад 636 500 людей [249; 408, с. 170]. Основна частина нападів талібів зосереджена на кордоні з Пакистаном, де діє сунітська терористична організація «Техрік-е Талібан Пакистан», що тісно співпрацює з афганськими талібами.

Довготривала громадянська війна в Афганістані спричиняється до дестабілізації та спалахів політичного насилля в Пакистані. Географія його поступово розширюється з прикордонних з Афганістаном територій (зокрема Вазиристану) на інші райони країни. У пакистанському конфлікті бере участь низка ісламістських сунітських збройних угруповань, які борються з урядом за державну владу й політичний курс з 2001 р. Крім «Техрік-е-Талібан Пакистан», у Пакистані діють ще принаймні 23 угруповання («Аль-Каїда на Індійському субконтиненті», «Лашкар-е-Джангві», філіали «Ісламської держави» тощо). У рейтингу країн з високим рівнем тероризму Пакистан

посідає четверте місце після Іраку, Афганістану й Нігерії. У 2015 р. у країні сталося 1008 терактів, які спричинилися до загибелі 1086 осіб, а загальна кількість смертей від тероризму за період з 2000 по 2015 рр. склала 14 953 людини [407, с. 152; 408, с. 156; 422, с. 28].

Глибинні цивілізаційні суперечності лежать в основі найдовшого територіального конфлікту в регіоні – арабо-ізраїльського (близькосхідного), сучасною фазою якого є інтенсивне палестино-ізраїльське протистояння, яке практично безперервно відбувається з 1948 р. Сутність даних суперечностей полягає в довготривалому релігійному, ідеологічному й політичному протиборстві між арабськими націоналістами й сіоністами. Сучасна фаза конфлікту позначається активною збройною боротьбою, що точиться між арабськими націоналістами Палестини та державою Ізраїль.

Головними силами, що протистоять Ізраїлю, є радикальні палестинські сунітські організації ХАМАС, «Палестинський ісламський джихад», воєнізовані політичні організації ФАТХ («Рух за національне визволення Палестини») й «Народний фронт визволення Палестини».

Найрадикальнішою серед них є ХАМАС («Харакат аль-мукавама аль-ісламія», або «Ісламський рух спротиву») – одна з гілок універсального панісламського руху «Брати-мусульмани». Активна участь ХАМАС в арабо-ізраїльському протистоянні виводить конфлікт із суто етнотериторіальної площини й надає йому особливої гостроти та вираженої релігійної забарвленості. На відміну від інших суб'єктів палестинського спротиву – секулярних націоналістичних організацій ФАТХ або Організації визволення Палестини, – ХАМАС є ісламістською організацією сунітського спрямування, яка жорстко відстоює принципи ісламського фундаменталізму.

Згідно з основоположним документом цієї організації – Хартією ХАМАС від 18 серпня 1988 р. – проголошується непримиренна війна з Ізраїлем, який як держава буде існувати лише до тих пір, поки не буде знищений Ісламом. Єврейський народ Ізраїлю прямо проголошується в Хартії сіоністськими загарбниками, яких треба знищити для визволення

святої для мусульман палестинської землі, що є ісламським Вақфом, або релігійним майном, присвяченим майбутнім поколінням. Головні положення Хартії спрямовані не тільки проти єврейського населення Ізраїлю, а й проти засад світського життя, а також будь-яких спроб мирного врегулювання конфлікту. Так, ініціативи з мирного вирішення палестино-ізраїльської проблеми названі такими, що суперечать принципам ХАМАС і є частиною сіоністської політики загарбання мусульманських територій. Більше того, будь-які світські реформи також є складовими антиісламської політики «безбожників», такі, наприклад, як світське виховання мусульманської жінки [186, с. 193; 423].

У структурі ХАМАС є декілька воєнізованих підрозділів, як-от: «Аль-Муджахадун аль-Фалістиніун» («Святі палестинські бійці»), що займається терористичною діяльністю; «Джехаз Аман» (Секція безпеки), функцією якого є пошук та арешт підозрюваних у співробітництві з ізраїльським урядом; «Ізз ад-Дін аль-Кассам», головним завданням якого є викрадення, політичні вбивства й теракти. Відповідальність за більшість масштабних терактів середини 1990-х рр. лежить саме на «Ізз ад-Дін аль-Кассам» [392, с. 24].

Масштабні заворушення й конфлікти торкнулися й Лівану. Дослідники звертають увагу на своєрідність внутрішньоліванських суперечностей, спричинених тривалою системною кризою, яка триває вже більше десятиліття. Вимірами цієї загальної кризи є декілька аспектів: парламентська криза, кризи виборчого законодавства, президентської влади й уряду. Крім того, у країні наявні й інші конфліктогенні фактори – конфесійні суперечності й суперництво з приводу представництва різних конфесійних громад та організацій у владних структурах; клановість, що є несумісною з демократизацією, якої прагнуть певні прошарки ліванського суспільства; зовнішні дестабілізуючі впливи. Унаслідок цього до політичного процесу взагалі й до конфлікту зокрема залучені численні та різномірні актори – конфесійні групи, неформальні кланові структури, політичні й духовні

лідери, міжнародні суб'єкти регіонального (Саудівська Аравія, Катар, Туреччина, Сирія, Ізраїль, Іран тощо) й позарегіонального (США, країни Європейського Союзу, Російська Федерація) масштабу [186, с. 218–221].

Одним із наймасштабніших конфліктів у регіоні є війна в Іраку, що розпочалася з інтервенції військ США з метою повалення режиму Саддама Хусейна (2003–2011 рр.). Після виведення американських військ у 2011 р. конфлікт перетворився на громадянську війну, що триває дотепер і має складну та багатофакторну структуру. Сторонами сучасного етапу громадянського протистояння є, з одного боку, шіїтський уряд Іраку, який підтримують Іран і шіїтські іракські та іноземні організації та угруповання («Катаїб Хізбалла», «Асаїб Ахль аль-Хакк», «Хізбалла» тощо), та, з іншого боку, сунітські повстанські й терористичні угруповання («Ісламська держава», «Аль-Каїда», «Фронт-ан-Нусра», «Армія моджахедів» тощо). Шіїтський уряд не має авторитету в арабських сунітських регіонах країни, а тому на них досить легко поширюється вплив радикальних салафітських угруповань, таких, як «Ісламська держава».

Дослідники виокремлюють шість основних сторін цього конфлікту: урядові війська, антисистемну збройну опозицію, кланово-племінне ополчення провінції Аль-Анбар, що є частиною так званого «сунітського трикутника», курдські сили, «Ісламську державу», збройні сили США, загони міжнародної антиісламської коаліції, а також цілу низку менш значущих учасників протистояння [186, с. 253].

Важливим є те, що більшість населення Іраку є шиїтами, отже, сунітські радикали виступають не тільки проти уряду й воєнізованих шіїтських угруповань, а й проти більшості іракських громадян. Причиною поновлення міжконфесійного конфлікту після виведення миротворчих сил стала передача влади шиїтам і курдам, що спричинилося до протестів і збройного спротиву сунітів. Як зазначає Д. Малишева, «створена в Іраку політична конструкція виявилася нестабільною, що перетворює Ірак – разом з іншими близькосхідними державами, де є великі шіїтські громади (Ємен,

Бахрейн, Сирія) – в майданчик ірано-саудівського суперництва», яке є настільки запеклим та інтенсивним, що змушує деяких експертів прогнозувати можливий розпад країни за етноконфесійною ознакою – «на курдську північ, шіїтський південь і сунітський центр» [217]. До речі, курдське питання є одним із важливих аспектів іракського конфлікту, адже за час протистояння значно зріс вплив Робітничої партії Курдистану (РПК).

Якщо під час громадянської війни в Афганістані було утворено «терористичну організацію номер один» – «Аль-Каїду», то громадянська війна в Іраку породила «Ісламську державу», яка на сьогодні є найбільшою й найвпливовішою транснаціональною терористичною організацією в світі. Метою «Ісламської держави» в Іраку, яка згодом розповсюдила свій вплив і на сусідню Сирію, є боротьба з шіїтськими силами й утворення власної держави – єдиного інтернаціонального ісламського халіфату, заснованого на законах шаріату, в іракських провінціях, де більшість населення є сунітами. Під впливом «Ісламської держави» перебував цілий ряд провінцій Іраку, зокрема, Салах ед-Дін, Анбар, Ніневія, Кіркук, Бабіль, Діяла, Багдад [6, с. 9].

Найінтенсивнішим і наймасштабнішим конфліктом у регіоні є громадянська війна в Сирії, що тісно пов'язана з війною в Іраку. Фахівці Стокгольмського міжнародного інституту дослідження проблем миру наголошують на спільності цих двох конфліктів і виокремлюють єдину ірако-сирійську зону збройного протистояння, яка характеризується поглибленням політичної й конфесійної фрагментації та поляризації, утратою легітимності влади, суттєвим послабленням державності в обох країнах, широкомасштабним інституційним і соціальним занепадом, соціально-політичною дезінтеграцією. Обидва конфлікти мають чітке культурно-релігійне підґрунтя [346, с. 15].

Сучасний конфлікт у Сирії, як і в Іраку, розпочався в 2011 р. та став частиною загальних протестних процесів у регіоні – «арабської весни». Протиборство має складну структуру. Основними його вимірами є протистояння між силами уряду президента Б. Асада та опозицією, боротьба

національних сил і світового співтовариства з «Ісламською державою», територіальні конфлікти з Ізраїлем і Туреччиною, гострий конфлікт всередині опозиційних сил, а також масштабне іноземне втручання. Таким чином, основними сторонами конфлікту є, з одного боку, сирійський уряд, очолюваний Б. Асадом, шиїтські сили (насамперед, «Хізбалла»), війська Ірану та Російської Федерації, яким, з іншого боку, протистоїть строката арабо-сунітська опозиція, представлена сирійськими та іноземними угрупованнями та організаціями, певна частина яких є радикальними ісламістами.

Одним з основних суб'єктів поміркованої опозиції є Національна коаліція опозиційних і революційних сил (НКОРС) (раніше – Сирійська національна рада). Збройні сили опозиції представлені «Вільною армією Сирії», яка координує свої дії з НКОРС. До протистояння залучені також радикальні сунітські (а також такфіритські) організації та збройні угруповання, як сирійські, так й іноземні та міжнародні: сирійське відділення «Братів-мусульман», численні салафітські угруповання, як-от «Фронт ан-Нусра», «Фатх-аль-іслам», «Джейш аль-Іслам», «Фірак Алла» (воєнне крило «Братів-мусульман»), «Ат-Таліа аль-мукатила», «Джейш аль-Фатх», «Ансар аль-Іслам», «Ахрар аль-Шам», «Джебхат Ансар ад-Дін», «Аль-Каїда», «Ісламська держава», «Техрік-е Талібан Пакистан» тощо [34, с. 60]. На боці опозиції борються також курдські загони. Слід зазначити, що серед зовнішньої опозиції відсутня єдність і насправді вона представлена численними угрупованнями, які слабо координують дії між собою.

Конфлікт ускладнюється іноземним втручанням і протистоянням всередині опозиції. Опозицію підтримує ряд західних і сунітських близькосхідних країн, зокрема Саудівська Аравія, Катар, Туреччина, США, Франція, Ізраїль, кожна з яких переслідує власні інтереси й підтримує різні сили.

Фактором, що ускладнює перебіг і перспективи розв'язання конфлікту, є етноконфесійна структура Сирійської держави. Конфлікт відбувається в

середовищі конфесійної строкатості сирійського суспільства. Якщо етнічний склад в Сирії є доволі однорідним (араби – 90,3% населення, курди, вірмени та інші – 9,7%), то релігійна належність сирійського народу є більш різноманітною. Так, мусульмани становлять 87% (зокрема суніти – 74%, алавіти, ісмаїліти, шіїти-дванадцятники – 13%), християни – 10% (зокрема православні, уніати, несторіани), друзи – 3%, а іудеї представлені невеликими групами, зосередженими в Алеппо й Дамаску [346, с. 18].

Із самого початку сирійської кризи в країні позначився розкол за декількома напрямками: конфесійні чвари між сунітами, шіїтами та алавітами; етнонаціональні суперечності між арабами й курдами. Ці внутрішні протиріччя стимулювалися різновекторним зовнішнім утручанням – у бік підтримки режиму Б. Асада, який спирався на шіїтські та алавітські сили, та в бік підтримки опозиції. Слід зазначити, що сам президент Сирії Б. Асад сповідує алавізм – синтетичну релігію, що поєднує в собі елементи персидського ісламу, шіїзму та християнства. Останнім часом в деяких районах Сирії було зафіксовано протистояння між алавітами й сунітами [186, с. 407, 423].

На значну роль культурно-релігійного чинника в сирійській війні звертає увагу І. Кудря, який розглядає Сирію як конфесійно роздроблену країну, що знаходиться на межі цивілізаційних «розломів». За його словами, «Сирія зіткнулася з безпрецедентним рівнем нестабільності, основними причинами якої є її геополітичне становище, поліконфесійність і культурно-цивілізаційна порубіжність» [194, с. 15]. Одним з аспектів міжконфесійних суперечностей є протистояння між алавітським урядом і більшістю сунітського населення. Також у сирійському конфлікті наявний глобальний релігійний розкол ісламської цивілізації – між сунітами й шіїтами, а також «етнічний розкол між трьома субцивілізаціями: арабською, іранською й тюркською» [194, с. 15].

Найрадикальнішим суб'єктом збройного протиборства в Сирії є «Ісламська держава», яка значно зміцнила свої позиції й розширила зону

впливу під час конфлікту. «Ісламська держава» протистоїть як уряду, так і опозиційним антиджихадистським силам. За словами дослідників сирійського конфлікту зі Стокгольмського міжнародного інституту дослідження проблем миру, після того, як між силами повстанців виникли серйозні розбіжності в січні 2014 р., джихадистська сунітська організація «Ісламська держава» перетворилася на ворога всіх інших антиурядових сил [346, с. 17]. У результаті бойових дій між «Ісламською державою» та урядами Іраку, Ємену й Сирії в 2015 р. було вбито понад 27 000 осіб, що на 78% більше, ніж у 2014 р. [422, с. 50–51].

Ряд угруповань, що задіяні в конфлікті, також вдаються до терористичних дій. Це спричиняється до надзвичайного зростання рівня тероризму в Сирії в останні роки. Так, у 2015 р. теракти здійснювали 17 угруповань, жертвами яких стала 2761 людина, що на 63% вище, ніж у попередньому році. Однак тільки два з них відповідальні за три чверті смертей – «Ісламська держава», яка під час терактів у Сирії у вказаному році вбила 1442 людини, і «Фронт ан-Нусра», жертвами якого стали щонайменше 600 осіб [422, с. 29].

Підрахунки жертв сирійського конфлікту суттєво різняться, однак усі вони вказують на їх величезну кількість. Згідно з даними Сирійського центру з моніторингу за дотриманням прав людини, за період з 2011 р. по середину липня 2017 р. загинуло 331 765 осіб, зокрема – 99 617 мирних жителів (з яких 18 243 – це діти), 116 774 військовослужбовця урядових сил, 57 тис. повстанців, 58 тис. джихадистів [143]. А за даними Організації Об'єднаних Націй (ООН), кількість жертв сирійського конфлікту з його початку в березні 2011 р. досягла 400 тис. осіб. Щонайменше 4,8 млн. стали біженцями, а 6,3 млн. – внутрішньо переміщеними особами (при населенні Сирії станом на 2013 р. – близько 23 млн. осіб) [408, с. 185]. За інформацією Агентства ООН зі справ біженців за короткий період з 2013 по 2015 рр. кількість біженців зросла з 2,5 млн. до 4,6 млн. осіб [151, с. 35; 420].

Високоінтенсивний конфлікт, що має ознаки громадянської війни й спричиняється до великої кількості жертв, точиться в Ємені з 2014 р. Перші масові заворушення відбулися в країні в 2011 р. в контексті «арабської весни». Підґрунтям конфлікту послужила незавершеність державотворчих і націотворчих процесів – «етно- й політогенеза в обох частинах країни – на Півночі й на Півдні» [186, с. 279]. Адже Ємен в сучасних його кордонах є однією з наймолодших держав, яка утворилася в 1990 р. через злиття Єменської Арабської Республіки (ЄАР), що зараз становить північ країни, і Народно-Демократичної Республіки Ємен (НДРЄ), розташованої на півдні.

Культурно-релігійний фактор лежить в основі наявних етнонаціональних і політичних суперечностей в Ємені. Унаслідок цього сучасний конфлікт має декілька вимірів: етноконфесійні суперечності між шиїтською Північчю й сунітсько-шафіїтським Півднем країни; спричинений нещодавнім підйомом салафітського руху міжобщинний салафіто-зейдитський конфлікт між зейдитами (поміркване відгалуження шиїзму), що становлять конфесійну більшість населення Півночі та салафітами.

Крім того, дослідники вказують, що єменському суспільству властива етнокультурна дихотомія, яка виражається в розділенні соціуму на дві групи – хадар (члени міських громад) і бадву (спільнота неміської, племінної культури, яка складається з великої кількості племен). Виражена родова структура єменського суспільства погано корелюється з формальною державною організацією. Особливо це актуально для півночі Ємену, де племінна стратифікація є найбільш вираженою. Тоді як на півдні, ще до об'єднання двох єменських держав в єдину суверенну державу, влада НДРЄ офіційно скасувала трайбалізм і племена були інтегровані в державну суспільно-політичну систему [186, с. 280, 285].

Отже, боротьба за владу, міжконфесійне протистояння, сепаратизм та активність радикальних ісламістських угруповань є складовими наявного збройного конфлікту в цій країні. Зараз тут відбувається міжконфесійний і міжобщинний сунітсько-шиїтський конфлікт, основним змістом якого є

протистояння між урядом, який підтримують сили Ісламської воєнної коаліції на чолі із Саудівською Аравією, та радикальними ісламістськими угрупованнями – шіїтськими бойовиками-хуситами, об'єднаними в угруповання «Ансар Аллах». Крім того, у конфлікті беруть участь сунітські терористичні організації «Аль-Каїда на Аравійському півострові», «Ансар аль-Шаріа» та сепаратистський «Південний рух».

Зараз Ємен входить до десятки країн з найвищими показниками тероризму, посідаючи шосте місце в рейтингу The Institute for Economics and Peace (Інститут економіки й миру). Зараз у країні діє вісім терористичних угруповань, однак 90% терактів здійснюють три з них – хусити, «Ісламська держава» та «Аль-Каїда на Аравійському півострові». Відповідальність за найбільшу кількість жертв несуть хуситські екстремісти, які виступають як проти уряду країни, такі і проти сунітських угруповань. У 2015 р. на рахунку хуситських бойовиків було 63% смертей і 62% терактів [408, с. 198; 422, с. 30]. Крім того, у країні спостерігається зростання активності «Ісламської держави».

Одним із наймасштабніших сучасних конфліктів у Південній Азії є довготривалий територіальний індо-пакистанський конфлікт, в основі якого – суперечності стосовно статусу індійських штатів Кашмір і Джамму. Конфлікт відбувається з 1947 р. На території переважно мусульманського Кашміру діють пакистанські ісламістські угруповання («Харакат уль-Муджахидін», «Лашкар-е-Тайба», «Харкат-уль-Джихад-аль-Ісламійя», «Техрік-уль-Муджахедін», «Джайш-е-Мохамед», «Хізбул-Муджахедін»), а також транснаціональні «Талібан» та «Аль-Каїда», які протистоять уряду Індії, виборюючи незалежність Кашміру або приєднання його до Пакистану [408, с. 143]. Протистояння спричинилося до двох масштабних індо-пакистанських війн 1947–1949 рр. і 1965 р., які спровокували довготривалий прикордонний конфлікт між двома країнами. У 1971 р. також відбулася третя індо-пакистанська війна, предметом якої був статус регіону Східного Пакистану – Бангладеш, а результатом стала його незалежність.

Складний осередок міжетнічних і конфесійних проблем являє собою Шрі-Ланка, де з 1983 по 2009 рр. велась тривала громадянська війна між урядом і тамільським сепаратистським збройним угрупованням «Тигри визволення Таміл-Іламу». Таміли виступали за незалежність Таміл-Іламу – району, розташованого на півночі й північному сході країни з переважно тамільським населенням. Результатом протистояння стала перемога урядових сил. На сьогодні в країні точиться довготривалий (з 1948 р.) низькоінтенсивний міжконфесійний конфлікт між сингалезькими буддистами-націоналістами, з одного боку, і мусульманами та християнами, з іншого, а також конфлікт між сингалезькими націоналістами, тамілами й урядом [408, с. 134].

Безпрецедентним є рівень насилля в сучасній М'янмі (колишня Бірма). У М'янмі здійснюється масштабне насилля з боку бірманського буддистського населення стосовно етнічної меншості мусульман народності рохінджа, які компактно проживають у штаті Ракхайн, розташованому на кордоні з Бангладеш, що є переважно мусульманською країною. Багато років рохінджа піддаються дискримінації з боку влади М'янми й не мають навіть громадянства цієї держави. Зараз рівень насилля сягнув найвищого рівня, а масштаби злочинів набули характеру геноциду.

Перші спалахи етноконфесійного насилля відбулися в 2012 р., коли сталися сутички між буддистськими націоналістами та рохінджа, що призвело до масового виходу останніх до сусідніх країн. З тих часів близько 200 тис. осіб проживають у таборах у штаті Ракхайн. Нова хвиля насилля розпочалася в 2016 р., коли радикальне збройне угруповання «Армія порятунку рохінджа Аракана» здійснила напад на урядові сили – поліцейські пости й військову базу. Крім того, за даними влади М'янми, радикальні рохінджа нападають на місцеве буддистське та індуське населення. Відповіддю з боку влади стала антитерористична операція, що призвела до масштабного геноциду народності [150].

Як зазначає експерт аналітичного центру «South Asia Democratic Forum» З. Вольф, ненависть до рохінджа спричинена передовсім багаторічною ксенофобією та ісламофобією буддистського населення, яке сприймає мусульман як загрозу буддистській культурі та релігії М'янми, що знаходиться в оточенні мусульманських країн (Бангладеш, Малайзія, Індонезія). Крім очевидного релігійного підґрунтя, дослідники вбачають причини гонінь на рохінджа також в політичних та економічних факторах, як-от економічна нерозвинутість і багатий ресурсний потенціал штату, унаслідок чого його населення сприймається як «економічне навантаження» й конкуренти в боротьбі за дефіцитні робочі місця [387].

За дослідженнями Управління Верховного Комісара з прав людини, більшість представників групи рохінджа потерпали від тієї чи іншої форми насилля. Постраждало близько 66% сіл цієї зони. З 204 людей, з якими проводилися глибинні інтерв'ю, усі, крім двох, були біженцями з так званої «зони блокування» («зони розмінування») на півночі штату Ракхайн, з них 65% повідомили про вбивства, 56% – зникнення, 64% – побиття, 43% – зґвалтування, 31% – інше сексуальне насилля, 64% – знищення майна, 40% – пограбування й крадіжки. Серед 101 жінки 52% були зґвалтовані або потерпіли від інших форм сексуального насилля [415, с. 9–10]. За даними ООН, кількість біженців нараховує 69 тис. осіб, а кількість внутрішньо переміщених становить понад 23 тис. [442].

Відносно стабільним є Американський континент. Серйозні конфлікти тут наявні лише в деяких країнах Центральної та Південної Америки. На сьогодні найбільш інтенсивними конфліктами в регіоні є нарковійна в Мексиці, громадянська війна в Колумбії, внутрішній конфлікт між урядом і кримінальними угрупованнями в Сальвадорі, масові заворушення у Венесуелі. Слід зазначити, що всі ці конфлікти, крім масових політичних протестів опозиції у Венесуелі, є типовими прикладами асиметричних збройних конфліктів, основними суб'єктами в яких є іррегулярні кримінальні угруповання (Мексика, Сальвадор) або партизанські загони (Колумбія).

Масштабним конфліктом є нарковійна в Мексиці, яка розпочалася в 2006 р. Протистояння має трьохсторонню структуру, адже між собою ведуть боротьбу наркокартелі, групи народного ополчення та уряд. Крім того, паралельно триває міжкартельний конфлікт за домінування й контроль за наркотрафіками. Внутрішня війна розпочалася за правління президента Феліпе Кальдерона, який узяв курс на боротьбу з організованою злочинністю, що набула в Мексиці значних масштабів, який продовжується сьогодні.

Найпотужнішими наркокартелями в сучасній Мексиці є «Сіналоа», «Лос Зетас», «Лос Кабальєрос Темпларіос», «Гольфо», «Халіско Нуева Генерасьон», «Бельтран-Лейва», «Ла Фамілія Мічоакана», які, крім наркоторгівлі, залучені до торгівлі людьми й крадіжок нафти. Головним чином насилля зосереджено в штатах Герреро, Тамауліпас і Мічоакан. Конфлікт супроводжується численними вбивствами, зокрема журналістів і суддів, викраденнями людей, терактами. За версією міжнародної неурядової організації «Репортери без кордонів», Мексика зараз є третьою в рейтингу найнебезпечніших для представників преси країн у світі. Тільки за перші п'ять років війни – з 2006 по 2011 рр. – жертвами стали 47 515 осіб [75; 140; 408, с. 121].

Організована злочинність є основним чинником насилля в іншій латиноамериканській країні – Сальвадорі. Хоча громадянська війна тут закінчилася понад 25 років тому, у країні спостерігається безпрецедентно високий рівень кримінального й політичного насилля. За статистикою, Сальвадор посідає четверте місце в світі за кількістю вбивств, 70% з яких скоюють організовані кримінальні угруповання. Найвпливовішим серед них є транснаціональна банда «Мара Сальватруча» (MS-13), що розповсюджує свій вплив і на інші країни регіону – Гондурас, Гватемалу, Мексику й навіть США. Потужним є також кримінальне угруповання «Барріо-18» (Barrio-18).

Кримінальні організації протистоять уряду й воюють між собою. Їх чисельність становить близько 72 тис. осіб, що перевищує чисельність

силових структур країни (армії й поліції взятих разом). За іншими даними, загальна кількість «Мара Сальватруча» в усіх країнах, де вона наявна, сягає від 70 до 300 тис. осіб, з них до 10 тис. – у США [79; 349].

Громадянська війна в Колумбії, що супроводжується масштабною герильсю, ведеться з 1964 р. Антиурядові сили представлені лівими та ліворадикальними організаціями, основними серед яких є утворені на початку війни «Армія національного визволення» (ELN), «Революційні збройні сили Колумбії» (FARC), а також «Рух 19 квітня» (М-19), який у 1990 р. було реорганізовано в політичну партію «Демократичний альянс М-19». Проти лівих сил виступали ультраправі парамілітарні угруповання, відомі як «ескадрони смерті», найбільшим серед яких були «Об'єднані сили самооборони Колумбії»(AUC), які діяли з 1997 по 2006 рр. [348].

Хоча з 2016 р. в країні діє режим припинення вогню, протиборство триває й зберігає досить високий рівень інтенсивності. Наразі тут фактично відбуваються декілька паралельних конфліктів як за участю держави, так і між недержавними акторами: між урядом та ліворадикальними організаціями «Армія національного визволення» (ELN), «Революційні збройні сили Колумбії» (FARC), «Об'єднані сили самооборони Колумбії (AUC\ОССК); між наркокартелями, парамілітарними ультраправими угрупованнями та урядом; недержавний конфлікт між наркокартелями, парамілітарними групами й лівими повстанцями – «Армією національного визволення» (ELN), «Революційними збройними силами Колумбії» (FARC) [408, с. 111–114].

Разом із загостренням політичних конфліктів у «гарячих точках» світу спостерігається негативна тенденція активізації політичного насилля в традиційно стабільних регіонах, зокрема Європі. Нещодавно найбільшим осередком етноконфесійного насилля на Європейському континенті була колишня Югославія (Соціалістична Федеративна Республіка Югославія), де протягом десяти років (з 1991 по 2001 рр.) відбувалася низка масштабних війн і конфліктів. На сьогодні фаза ескалації югославських конфліктів завершена, однак зберігаються деякі осередки напруги (у Боснії і

Герцеговині, Хорватії, Республіці Македонія, Сербії, Косово) [408, с. 34–35, 47].

Високий рівень конфліктності властивий Кавказькому регіону. Довготривалі та масштабні кавказькі війни відбувалися тут упродовж XIX ст. й були пов'язані з російською експансією. У другій половині XX ст., після розпаду СРСР, ситуація в регіоні суттєво дестабілізувалася. З цього часу тут точилися або продовжуються зараз декілька інтенсивних збройних конфліктів етнокультурного характеру: грузино-абхазький, грузино-осетинський, вірмено-азербайджанський, осетино-інгуський, російсько-чеченський, російсько-грузинський.

Важливими факторами збройного протистояння в регіоні є етнонаціональний та етноконфесійний чинники, які втілюються, зокрема, в актуалізації «ісламського фактору», пов'язаного з активністю радикальних ісламістських організацій, а також геополітична складова, що реалізується через експансіоністську політику й дестабілізуючий тиск Російської Федерації. Усі з названих конфліктів регіону залишаються невирішеними й періодично переживають стадії ескалації.

Серед конфліктів на етнокультурному ґрунті, які є актуальними для сучасних країн Західної Європи – сепаратистські північноірландський, баскський, каталонський, корсиканський конфлікти. Сьогодні значна дестабілізація й зростання рівня насилля торкнулися цілої низки стабільних і розвинутих країн регіону. Одним із факторів цього процесу став масовий наплив біженців з мусульманських країн (насамперед, Сирії, Іраку та Афганістану). Тільки в Німеччині з вересня 2015 р. по липень 2016 р. комп'ютерною системою EASY було зареєстровано 900 623 біженця [50].

Хвиля численних зіткнень між біженцями та місцевим населенням протягом останніх років мала місце в найстабільніших та найтолерантніших країнах Заходу. Ці негативні процеси супроводжуються загостренням ксенофобії, ісламофобії та мігрантофобії. Фахівці Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів визначають ситуацію в

Німеччині як насильницьку кризу, спричинену надмірними міграційними потоками. У країні активізувалися ультраправі сили, які вдаються до насильницьких дій щодо мігрантів. У 2015 р. відбулося близько 1500 атак на місця перебування біженців – центри, помешкання, резиденції тощо. Подібна ситуація спостерігається і в Швеції, де протягом року було здійснено понад 20 підпалів та інших актів насилля в місцях концентрації біженців, зокрема в мечетях і школах [408, с. 41, 49].

Отже, важливою сучасною тенденцією стосовно розповсюдження політичного насилля є зростання загальної кількості конфліктів на культурно-цивілізаційному ґрунті. Ці процеси підпорядковуються певним геополітичним закономірностям, однією з яких є загострення суперечностей за «лініями розлому». Водночас зростає конфліктогенність мусульманської цивілізації, адже найбільша кількість насильницьких конфліктів відбувається в регіонах, де мусульманська спільнота становить більшість.

3.2. Релігійні та етнокультурні складники сучасного протиборства (на прикладі терористичного насилля і збройного сепаратизму)

Важливою тенденцією, що відображає зростання рівня політичного насилля в світі, є розповсюдження тероризму, який останнім часом набув глобального характеру. Діяльність радикальних міжнародних і транснаціональних терористичних організацій відзначається значною активізацією. Вони відповідальні за переважну більшість сучасних терактів та є учасниками значної кількості насильницьких конфліктів сьогодення.

У політичній науці немає єдиного визначення поняття тероризму. В. Лакер пропонує офіційне тлумачення, прийняте американськими державними установами: «Тероризм – це незаконне використання або загроза використання сили або насилля проти осіб або власності, щоб примусити або залякати уряди або суспільства для досягнення політичних, релігійних або ідеологічних цілей» [368]. До конкретних проявів тероризму, передовсім,

відносять скоєння вибухів, підпалів, підривів, диверсії, розпилення отруйних речовин, убивства чи замах на вбивство, викрадення, захоплення заручників і транспортних засобів, кібертероризм.

Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 р. № 638-IV визначає основні поняття, пов'язані з терористичною діяльністю. Власне, тероризм класифікується як «суспільно небезпечна діяльність, що полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому невинних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей» [148]. Окремо в Законі визначено таку форму тероризму, як міжнародний тероризм.

В. Лакер, досліджуючи процес становлення тероризму, виокремлює декілька етапів або хвиль. Він зазначає, що початок систематичних терористичних акцій відноситься до другої половини XIX ст. Перша хвиля передбачала: боротьбу російських революціонерів із самодержавством; боротьбу національних рухів за автономію чи незалежність (ірландців, вірмен, сербів); терористичну діяльність анархістів у країнах Західної Європи та США. Друга хвиля, яка тривала до початку Першої світової війни, відбувалася на фоні зростання робітничого руху й позначилася діяльністю есерів, польських соціалістів, анархістів, рухом вірмен і македонців проти турецького пригнічення. Після Першої світової війни, навпаки, він набув правого, а також сепаратистського характеру й часто практикувався фашистськими угрупованнями. Під час Другої світової війни до терористичної діяльності активно вдавалися численні партизанські рухи, рухи спротиву нацистським і фашистським загарбникам. До появи феномена міжнародного тероризму головним засобом терористів був індивідуальний терор. Після закінчення Другої світової осередки терористичної боротьби перебазовуються з міст до сільської місцевості, започатковуються масштабні

партизанські операції (як правило, лівого спрямування), наприклад, у Китаї, В'єтнамі, Кубі, Палестині [201].

Сучасний тероризм виходить за межі традиційних загроз. Деякі дослідники характеризують тероризм як форму іррегулярних конфліктів або прояв іррегулярних військових дій [7, с. 28]. Сучасний тероризм має суттєві відмінності від традиційних його форм. Внутрішньодержавний тероризм був домінуючим видом тероризму до другої половини ХХ ст. Однак зараз дослідники вказують на глобалізацію проблеми, через розповсюдження міжнародного й транснаціонального тероризму. Ці поняття іноді використовуються як синоніми, але низка науковців їх відокремлює. Наприклад, С. Телешун визначає транснаціональний тероризм як «...дії громадян однієї держави проти співвітчизників на території інших держав», тоді як міжнародний тероризм він характеризує як дії єдиних чи змішаних за національним складом груп проти будь-яких осіб на території третіх країн [356, с. 164].

Інше тлумачення форм сучасного тероризму наводить Р. Войтович. На її думку, глобальний тероризм також реалізується на двох рівнях – міжнародному й транснаціональному. Міжнародний тероризм, що як окремий феномен виник у 1960-х рр., відрізняється тим, що «виходить за межі локальних конфліктів» і має на увазі взаємодію локальних терористичних груп різних держав. Особливістю транснаціонального тероризму є його транскордонний, детериторіальний характер. Відсутність територіальної локалізації сприяє формуванню єдиної транснаціональної мережі терористичних осередків [77, с. 9–10].

Стрімке розповсюдження тероризму вважають одним із деструктивних наслідків глобалізації. Однією з основних передумов активізації терористичних організацій у всьому світі є дисбаланс економічного розвитку й розподілу ресурсів у світових масштабах [43, с. 423].

Науковці, характеризуючи суперечності й виклики глобалізації, наголошують на глибокому розколі суспільства на «золотий» і «злиденний»

мільярди, притаманний сучасному світу, який надалі поглиблюється. Розрив у доходах населення збільшився з 13:1 у 1960 р. до 74:1 у 90-х рр. XX ст. В умовах абсолютних злиднів проживає близько 1,3 млрд. осіб, які користуються менш ніж 1,5% світового прибутку. Конкретним соціально-економічним проявом такого дисбалансу є те, що близько мільярда людей у світі відірвані від продуктивної праці, а саме – 250 млн. є безробітними, а понад 900 млн. – частково зайнятими. Велика кількість цих людей долучається до кримінальної та асоціальної діяльності [93, с. 114].

Найгірша соціально-економічна ситуація спостерігається в країнах Півдня, особливо Південної Азії та Субсахарської Африки, що корелює з високими показниками політичного насилля (зокрема й тероризму) в цих регіонах. Так, «від хронічного недоїдання страждає 43% населення Африки на південь від Сахари. Середня тривалість життя африканця рідко перевищує 50 років. Кількість політичних емігрантів і жертв міжетнічних конфліктів збільшилася з восьми мільйонів наприкінці 1970-х рр. до 23 млн. осіб у середині 1990-х рр. Ще 26 млн. осіб стало внутрішніми переселенцями, і кількість їх продовжує зростати» [93, с. 114].

Рівень терористичної загрози прямо пов'язаний із поширенням політичного насилля на державному та регіональному рівнях. Згідно з дослідженнями Інституту економіки та миру, висока терористична активність, як правило, спостерігається в тих країнах, де актуальними є й інші форми політичного насилля – державний терор, внутрішній або зовнішньополітичний збройний конфлікт, обмеження свобод і систематичні порушення прав людини, дискримінація, а також наявна політична нестабільність і відсутність поваги до міжнародних організацій [421, с. 5].

Важливим індикатором глобального розповсюдження тероризму є постійне й швидке збільшення кількості терористичних організацій. Список іноземних терористичних організацій, який формує Бюро по боротьбі з тероризмом Держдепартаменту США, щорічно поповнюється й на даний момент складається з 60 суб'єктів, переважна більшість з яких є

ісламістськими угрупованнями. Цей список ведеться з 1997 р., і за час його існування з нього було вилучено лише 12 організацій. Зараз до списку внесені найнебезпечніші терористичні організації світу – «Аль-Каїда», «Ансар ад-Дін», «Ансар аль-Шаріа», «Боко Харам», «Джундалла», «Індійські моджахеди», «Ісламська держава Іраку та Леванту» (ІДІЛ, сучасна назва – «Ісламська держава»), «Палестинський ісламський джихад», «Рада моджахедів шури в околицях Єрусалиму», «Техрік-е Талібан Пакистан», «Тигри звільнення Таміл-Ілама», «Фронт ан-Нусра», ХАМАС, «Харакат аш-Шабааб», «Хізбалла» та багато інших. В останні два роки до списку були додані такі угруповання, як «Джайш Ріджал аль-Тарік аль-Накшібанді», «ІДІЛ-Лівія», «ІДІЛ-Хорасан», «Аль-Каїда на Індійському субконтиненті» [416].

Власні «чорні списки» заборонених організацій мають й інші країни – Австралія, Велика Британія, Індія, Канада, Росія. Так, один із найбільших переліків терористичних груп належить Великій Британії. Станом на липень 2016 р. до нього входило 70 міжнародних організацій, які є забороненими відповідно до Закону «Про боротьбу з тероризмом і забезпечення державної безпеки» 2000 р., і 14 північноірландських угруповань, тоді як у 2010 р. він містив лише 55 суб'єктів [455].

Подібні списки складають і міжнародні організації. Наприклад, санкційний перелік щодо «Ісламської держави» (ДАШ) і «Аль-Каїди» Ради Безпеки ООН на 25 жовтня 2016 р. включав 255 фізичних і 75 юридичних осіб. Список Євросоюзу на 2016 р. містив десять фізичних осіб і 22 організації та групи [409; 428].

Але, попри зростання уваги міжнародного співтовариства до проблеми глобального поширення тероризму, єдиний список терористичних організацій відсутній. Це значно ускладнює координацію зусиль, спрямованих на боротьбу з ним, та не виключає можливості політизації процесу прийняття рішень щодо занесення (чи незанесення) тих чи інших угруповань до «чорних списків» [44, с. 26].

Найвищий рівень терористичної загрози спостерігається в країнах Близького Сходу і Магрибу, Південної Азії та Субсахарської Африки. Загалом на ці регіони припадає 84% терактів і 95% смертей від тероризму. Найбільша терористична активність протягом останніх років має місце в Іраку, Афганістані, Нігерії, Пакистані та Сирії. У 2015 р. на ці країни прийшлося 72% від усієї кількості жертв тероризму. У десятку найнебезпечніших країн увійшли також Ємен, Сомалі, Індія, Єгипет і Лівія [422, с. 4, 10, 20].

У звіті «Trends in Global Restrictions on Religion» за 2016 р. указується, що, незважаючи на незначне зниження частки країн з високими або найвищими показниками насилля на релігійному ґрунті (з 27% у 2013 р. до 23% у 2014 р.), продовжується зростання релігійного тероризму, особливо за рахунок таких терористичних угруповань, як «Боко Харам», «Аль-Каїда» та «Ісламська держава» [466, с. 4, 5, 9].

На рахунку найбільших терористичних організацій сучасності – десятки масштабних терактів і конфліктів, серед яких: участь терористів у масових заворушеннях у Лівії в 2011 р. та громадянській війні в Сирії (з 2011 р.); масові вбивства дітей в Пешаварі (Пакистан) 16 грудня 2014 р. (156 жертв); теракти в Парижі 7–9 січня 2015 р. (загинуло 17 осіб); вибухи в Багдаді в лютому та квітні 2015 р. (загинуло, відповідно, 34 і 10 осіб); масові вбивства в Майдугурі (Нігерія) 7 березня 2015 р. (загинуло принаймні 33 людини); «синхронні» теракти у Франції, Тунісі, Сомалі та Кувейті 26 червня 2015 р. (загинуло понад 80 осіб); напад на туристів у Тунісі 18 березня 2015 р. (23 жертви), потрійний теракт в Ємені 20 березня 2015 р. (загинуло більше 130 осіб); вибух у Хан-Бані (Ірак) 17 липня 2015 р. (загинуло близько 100 осіб); теракти в Анкарі й Суручі (Туреччина) 10 жовтня і 20 липня 2015 р. (загинуло, відповідно, 95 і 33 особи); вибух в аквапарку Нью-Тайбей (Тайвань) (поранені більше 100 осіб); серії терактів у Парижі 13–14 листопада 2015 р. (загинуло 132 особи); теракт у Ніцці 14 липня 2016 р. (87 жертв); теракт на Вестмінстерському мосту в Лондоні

22 березня 2017 р. (постраждало щонайменше 40 осіб); теракт у Мюнстері (Німеччина) 7 квітня 2018 р. (загинуло три людини, постраждало близько 50) та багато інших [61; 78; 360; 411].

Згідно з Глобальним індексом тероризму (ГТІ), значне підвищення рівня тероризму відбулося з 2011 р., що пов'язане, насамперед, із надзвичайною активізацією «Ісламської держави» в Сирії та Іраку. Також суттєво збільшилася активність таких регіональних терористичних угруповань, як «Боко Харам» в Нігерії й «Талібан» в Афганістані та Пакистані [422, с. 4, 16].

Безпрецедентний спалах терористичної активності мав місце в 2014 р., коли рівень тероризму раптом підвищився на 80%, досягнувши рекордно високих показників. За 15-річний період кількість жертв зросла майже в десять разів – з 3329 осіб у 2000 р. до 32 765 осіб у 2014 р. [421, с. 4, 33]. Кількість терористичних атак збільшилася до 13 486. Загальний індекс тероризму погіршився на 6% у порівнянні з попереднім роком, адже багато країн із середнім або низьким рівнем тероризму зіткнулися з рекордно високою його активністю [421, с. 4; 422, с. 2, 4].

Активізація тероризму супроводжується розширенням території його розповсюдження. Так, у 2014 р. зі 162 країн терористичні інциденти відбулися в 93 (у 2013 р. – у 88 країнах). У 67 з цих країн теракти спричинилися до людських жертв. Також зросла кількість держав з високим рівнем тероризму. Країн, у яких кількість жертв тероризму перевищила 500 осіб, стало більше на 120% (з п'яти країн у 2013 р. до 11 країн у 2014 р.). Водночас найбільша терористична активність традиційно сконцентрована лише в декількох державах, які, у зв'язку з цим, є найнебезпечнішими в світі. До них належать Афганістан, Ірак, Нігерія, Пакистан і Сирія. У 2014 р. тут сталося 57% терактів і 78% смертей від загальних показників тероризму в світі [421, с. 4].

Незважаючи на активну антитерористичну політику провідних країн світу, найбільші терористичні організації мають власні зони впливу в

найнебезпечніших регіонах – низці країн Близького та Середнього Сходу, Субсахарської Африки, Центральної й Південної Азії. Так, зона впливу «Аль-Каїди», одного з найпотужніших терористичних угруповань сучасності, простягається від Західної Африки й Близького Сходу до Південно-Східної Азії. Значний вплив в Афганістані зберігає «Талібан». В Пакистані діє близько 35 радикальних ісламістських груп, зокрема пакистанські таліби «Техрік-е Талібан Пакистан», «Лашкар-е-джангві» тощо. Пакистанські й афганські терористичні угруповання тісно пов'язані між собою і координують свої дії. Палестинська ісламістська організація ХАМАС контролює Сектор Гази. Зона впливу шиїтської «Хізбалли» охоплює Ліван. У Сомалі активно діють терористи «Аш-Шабааб». Великі території Нігерії опинилися в зоні руйнівної діяльності «Боко Харам». Терористи «Ансар ад-Дін» прагнуть контролювати північно-східні райони Малі. «Ісламська держава» надзвичайно активна в Іраку та Сирії [7, с. 23; 421, с. 23].

Серед зазначених країн найвищий рівень тероризму спостерігається в Нігерії та Іраку. На ці держави припадає понад 50% смертей від тероризму. Найбільш стрімке зростання терористичної активності, а разом з цим і кількості жертв, відбувається в Нігерії, де активно діють дві з п'яти найнебезпечніших терористичних організацій – «Боко Харам» і бойовики фулані. У цій країні смертність від тероризму в 2014 р. зросла на 300% від рівня 2013 року – до 7512 жертв. А за кількістю викрадених людей Нігерія посіла друге після Іраку місце (1298 осіб). Однак країною з найбільшим рівнем тероризму залишається Ірак, на який поширюється зона впливу «Ісламської держави». Смертність тут досягає рекордно високих для окремої держави показників. Так, у 2014 р. жертвами терористів стали 9929 осіб, що на 55% більше, ніж у попередньому році [304; 421, с. 4, 14].

За рейтингом ГТІ, найбільш смертоносною терористичною організацією сучасності визнана «Боко Харам». У 2014 р. загальна кількість жертв цього угруповання в порівнянні з попереднім роком зросла на 317% – до 6644 осіб, 77% з яких – мирні жителі (у 2015 р. – 5478 осіб). Усього з

2009 р. в Нігерії бойовиками було вбито понад 20 тис. людей, 2,5 млн. стали внутрішньо переміщеними особами, а 200 тис. – біженцями. У 2015 р. «Боко Харам» поступилася місцем у смертоносному рейтингу лише «Ісламській державі», яка здійснила 252 теракти та вбила 6141 людину. Смертність від рук терористів «Боко Харам» скоротилася на 18% (до 5478 осіб), «Аль-Каїди» – на 17% (1620 жертв). Однак терористична активність талібів значно зросла – на 29% (4502 жертви) [304; 421, с. 4; 422, с. 4, 53].

«Боко Харам» відома масовими вбивствами й викраденнями людей, знищенням цілих населених пунктів. Наприклад, у результаті нападу на нігерійське місто Бага, що відбулося 3–7 січня 2015 р., було знищено близько 2 тис. місцевих жителів. Широкий розголос отримало викрадення 276 школярок у місті Чібок (Нігерія) в квітні 2014 р. Особливо часто жертвами викрадень стають жінки й діти. Загалом з 2012 р. бойовики викрали не менше 2 тис. жінок і дівчат [81; 160; 380]. Зараз «Боко Харам» визнана терористичною організацією більшістю країн і міжнародних організацій. У 2013 р. вона була занесена до «чорних списків» США й Великої Британії, а в 2014 р. – до санкційного переліку Ради Безпеки ООН [304].

Ще однією організацією, руйнівна діяльність якої останнім часом набула величезних масштабів, є терористичне угруповання сунітського напрямку «Ісламська держава» (попередня назва – «Ісламська держава Іраку та Леванту»). Зона впливу «Ісламської держави» розповсюджується на декілька провінцій Іраку та Сирії. «Ісламська держава», кількість членів якої зараз становить близько 2500 осіб, є однією з найжорстокіших терористичних організацій сучасності. У 2014 р. від рук терористів «Ісламської держави» загинуло 6073 людини, завдяки чому ця організація зайняла друге після «Боко Харам» місце за кількістю жертв тероризму. На рахунку «Ісламської держави» також, як мінімум, 20 тис. смертей, що сталися під час бойових дій [6, с. 10; 421, с. 4].

Метою «Ісламської держави», як і «Боко Харам», є утворення єдиного інтернаціонального халіфату на засадах жорсткого шаріату на підконтрольних їй територіях. Терористи «Ісламської держави» вкрай нетерпимо ставляться до будь-яких проявів нелояльності й жорстоко карають тих, хто не згоден з їхньою політикою або порушує встановлені ними закони. За словами журналістки С. Бірк, яка досліджує діяльність «Ісламської держави» в Сирії, своє головне завдання терористи вбачають не в поваленні режиму Б. Асада, а саме у «встановленні власного правління й завоюванні території», через утворення зони ексклюзивного впливу, що супроводжується витісненням, захопленням або знищенням усіх, хто відмовляється приєднатися до них, зокрема журналістів і співробітників гуманітарних організацій [6, с. 10]. Досить часто терористи «Ісламської держави» вдаються до публічних страт. Тільки за 2015 р. кількість страчених за опублікованими відеозаписами склала близько 5000 осіб [154].

«Ісламська держава» і «Боко Харам» мають багато спільного в релігійних та ідеологічних питаннях, цілях і засобах боротьби. У 2015 р. «Боко Харам» присягнула на вірність «Ісламській державі», відтоді отримала назву «Західноафриканська провінція Ісламської держави». Разом ці організації несуть відповідальність за 51% усіх смертей від тероризму в світі [421, с. 4].

Третьою з найнебезпечніших терористичних організацій, після «Ісламської держави» й «Боко Харам», є «Талібан». У 2015 р. в терактах талібів в Афганістані загинуло 85% від загальної кількості жертв тероризму в цій країні: під час 1094 терористичних актів було вбито 4502 особи. Це на 29% вище, ніж у попередньому році. Загалом у 2015 р. в Афганістані сталося 1715 терактів, здійснених різними терористичними угрупованнями, в яких загинуло 5312 людей. Кількість жертв тероризму з 2000 р. склала 22 730 осіб [422, с. 26, 50, 55].

За даними GTI, рівень смертності від тероризму в країнах-членах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) збільшився на

650% – з 77 жертв у 2014 р. до 577 жертв у 2015 р. Більше половини з них пов'язана з діяльністю «Ісламської держави». 2015 рік став найгіршим роком тероризму за останні 16 років. Виняток склав 2001 рік, коли лише під час терактів 11 вересня в США загинуло 2996 осіб. Кількість терактів постійно зростала протягом останніх шести років і в 2015 р. досягла максимуму – 731 атака. 21 з 34 країн ОЕСР постраждала від нападів терористів. А вже в першому півріччі 2016 р. кількість жертв терактів склала майже 500 осіб [422, с. 2–4, 40–41].

Франція посіла друге місце (після Туреччини) за рівнем тероризму серед країн ОЕСР у 2015 – першій половині 2016 рр. У 2015 р. кількість жертв тут склала 161 особу. Третє місце в списку належить США, де теракти спричинилися до 50 смертей за півтора року. Четверте місце поділяють Ізраїль і Бельгія, а п'яте – за Німеччиною. Відповідальність за переважну більшість терактів у країнах ОЕСР за цей період несе «Ісламська держава» [422, с. 41–42].

Іншим прикладом загострення протистояння на ціннісно-культурному ґрунті є активізація сепаратистських рухів. Для сучасного світового політичного процесу характерне посилення дезінтеграційних тенденцій. Зокрема, на це вказує значне поширення сепаратистських конфліктів, які зазвичай мають збройний характер. У сучасному світі сепаратизм є одним із найбільш розповсюджених чинників політичного насилля. Правове підґрунтя сепаратистських конфліктів становить право на самовизначення народів, закріплене в міжнародно-правових актах. Так, уперше принцип рівноправності й самовизначення народів був проголошений у Статуті ООН у 1945 р. Подальше розкриття даного принципу відбулося в таких документах ООН, як Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р., Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права 1966 р., Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються

дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., Декларація ООН про права корінних народів 2007 р. тощо.

Юридичне проголошення й закріплення права народів на самовизначення відіграло вагомий роль у легітимації та активізації рухів за відокремлення. Його реалізація породила такі суперечливі явища, як сепаратизм і сецесія, що ставлять під загрозу державний суверенітет. Адже принцип самовизначення суперечить іншим базовими принципами міжнародного права – територіальної цілісності, політичної незалежності й суверенності держави. Крім того, як зазначає О. Кресін, «відсутність єдиного підходу до розуміння народу перетворює принцип самовизначення народів на джерело сепаратистських конфліктів у різних країнах світу» [192, с. 353].

У науковій літературі немає усталеного визначення поняття сепаратизму. Провідні вітчизняні науковці тлумачать сепаратизм як «рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, мовними чи релігійними ознаками» [292, с. 600]. В іншому фундаментальному українському виданні сецесія визначається як «відокремлення частини території від певної держави згідно з рішенням населення або її керівних органів; вихід з держави будь-якої адміністративно-територіальної одиниці цієї частини території, а з федеративної держави – її суб'єкта за рішенням населення, яке ухвалюється на референдумі, або за рішенням керівних органів цих одиниць або суб'єктів федерації, які виділяються» [65, с. 811].

О. Цебенко зазначає, що сепаратизм як рух за відокремлення частини держави може набувати форм сецесії, іредентизму, енозісу й деволуції (автономізації). Найрадикальнішою серед них є сецесія, адже «розвиток такого сепаратизму досить швидко переростає в збройне протистояння, він є затяжним і супроводжується соціальними потрясіннями, людськими жертвами та матеріальними втратами» [381, с. 48]. Деяку іншу думку дотримується В. Дівак, яка також вважає сецесію найбільш небезпечною

формою сепаратизму. Варіанти реалізації сепаратистських рухів вона обмежує сецесією (відокремлення території країни з метою створення незалежної держави), іредентизмом (ситуація, коли частина державної території відокремлюється з метою приєднання до іншої, як правило, сусідньої держави) та енозісом (рух за возз'єднання з історичною батьківщиною) і виключає з цього кола автономізацію, «оскільки вона не порушує територіальної цілісності держави» [115, с. 10].

Однією з найбільш розповсюджених і жорстких форм сепаратизму є сецесія. І. Рафальський наголошує на існуванні двох підходів до визначення цього феномена. У межах «вужького» підходу сецесія розуміється як «сам акт виходу зі складу держави певної її частини», що обов'язково передбачає застосування політичного насилля, яке є наслідком, з одного боку, опору сецесійним прагненням з боку офіційної влади, а з іншого – використання сили (або загрози її використання) з боку сепаратистів. На думку прихильників «широкого» тлумачення сецесії, вона полягає в «створенні нового державного утворення» на території вже існуючої держави й може не передбачати застосування насилля [309, с. 87].

О. Недавня надає розширене тлумачення поняття сецесійного конфлікту. За її визначенням, «сецесіоністські конфлікти – це конфлікти, що виникають, коли в рамках якоїсь спільноти з певних причин певна її частина усвідомлює себе як іншу ідентичність та, відповідно, намагається виокремитися з цієї спільноти» [237, с. 192].

Інших поглядів на проблеми сутності й співвідношення понять сепаратизму й сецесії дотримуються західні вчені. Так, П. Пантазополус, указуючи на недоцільність ототожнення понять сецесії та сепаратизму, пропонує власну класифікацію сепаратистських проявів. Під сецесією він розуміє офіційний вихід з-під юрисдикції центральної державної влади певної території з прагненням здобути незалежний суверенний статус. Даний процес тягне за собою зміну кордонів держави-господаря. На відміну від сецесії, сепаратизм є простим прагненням до формальної автономії.

Іредентизм, який має на увазі вихід зі складу однієї держави з метою приєднання до іншої, навпаки, є найскладнішим варіантом реалізації права на самовизначення народів. Адже у такому разі участь третьої сторони – «держави, що приймає» – ускладнює конфлікт. Отже, такі конфлікти є найгострішими, часто набуваючи форми війни, та інтернаціоналізуються [450, с. 1–2].

Схожий підхід щодо розуміння сутності сепаратистських явищ демонструє О. Павкович. На його думку, сецесіонізм є політичною програмою, що ґрунтується на вимозі офіційного виведення частини території з міжнародно визнаної держави з метою утворення на цій території нової держави, яка претендує на офіційне визнання з боку інших держав і міжнародних організацій. Сепаратизм, на відміну від сецесіонізму, спрямований лише на скорочення контролю центральної влади над певною територією та її населенням [459].

Як бачимо, зазвичай сепаратизм розуміється вченими як втілення природного права народу на самовизначення. Однак останнім часом дослідники наголошують на розповсюдженні такого негативного явища, як «штучний» сепаратизм, що є політичною технологією. Зокрема, С. Денисюк і В. Корнієнко, досліджуючи сучасні події в Криму й на Сході України, визначають сепаратистські процеси, що відбулися там, як «новий сепаратизм», «новий тероризм» або «терористичний сепаратизм», який є «впливовою технологією, що змінює свідомість громадян, агресивно впливає на формування їх ідентичності та ухвалення ними важливих політичних рішень» [111, с. 344]. Науковці наголошують на великій ролі збройного насилля в сучасних сепаратистських конфліктах.

На сепаратизм як технологію політичного тиску, метою якої є дезінтеграція політичної системи, вказує В. Явір. Так, ще до початку сепаратистського конфлікту в Україні частиною маніпулятивних технологій впливу на українське суспільство стало безпідставне ототожнення понять федералізму й сепаратизму, що суперечить самій сутності цих принципово

різних явищ. Дослідниця зазначає: «Поняття «федералізм» завдяки російським політтехнологам перетворилося на синонім сепаратизму» [394, с. 18]. Така підміна понять є технологією тиску на суспільну свідомість, що є частиною комплексу заходів, спрямованих на легітимацію російської агресії в Україні.

Таким чином, в основі «традиційного» сепаратизму, спрямованого на реалізацію права народу на самовизначення, лежать етнонаціональні або релігійно-конфесійні чинники, які виражають природне прагнення етносів і націй до державотворення, існування у власному політичному, економічному, культурному полі. Однак ряд сучасних сепаратистських, насамперед сецесійних, конфліктів не мають нічого спільного з реалізацією даного принципу міжнародного права. Такі конфлікти мають штучний характер, у їх основу покладено зовнішній чинник, адже вони латентно ініціюються та підтримуються третьою стороною, яка, таким чином, реалізує власні геополітичні та економічні інтереси [16, с. 373; 26, с. 248–249].

Метою багатьох сепаратистських конфліктів є сецесія, результатом якої стає утворення визнаних, невизнаних або частково визнаних держав. Так, у результаті сецесії в післявоєнний період були створені численні політичні суб'єкти, серед яких – визнані міжнародним співтовариством держави (Бангладеш, Еритрея, Східний Тимор, Чорногорія, Південний Судан), держави з обмеженим визнанням з боку країн-членів ООН (Республіка Косово (визнана 111 державами-членами ООН), Турецька Республіка Північного Кіпру (визнана лише Туреччиною), Республіка Абхазія та Республіка Південна Осетія (визнані Російською Федерацією, Венесуелою, Нікарагуа, Науру, Сирією), а також узагалі невизнані державні чи квазідержавні утворення (так звані «Придністровська Молдавська Республіка», «Нагірно-Карабаська Республіка» («Республіка Арцах»), «Луганська Народна Республіка», «Донецька Народна Республіка», «Сомаліленд», «Пунтленд» тощо). Загалом у світі існує близько 120 держав або державних утворень зі спірним статусом [238].

Д. Сірокі, досліджуючи сучасний сепаратизм, розглядає його, з одного боку, як руйнівний чинник, який наприкінці ХХ ст. спричинив розпад великих федеративних держав (СРСР, Югославії, Чехословаччини). Але, з іншого боку, він виступає й потужним державотворчим фактором. Саме дезінтеграція найбільших соціалістичних федерацій породила наступну хвилю нових сецесійних та іредентистських конфліктів [460, с. 15–16].

Для пояснення специфічної природи й тенденцій сучасних сепаратистських конфліктів Д. Сірокі впроваджує поняття рекурсивної сецесії. Цей феномен має місце приблизно в половині постсецесійних держав. Насильницькі сецесійні конфлікти в багатьох випадках породжують подальше політичне насилля. Як зазначає науковець, насильницький конфлікт після сецесії може набувати двох форм (або навіть обох форм одночасно) – міждержавного конфлікту між «старою» й «новою» державою або нового сецесійного конфлікту всередині постсецесійної держави. У другому випадку має місце рекурсивна сецесія, результатом якої є подальший розкол нової спільноти [460, с. 17–18, 56].

Дослідження феномена «постсецесійного сепаратизму» отримало розвиток і у вітчизняній політичній науці. Так, В. Панібудьласка запроваджує поняття дуалістичного сепаратизму. За словами дослідника, в основі цього явища «лежить подвійна природа: на першому історичному етапі етнічні спільноти ведуть боротьбу за вихід зі складу великих імперських держав (Австро-Угорщина, Російська імперія) і, реалізуючи «право націй на самовизначення», створюють свої держави й об'єднуються в соціалістичні федерації (СРСР, Югославія); на другому етапі ці ж етнополітичні об'єднання борються за вихід зі складу тоталітарних держав (СРСР, Югославія) й утворення незалежних держав (Російська Федерація, Україна, Білорусь тощо)» [263, с. 308].

Отже, наслідком сецесії є загроза державному суверенітету, послаблення легітимності влади, дестабілізація суспільства, а в найгіршому випадку – повна дезінтеграція й розпад держави [36, с. 157].

І. Курас звертає увагу на існування зони підвищеної етнополітичної конфліктності, яку він визначає як «велику євразійську дугу етнополітичної нестабільності». Ця зона тягнеться від Північної Ірландії до Шрі-Ланки й проходить через наступні країни та регіони: Іспанію (землі басків), колишню Соціалістичну Федеративну Республіку Югославію (СФРЮ), Молдову (Придністровська та Гагаузька Республіки), південь і схід України, південь Російської Федерації (Північний Кавказ), Грузію (Абхазія), Азербайджан і Вірменію (Нагорний Карабах), Туреччину та Ірак (курдські провінції), Ізраїль (Палестинська автономія), Афганістан та Індію. Отже, у зоні високої етнополітичної нестабільності опинилися й південно-східні регіони України, що, як зауважив дослідник, спричиняється до ускладнення геополітичного становища нашої держави [198, с. 92]. Як бачимо, «дуга» складається з регіонів, де актуальними є сепаратистські процеси.

Сьогодні сепаратизм є одним із суттєвих факторів політичного насилля. Зокрема, про це свідчить аналіз даних щодо динаміки політичних конфліктів, які щорічно публікуються Гейдельберзьким інститутом з вивчення міжнародних конфліктів. Частка сецесійних конфліктів серед інших у сучасному світі становить близько 11–15%. До 2010 р. їх кількість зростала: якщо в 2005 р., при загальній кількості конфліктів – 248, сецесія спричинила 35 конфліктів (з них 21 – насильницький), то в 2010 р., при загальній кількості – 363 конфлікти, кількість сецесій досягла максимуму – 54 (з них 36 мали насильницький характер) [400, с. 4; 403, с. 1; 408, с. 13, 19].

Сецесійні конфлікти є одними з найбільш тривалих і складних для врегулювання. Так, найстаріші сецесійні конфлікти Європи у своїй сучасній фазі тривають уже протягом декількох десятиліть: баскський з 1959 р., північноірландський з 1968 р., кіпрський з 1973 р., корсиканський з 1975 р., каталонський з 1979 р. Не є винятком й інші регіони світу. Так, в Азії конфлікти за відокремлення індійських штатів Кашмір, Нагаленд і Пенджаб відбуваються з 1947 р.; конфлікт в пакистанській провінції Белуджистан – з 1948 р.; палестино-ізраїльський конфлікт – з 1948 р.; китайсько-тайванський і

китайсько-уйгурський конфлікти – з 1949 р.; сучасний етап курдських сепаратистських рухів бере початок у 1970-х рр.

У геополітичному аспекті роль сецесіонізму як конфліктогенного чинника є різною в залежності від регіону. Найбільша кількість політичних конфліктів, у яких сецесія виступає основним або другорядним фактором політичного насилля, відбувається в країнах Азії. У 2016 р. тут було зареєстровано 16 таких конфліктів (зокрема – 12 насильницьких) при загальній кількості політичних конфліктів – 123 [408, с. 130].

Сьогодні головним осередком сецесіонізму в регіоні є Індія, де сепаратистські рухи охоплюють відразу декілька штатів – Пенджаб, Кашмір, Мегхалайя, Нагаленд, Маніпур, Ассам, Тріпура. Сепаратистські суперечності актуальні для Китаю (тайванській та уйгурський сепаратизм), Пакистану (збройні конфлікти у Вазиристані та Белуджистані), Малайзії (рух за відокремлення султанату Сулу) й Таїланду (збройний ісламістський рух за відокремлення південних провінцій). В Індонезії, від якої в 2002 р. в результаті сецесії відокремився Східний Тимор, зараз активним є рух за відділення провінцій Папуа й Західне Папуа. Найгостріший у регіоні сепаратистський конфлікт точиться на Філіппінах між урядом та збройними угрупованнями ісламістських сепаратистів, які виступають за утворення ісламської держави на територіях з переважно мусульманським населенням.

Водночас у таких регіонах, як Близький та Середній Схід, Магриб, Субсахарська Африка, при високий загальній кількості політичних конфліктів, сецесійні конфлікти є менш поширеним явищем. Основними сепаратистськими осередками в регіоні зараз є палестино-ізраїльський і турецько-курдський конфлікти, боротьба Фронту ПОЛІСАРІО за незалежність Західної Сахари від Марокко, рух за незалежність Південного Ємену.

Одним із головних джерел нестабільності на Близькому та Середньому Сході є курдський сепаратизм, який створює осередки сецесіонізму відразу в декількох країнах – Туреччині, Іраку та Ірані. Найгостріший сепаратистський

конфлікт відбувається в Туреччині. Робоча партія Курдистану (РПК) виборювала незалежність (зараз – автономію) для курдського народу з 1978 р. З 2004 р. до неї приєдналося збройне угруповання «Яструби свободи Курдистану». Конфлікт характеризується високим рівнем політичного насилля й великою кількістю жертв. З 1984 р. збройне протистояння спричинилося до загибелі від 30 до 40 тис. осіб [438]. Також Туреччина є одним із головних суб'єктів ще одного довготривалого сецесійного конфлікту – кіпрського, який триває з 1963 р. Хоча зараз конфлікт знаходиться в стадії деескалації, напруженість навколо статусу території самопроголошеної Республіки Північного Кіпру зберігається.

Важливою причиною сепаратистських конфліктів в Африці фахівці називають штучність кордонів, що були проведені за часів європейської колонізації у ХІХ–ХХ ст. У Субсахарському регіоні, де в 2016 р. точилося 94 політичних конфлікти, сецесійний характер мали вісім, серед яких – п'ять насильницьких, і жодного – високоінтенсивного. Дещо більшого розповсюдження набули конфлікти за автономізацію: їх було зафіксовано 13 [408, с. 59].

Зараз в регіоні налічують понад двадцять сепаратистських рухів. Серед них: боротьба за незалежність півострова Бакассі в Камеруні; рухи за незалежність Біафри в Нігерії; збройна боротьба за відокремлення районів Оромія та Огаден в Ефіопії; конфлікт щодо відокремлення прибережних районів Кенії; конфлікт за незалежність ангольського ексклаву Кабінда; боротьба сепаратистського угруповання «Бунду ді Конго» за відновлення королівства Конго в доколоніальних кордонах; збройний конфлікт за незалежність регіону Казаманс в Сенегалі [333]. Однак найбільш постраждалою від сецесії державою в регіоні є Сомалі, де з 1988 р. відбувається кровопролитна та руйнівна громадянська війна. На сьогодні держава фактично втратила суверенітет і є роздібною на окремі частини – невизнані держави або автономні утворення, як-от Сомаліленд, Пунтленд, Джубаленд тощо.

Сецесія є одним із головних дестабілізуючих факторів у найстабільнішому регіоні світу – Європі. За статистикою Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів, вона – друга з найбільш поширених причин політичних конфліктів у європейських країнах (після системно-ідеологічних розбіжностей). Із 62 конфліктів, що відбулися в цьому регіоні в 2016 р., 14 мали сецесійну природу. Сім із них були насильницькими, а один конфлікт – в Україні – мав найвищий ступінь інтенсивності (війна) [408, с. 33].

Головними осередками сепаратизму в країнах Західної Європи є північноірландський, баскський, каталонський і корсиканський конфлікти. Ці конфлікти тривають протягом десятиліть, а тимчасові затишшя змінюються періодами ескалації. Сепаратистські рухи в окремих регіонах Європи значно активізувалися після Другої світової війни. Сучасну хвилю ескалації, як правило, пов'язують із початком світової економічної кризи в 2008 р.

Одним із найстаріших осередків сецесіонізму є конфлікт у Північній Ірландії, сучасна фаза якого триває з 1968 р. Ірландські націоналістичні організації на політичному рівні представлені Ірландською республіканською соціалістичною партією та «Шинн Фейн», а на збройному – воєнізованими крилами цих організацій, якими є, відповідно, «Ірландська національна визвольна армія» (ІНВА) та «Ірландська республіканська армія» (ІРА) [436]. Згідно з даними М. Саттона, у період з 1969 до 2001 рр. сукупна кількість жертв конфлікту склала 3532 людини [437]. І хоча формально конфлікт завершився після підписання Белфастської угоди в 1998 р., а в 2005 р. ІРА заявила про повне припинення збройної боротьби, конфлікт не розв'язаний до сьогодні й насилля триває.

Крім того, останнім часом актуалізувалися сепаратистські тенденції в Шотландії, активізація яких пов'язана з Brexit, що відбувся 23 червня 2016 р. Під час референдуму 62% шотландців проголосували проти виходу з ЄС, у зв'язку з чим перший міністр Шотландії Нікола Старджен, яка очолює Шотландську національну партію (ШНП), анонсувала проведення другого

референдуму про вихід Шотландії зі складу Великої Британії протягом найближчих років (перший проводився в 2014 р.) [331].

Найтривалішим сецесійним конфліктом в Європі вважається баскський конфлікт, який відбувається з 1959 р. Радикально налаштовані сили прагнуть створення незалежної баскської держави в межах усієї території компактного проживання. Інтереси басків представляє ультраліва партія «Єдність Країни басків», а також радикально-екстремістська організація «Батьківщина й свобода» («Euskadi Ta Askatasuna», або ЕТА), яка була заснована в 1959 р. й впродовж свого існування регулярно вдається до терористичних засобів боротьби. За час свого існування ЕТА здійснила більше 3000 терактів. З 1968 до 2010 рр. від рук бойовиків загинуло 829 осіб. Співвідношення жертв серед військових і цивільних становить 58% і 42%, відповідно [275; 414].

Каталонський конфлікт значно загострився останнім часом у політичній площині після обрання Карлеса Пучдемона президентом Женераітету Каталонії. Лідер проголосив курс на відокремлення Каталонії, яка зараз є автономією на північному заході Іспанії. У жовтні 2017 р. було проведено референдум, на якому абсолютна більшість каталонців підтримала сецесію, після чого парламент Каталонії проголосив незалежність регіону. Сепаратизм зустрів опір з боку іспанської національної влади, у результаті чого було розпочато процедуру позбавлення Каталонії автономного статусу, її парламент розпущено, а уряд відправлено у відставку [408, с. 48].

Більше 40 років перманентним джерелом нестабільності в регіоні є корсиканський сепаратизм. Збройну боротьбу за відокремлення французького острова Корсика, що зараз має особливий автономний статус, очолює Фронт національного визволення Корсики (FLNC) – організація, яка впродовж свого існування з 1976 р. постійно вдається до терористичних дій. У період з 1974 до 2012 рр. ця сепаратистська група відповідальна принаймні за 627 терактів, жертвами яких стали щонайменше 104 людини (зокрема – 13 вбитими) [399]. Регіональна влада й населення Корсики прагнуть надання корсиканській мові статусу офіційної, разом із французькою. Натомість

національний уряд Франції посідає жорстку позицію й дотримується курсу «єдина нація – єдина мова». Сепаратистські тенденції знову посилилися в 2016 р. у зв'язку з перемогою на виборах корсиканського націоналістичного блоку, до якого ввійшли як автономісти, так і сепаратисти. Крім того, загострилася релігійна проблема, пов'язана з негативним ставленням корсиканців до мусульманських мігрантів, яких місцеві називають «окупантами» [230; 408, с. 39];

Кіпрський конфлікт, що розпочався в 1963 р. після деколонізації Кіпру як колишньої британської колонії, зараз носить мирний характер [408, с. 39]. Змістом протистояння є суперечності між двома основними етнічними громадами, що мешкають на острові – грецькою, яка становить більшість, і турецькою, яка становить приблизно 20% населення й зосереджена на півночі Кіпру. Численні спроби врегулювати конфлікт (план Аннана, поточні перемовини сторін конфлікту, ініціативи щодо запровадження єдиного громадянства, демілітаризації та возз'єднання громад у форматі федерації) поки не призвели до остаточного його розв'язання.

Сепаратизм є одним з основних чинників політичного насилля в країнах пострадянського простору. Наразі з 14 сецесійних конфліктів, що є активними в Європі, вісім мають місце в постсоціалістичних державах [408, с. 33–35].

У більшості випадків сецесіонізму в постсоціалістичних країнах головним актором виступає Російська Федерація – у якості третьої сторони, що надає підтримку сепаратистським рухам (зокрема військову), або як прямий агресор [36, с. 161; 41, с. 53].

Одним із перших сецесійних конфліктів на пострадянському просторі став придністровський конфлікт. Початок конфлікту між урядами Молдови й самопроголошеної «Придністровської Молдавської Республіки» (ПМР), як і більшості подібних конфліктів у регіоні, сягає періоду дезінтеграції СРСР наприкінці 1980-х рр. У його основі – низка чинників історичного, геополітичного, мовно-культурного, етнічного, а також економічного

характеру. Як зазначає К. Вітман, «історично Придністров'я ніколи не входило до складу Молдовського князівства» [72, с. 101].

Слід зазначити, що придністровський конфлікт, – не єдиний інцидент сепаратизму на теренах Молдови. Самопроголошена «Гагаузька Республіка» в Молдовській РСР зі столицею в Комраті існувала з 1990 до 1994 рр. і згодом була перетворена на Автономне територіальне утворення Гагауз Єрі в складі Республіки Молдова. А ще раніше – у 1906 р. – мала місце самопроголошена «Комратська Республіка», що проіснувала лише декілька днів.

З розпадом СРСР і здобуттям Молдовою незалежності постало питання національної ідентичності молдовського суспільства. Певну роль у дестабілізації суспільно-політичної ситуації відіграла політика румунізації, яка не знайшла підтримки серед більшості придністровського населення, де етнічні молдовани становили меншість. Певне значення також мала економічна розвиненість Придністров'я: за радянських часів кількість населення регіону становила 17% від населення республіки, натомість економіка – 40% від республіканського ВВП [398; 465]. Крім того, на території Придністров'я активно діяли російські спецслужби й проросійські політичні сили.

Сили сторін із самого початку конфлікту були нерівними. Збройні сили Молдови знаходилися в стані формування й налічували 25–30 тис. осіб, здебільшого резервістів та добровольців. Натомість сили ПМР мали у своєму розпорядженні підготовлену російськими інструкторами дев'ятитисячну Республіканську гвардію, близько 6 тис. російських найманців, а також розташовану в регіоні п'ятнадцятитисячну 14-ту російську армію [37, с. 53; 398].

Упродовж активної фази конфлікту з березня до липня 1992 р. жертвами збройного протистояння стали понад 1000 осіб з обох сторін, зокрема серед цивільного населення. Більшу частина загиблих склали жителі Придністров'я: 809 загиблих. Найгострішим епізодом збройної фази

конфлікту стали бої за Бендери 19–21 червня 1992 р., що спричинили найбільшу кількість жертв за весь період конфлікту: загинуло 620 осіб [244, с. 106; 276; 344]. Після 1992 року відбулася деескалація конфлікту, який на сьогодні перебуває в «замороженому» стані. ПМР отримує значну фінансову допомогу від Росії, а на території республіки розміщується Оперативна група російських військ у Придністровському регіоні (колишня 14-та російська армія), що налічує близько 1200 військових [37, с. 53; 465].

Одним із найбільш тривалих і руйнівних сепаратистських етнополітичних конфліктів на пострадянському просторі є нагірно-карабаський, основним результатом якого на сьогоднішній день стало відокремлення від Азербайджану Нагірного Карабаху – регіону з переважно вірменським населенням. Конфлікт має глибокі історичні корені й виражений культурно-цивілізаційний контекст. С. Гантінгтон характеризує його як «православно-мусульманську війну» [377, с. 454].

Підвалини конфлікту були закладені в першій половині XIX ст., коли відбулося захоплення Російською імперією територій Вірменії та Азербайджану, зокрема й Карабаського ханства, яке до цього контролювалося Іраном [133, с. 100]. Сучасне загострення протистояння розпочалося наприкінці 1980-х рр. Найгостріша фаза, відома як Карабаська війна 1992–1994 рр., спричинила загибель близько 22–25 тис. осіб. Результатом конфлікту став масовий вихід азербайджанців з Нагірного Карабаху, а вірмен з території Азербайджану. За даними азербайджанського уряду, війна призвела до появи 790 тис. внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з Нагірного Карабаху й прилеглих територій та близько 350 тис. біженців з Вірменії. А уряд Вірменії вказує, що 413 тис. етнічних вірмен (здебільшого з Азербайджану) стали біженцями та ВПО. З 1994 до 2009 рр. на лінії фронту було зафіксовано близько 3000 смертей як військових, так і цивільних осіб [426; 427].

Офіційним союзником Вірменії в конфлікті виступає Росія. Зараз у Вірменії перебуває не менше 20 тис. російських військовослужбовців

[133, с. 105]. Однак на сьогодні роль Росії в конфлікті є неоднозначною. Ця держава постачає зброю обом країнам і здійснює тиск на обидві сторони. Експерти зазначають, що Росія використовує конфлікт заради укріплення регіональних позицій, збільшення військової присутності на Південному Кавказі, який входить до її «сфери привілейованих інтересів» [37, с. 54; 426].

Сецесійний характер має етнополітичний конфлікт на російському Північному Кавказі. Кульмінацією цього тривалого протистояння стали російсько-чеченські війни, що на даний момент є найінтенсивнішими та наймасштабнішими воєнними конфліктами на пострадянському просторі. Дане протиборство, який С. Гантінгтон називав «третьою антимусульманською війною Росії», також може розглядатися в межах культурно-цивілізаційної парадигми як частина православно-мусульманського протистояння в регіоні [377, с. 451].

Причинами російсько-чеченського конфлікту стало прагнення чеченського народу до самовизначення, що знайшло відображення в проголошенні суверенітету Чеченської Республіки в 1990 р. і незалежності Чеченської Республіки Ічкерія в 1991 р., а також наміри Росії відновити контроль за чеченськими територіями. 11 грудня 1994 р. Росія почала повномасштабний військовий наступ. Кількість російських військ у Першій російсько-чеченській війні 1994–1996 рр. на початок бойових дій становила близько 24 тис. осіб, а на 1 лютого 1995 р. збільшилася до 70 509 осіб. Чеченські сили на початок конфлікту налічували близько 13 тис. осіб [335, с. 566].

Особливістю російсько-чеченського протиборства стали величезні втрати серед цивільного населення, кількість яких, за різними даними, коливається від 90 до 100 тис. [199, с. 459; 351]. Чечня втратила більше півмільйона населення: якщо в 1993 р. кількість населення становила 1 млн. 307 тис., то в 1998 р. – 797 тис. громадян [385]. Однак, незважаючи на кількісну перевагу російської сторони та численні жертви, основним

результатом бойових дій стало тимчасове утвердження фактичної незалежності Чеченської Республіки Ічкерія [37, с. 55].

Наступним етапом ескалації стала Друга російсько-чеченська війна 1999–2009 рр. Ця кампанія була значно масштабнішою, ніж попередня. Цього разу російські війська налічували понад 90 тис. осіб [471]. Оцінки загальної кількості жертв коливаються від 25 тис. до 100 тис. осіб [458].

Із завершенням найактивнішої фази конфлікту чеченські повстанці з 2000 р. перейшли до партизанської війни, яка триває до сьогодні й охоплює територію всього Північного Кавказу. Довготривалий збройний конфлікт продовжує спричинятися до людських втрат. Зокрема, у період з 2010 по 2015 рр. в Північнокавказькому регіоні загинуло 6074 людини [425].

Наступним гострим конфліктом на Кавказі стала російсько-грузинська війна, якій передували тривалі грузино-південноосетинський і грузино-абхазький конфлікти. Головними осередками сепаратизму в Грузії є Південна Осетія та Абхазія, де довгий час мав місце значний вплив Росії, культивувалися проросійські та сепаратистські настрої. Південна Осетія й Абхазія проголосили незалежність від Грузії ще в 1991 та 1992 рр., відповідно. Періодами гострої ескалації стали Південноосетинська війна 1991–1992 рр. і війна в Абхазії 1992–1993 р. Під час війни в Південній Осетії загинуло від 2000 до 4000 осіб, десятки тисяч людей покинули місця постійного проживання [443].

Остання на даний момент найінтенсивніша фаза конфлікту відома як російсько-грузинська війна 2008 р. Під час протистояння мало місце відкрите й масштабне вторгнення до Грузії більш ніж 40-тисячного контингенту російських військ [396; 443, с. 15]. Результатом війни стала повна втрата Грузією контролю над обома сепаратистськими регіонами. На сьогодні Республіка Південна Осетія й Республіка Абхазія мають статус частково визнаних держав (визнані з боку Російської Федерації, Сирії, Нікарагуа, Венесуели), але фактично є окупованими територіями. Гострий період збройного протистояння минув, однак конфлікт не розв'язаний і перебуває в

«замороженому» стані [37, с. 56]. Згідно з доповіддю Незалежної міжнародної місії зі встановлення фактів конфлікту в Грузії, за п'ять днів протистояння втрати грузинської сторони склали 412 осіб убитими [424, с. 5].

Сецесійну складову має також російсько-український конфлікт, який триває з 2014 р. до сьогодні. Конфлікт став відображенням глибокого геополітичного протистояння. У його основу, як і переважної більшості подібних протистоянь у регіоні, покладений «російський фактор». Збройна агресія стала наслідком руйнування геополітичних зазіхань Росії щодо України, яку вона завжди розглядала як власну «зону привілейованого впливу».

Дослідники акцентують на тісному зв'язку сепаратистських рухів із тероризмом, адже радикальні сепаратистські угруповання часто вдаються до методів терористичної боротьби. Як зазначає Л. Пащенко, усі терористичні рухи національного спрямування починають із сепаратистських вимог, а «боротьба за територію та підвищення статусу своїх громад... є найбільш довгочасним фактором терористичного насилля» [275]. А С. Денисюк і В. Корнієнко, досліджуючи сепаратистський конфлікт на сході України, для характеристики його специфіки запроваджують спеціальний термін – «терористичний сепаратизм» [111, с. 344].

Дані щодо тенденцій розповсюдження тероризму в країнах Європи, які наводить *The Washington Post*, демонструють, що більшість осередків сучасного тероризму безпосередньо пов'язана з радикальним сепаратизмом. Так, головні місця терористичної активності в Європі в період з 1970 до 2015 рр. – це регіони, де відбуваються активні сецесійні конфлікти, а саме: баскські області в Іспанії та Франції, Північна Ірландія у Великій Британії, Косово в Сербії, східні області України, російський Північний Кавказ. У країнах Західної Європи в 1970–1990-х рр. спостерігалася значна активізація націоналістичних терористичних організацій, як-от Тимчасова ІРА та ЕТА. Однак з 2000 р. кількість нападів суттєво зменшилася. Водночас у країнах

Східної Європи після розпаду СРСР з 1991 р. терористична активність різко й повсюдно зросла [397].

Таким чином тероризм становить одну з найгостріших глобальних проблем. В останні роки спостерігається значне підвищення терористичної активності, головним чином за рахунок активізації та посилення транснаціональних і міжнародних фундаменталістських ісламістських організацій. Також сьогодні набуває глобального масштабу поширення збройних сепаратистських конфліктів як насилля на етнонаціональному та етноконфесійному ґрунті. У багатьох регіонах світу активізуються старі та з'являються нові осередки сепаратизму. Явища тероризму й сепаратизму є пов'язаними один з одним, адже радикальні сепаратистські рухи часто вдаються до засобів терористичної боротьби.

3.3. Ідеологічні обґрунтування політичного насилля

Розглянемо детермінаційний зв'язок між ідеологією та політичним насиллям на прикладі доктрин крайнього політичного спектра – ультраправих та ультралівих. Щодо правих ідеологічних доктрин, то націоналістична ідеологія у своєму поміркованому варіанті, не є каталізатором конфліктів та інших форм політичного насилля. Однак ультранаціоналізм має потужний конфліктогенний потенціал і лежить в основі значної кількості внутрішньодержавних і міждержавних конфліктів етнонаціонального характеру.

Націоналізм є багатостороннім і складним політико-культурним явищем. Ведеться багато дискусій щодо «правильного» й «неправильного» націоналізму, його позитивних і негативних функцій і наслідків. Поміркований націоналізм забезпечує сталість колективної ідентичності на етнонаціональній основі, захищає її від несприятливих факторів, формує патріотичне ставлення до держави, сприяє усвідомленню національних інтересів, відіграє позитивну роль у підтриманні цілісності та легітимності

держави. Однак водночас націоналізм може стати небезпечною доктриною і перейти межу толерантного ставлення до інших спільнот, набуваючи радикально-екстремістських форм.

Основоположник концепції культурного націоналізму Й. Гердер звертав увагу на небезпеку проявів національної нетерпимості. Зі зміцненням почуття національної гідності та винятковості «стало звичним правило: хто не з нами й не з наших, той не дорівнює нам! Чужинець гірший за нас, він варвар!» [89, с. 5].

На вірогідний зв'язок націоналізму та конфліктів указує також Дж. Пламенац. Дослідник розвиває погляди Й. Гердера й зазначає, що культурний націоналізм є запорукою розвитку індивіда, зокрема в контексті «суперництва» з іншими націями. Становлення особистості відбувається насамперед через «опанування мовою й культурою свого народу» [281, с. 487]. Однак культурний націоналізм, який означає високий ступінь національної самосвідомості та розвинену колективну ідентичність, може трансформуватися в націоналізм політичний, адже добре згуртована нація прагне подальшого об'єднання в національну державу.

«Батько» радикального націоналізму Ш. Моррас визначив основоположні принципи ультра націоналізму, центральним серед яких є безумовне підкорення індивідуального колективному. Нація є самодостатньою та елементарною спільнотою, яка зумовлює всі інші форми колективного спілкування. Зі знищенням або послабленням нації індивід стає беззахисним. Іншим важливим постулатом такого націоналізму є декларування нерівності: «нерівність – ось що визначає права нації» [233, с. 60].

Деструктивний характер радикального націоналізму розкриває П. Альтер. Спираючись на доктрину Ш. Морраса, П. Альтер визначає радикальний націоналізм «як вершинний у містичному культі землі та мертвих заміник релігії, що ставить до індивіда величезні вимоги й цілком

поглинає його. Інтегральний націоналізм відкидає весь етичний баласт і накидає індивідові єдину цінність – націю» [3, с. 516].

Ю. Габермас, навпаки, відкидаючи цінності радикального націоналізму, наголошує на моменті нетотожності між поняттями громадянства й нації в сучасному політичному дискурсі. Так, націоналізм, який спочатку «постав на ґрунті історичної свідомості й романтизму... сформував колективну ідентичність, яка для громадянської самодіяльності, що виникла під час Французької революції, була функціональною». Однак сьогодні «поняття громадянства стало вже незалежним від національної ідентичності» й далеко відійшло від неї [82, с. 346, 356].

Складність націоналізму зумовлює необхідність його типологізації, до чого вдавалися як ідеологи, так і дослідники цього феномена. Так, Е. Сміт виокремлює територіальний націоналізм, який ґрунтується на громадянсько-територіальній концепції нації, та етнічний націоналізм, в основу якого покладена етнічно-генеалогічна концепція нації [350, с. 497].

Дж. Гатчінсон розвиває концепти політичного й культурного націоналізму. Політичний націоналізм є космополітичним за своєю суттю й ґрунтується на «ідеалі політичної спільноти освічених громадян, об'єднаних спільними законами й звичаями – на зразок класичного античного полісу». Культурний націоналізм спирається на цивілізаційне визначення нації: «бо суть нації – це особлива цивілізація, що є наслідком її унікальної історії, культури й географічного середовища» [87, с. 499].

Л. Грінфелд зазначає, що націоналізм має величезний культуротворчий ресурс, і визначає його як «фундаментально секулярну й гуманістичну свідомість, засновану на принципах народного суверенітету й рівності» [97]. Разом з цим дослідниця класифікує націоналізм, виходячи з двох типів народного суверенітету – спостережувального (індивідуалістичного) і теоретичного (колективістського). Відповідно, вона виокремлює такі моделі націоналізму: індивідуалістсько-лібертаристський, згідно з яким національність є відкритою й добровільною, ґрунтується на індивідуалізмі та

громадянському критерію; колективістсько-авторитарний, у якому належність до нації тлумачиться як природжена, приписана, генетично обумовлена, а інтереси індивіда є другорядними. Близькими до цих типів, але не тотожними їм, є також типи громадянського й етнічного націоналізму. Щодо їх взаємозв'язку, то Л. Грінфелд зазначає, що «індивідуалістичний націоналізм може бути лише громадянським, а ось громадянський націоналізм може бути також колективістським» [98, с. 531].

Однією зі складових радикально націоналістичного світосприйняття є етнічні та національні упередження, які втілюються через негативні соціально-психологічні установки та стереотипи стосовно інших етносів і національностей. Серед елементів ультра націоналістичного світогляду слід звернути особливу увагу на феномен ксенофобії, адже він є одним з основних соціокультурних факторів у розгортанні етнонаціональних конфліктів, під яким розуміється «страх перед чужинцями або іноземцями», що спричиняє негативне ставлення «до зовнішніх груп», а отже, трансформується в почуття ненависті й зневаги до інакших [189, с. 351].

Е. Фромм пов'язує ксенофобію із садистським характером: «Садистський характер боїться всього того, що ненадійне й непередбачуване, що обіцяє несподіванки, які потребують від нього нестандартних рішень і дій. І тому він боїться самого життя. Життя лякає його тому, що воно по суті своїй непередбачуване... Садистський характер завжди пов'язаний із ксенофобією й неофобією – усе чуже, нове являє собою деякий інтерес, але у той саме час викликає страх, підозрілість і заперечення, адже вимагає неординарних рішень, живих людських реакцій» [372, с. 254].

Ксенофобія є базою для виникнення будь-яких форм політичного насилля на ціннісно-культурному ґрунті. В її основі лежить базова потреба в безпеці, адже споконвіку чужинці сприймалися як потенційне джерело загрози життю, майну або цінностям певної групи. Прихід чужинців часто означав територіальну експансію, загарбання ресурсів, асиміляцію чи навіть пряме фізичне винищення, що в більшості випадків прямо чи опосередковано

спричинялося до знищення спільноти, на територію якої здійснювалося вторгнення, – або в прямому, фізичному, сенсі або через культурну асиміляцію й зміну колективної ідентичності. У сучасному світі серед причин сплеску проявів ксенофобії слід назвати глобалізаційні процеси, які актуалізують конфлікти за культурно-цивілізаційними розломами, в основі яких – страх перед представниками інших культур. Крім того, до продукування ксенофобських настроїв спричиняються глобальна криза ідентичності, криза колективізму й традиційних соціальних зв'язків.

Проблему зростання рівня політичного насилля можна вбачати в зіткненні різних моделей ідентичності та неспроможності урядів вирішити цю проблему. В. Корнієнко та С. Денисюк характеризують сучасний стан взаємовідносин різних етноконфесійних та етнокультурних громад у країнах Європейського Союзу як кризу мультикультуралізму, яка надзвичайно загострилася внаслідок міграційної проблеми. При цьому, на думку дослідників, найефективніше цю проблему вирішує Франція, завдяки сильній громадянській (а не етнічній чи конфесійній) мовно-культурній ідентичності, яка бере початок ще з часів Великої французької революції. Натомість Німеччину, Нідерланди та Велику Британію, навпаки, характеризує провал політики асиміляції. У випадку Нідерландів це стало наслідком курсу на ізоляцію громад – так званих пілларів. А у Великій Британії інтеграції завадила політика повного невтручання уряду в справи мігрантів. До того ж ці процеси відбуваються на фоні слабкості спільної європейської ідентичності [188, с. 28–30].

Політичне насилля є невід'ємною складовою тоталітарних ідеологій як правого, так і лівого спрямування. Типовим прикладом такого вчення є ультраправа доктрина фашизму. Фашизм як ідеологія та рух становить квінтесенцію ксенофобських поглядів та радикально-націоналістичної політики, а його детермінаційний зв'язок з насиллям є цілком очевидним. Будь-яка з базових засад фашистської ідеології, навіть узята окремо, може виступати чинником і каталізатором насилля.

Найбільш радикально й повно всі ключові засади фашизму були втілені в його націонал-соціалістичному варіанті в гітлерівській Німеччині. Нацизм є найнебезпечнішим варіантом гіпернаціоналізму. А. Гітлер у своїй «програмній» книзі «Майн Кампф» відразу здійснює чітке розмежування між патріотизмом і «народним націоналізмом», під яким розуміє націоналізм етнічний [90, с. 23]. Приналежність до німецького народу визначається нацистами виключно за етнічним походженням, адже «належати до німецького народу може лише той, у чийх жилах тече німецька кров, незалежно від віросповідання» [88].

Усіх людей за громадянськими правами А. Гітлер поділяє на громадян, підданих та іноземців. Народження в німецькій державі не надає права громадянства, а забезпечує лише право підданства, яке не передбачає ніяких політичних прав. Водночас обов'язковим є зазначення расової й національної приналежності. Громадянство й політичні права також визначаються за етнонаціональним критерієм і розповсюджуються лише на етнічних німців. Ксенофобія, мігрантофобія та антиміграційна політика націонал-соціалістів утілюється в положенні про те, що держава залишає за собою право висилати з країни представників інших націй, які апріорі не мають права на німецьке громадянство, а також у категоричній забороні подальшої міграції та закликую негайно залишити країну «особам не-німецького походження, що оселилися в Німеччині з 2 серпня 1914 р.» [88].

В основу ідеологічної доктрини націонал-соціалізму покладено расову теорію, яка ґрунтується на вульгарному соціал-дарвінізмі, згідно з яким поняття раси ототожнюється з поняттям біологічного виду, а закони природного відбору екстраполюються на соціальні та етнополітичні процеси. У зв'язку з цим заборона на міжвидове схрещення розповсюджується також на міжрасові стосунки. Метизація популяцій спричиняється до виродження й деградації видів, чому може завдати лише жорсткий відбір: «Кожна тварина парується лише зі своїм товаришем по роду й виду», а змішання видів є протиприродним. Так само природним є «прагнення до расової чистоти». З

цього робиться висновок, що «...ще більшою мірою огидно їй [природі] змішання високої раси з нижчою расою. Таке змішання ставить під сумнів усю тисячолітню роботу над справою вдосконалення людини» [90, с. 253–254].

Нацистські ідеї вищої раси спираються на концепт «надлюдини» Ф. Ніцше. Надлюдина протистоїть натовпу, масі всіх інших посередніх людей, «черні», єдина володіє духовною та творчою силою й повинна стояти над усіма іншими: «Немає більш тяжкого нещастя в усіх людських долях, якщо б сильні світу не були також і першими людьми. Тоді все стає брехливим, кривим і жахливим» [241, с. 220]. Моральність надлюдини не відповідає загальноприйнятим уявленням про добро, побудованим на християнській системі цінностей. Надлюдині є чужими християнські цінності, традиційна мораль, співчуття, милосердя, вона керується лише принципом сили та зверхності. З цього приводу Ф. Ніцше зазначає, що зло є кращою силою людини. «Людина повинна ставати все кращою та злішою», – так навчаю я. Саме зло потрібне для блага надлюдини» [241, с. 260]. Для поглядів філософа також були характерні крайній елітаризм, націоналізм, антисемітизм, антихристиянська позиція, ненависть до жінок. Окрім іншого, ідеологи нацизму запозичили й ніцшеанську ідею волі до влади.

Зверхність арійців над іншими расами втілюється в їх виняткових здібностях та якостях. Усе людство А. Гітлер поділяє на засновників культури, носіїв культури й руйнівників культури, і до перших двох належать тільки арійці. Арійська раса є державотворчим фактором і навіть творцем цивілізації, двигуном історії: «Уся людська культура й цивілізація на нашій землі нерозривно пов'язані з існуванням арійців». Якщо б арійців з якихось причин не стало, «уся земна куля була б знову приречена на повне безкультур'я». Тому необхідно забезпечити перемогу вищої раси для того, щоб вона заволоділа всією землею [90, с. 334–335]. Отже, нацисти абсолютизують расовий принцип. Поняття раси визначається А. Гітлером не з мовно-культурних, а виключно з етнічних позицій.

Так само А. Гітлер, з'ясовуючи причини «германської катастрофи», під якою він розуміє економічну, соціальну та політичну кризу в Німеччині після Першої світової війни, істинними її причинами вважає не поразку у війні (що є наслідком, а не причиною), не економічні фактори, а нівелювання расової проблеми, утрату чистоти раси, расовий занепад у результаті змішання крові вищої й нижчих рас. Расове «кровозмішення» несе в собі «отруту морального розкладання, послаблення інстинкту самозбереження...» німецького народу й держави, проявами чого є моральна деградація під впливом євреїв і марксистів, сифіліс, проституція та інші ознаки занепаду нації [90, с. 210, 230].

Наріжним каменем націонал-соціалізму є антисемітизм. Нацисти оголошують «боротьбу проти єврейського матеріалістичного духу всередині нас і поза нами...» [88]. А. Гітлер називає євреїв «великими майстрами брехні» [90, с. 210]. Іудеї зображуються як повна протилежність вищій арійській расі. Вони (разом із марксистами) сприймаються як головні вороги німецької нації. Між євреями й марксистами А. Гітлер убачає прямий зв'язок, адже ідеологи марксизму в його уяві – це євреї. Отже, «марксизм прагне того, щоб віддати всю владу в руки іншої групи – євреїв» [90, с. 334].

Науковці наголошують, що для нацизму є характерним знеособлення, деперсоналізація євреїв, а також надання протистоянню арійської та єврейської рас метафізичного характеру. Так, А. Розенберг пише, що «іудаїзм є такою ж частиною людства, як певні бактерії – частиною людського організму» [Цит. за: 290, с. 169]. Саме таке знеособлення цілих спільнот (не лише єврейської) призвело до Голокосту та масового винищення народів нацистами під час Другої світової війни. Адже деперсоналізація «ворога» є одним з основних пропагандистських прийомів, що застосовується в збройному протистоянні.

Нацисти були переконані, що ці «вороги» винні в послабленні німецької нації та людства взагалі, у політичному й культурному занепаді й ідейному виродженні. Євреї як джерело всіх бід німецької нації

характеризувалися ними як народ, позбавлений моральних якостей, який виживає й розвивається за рахунок інших народів, ведучи «паразитарний» спосіб життя. Їхнє завдання – зруйнувати чистоту раси, тому що вони можуть панувати тільки над тими народами, які втратили чистоту крові. Принципом крайнього етнічного націоналізму проникнута навіть жорстка цензура, що впроваджувалася націонал-соціалістичною програмою, яка вимагає «створення дійсно німецької преси» [88].

Мета створення нового суспільства, побудованого на засадах принципу «расової чистоти», реалізується через насилля, що прямо декларується А. Гітлером. Прибічником теорії насилля він є й у питанні державотворення. Щодо цього ідеолог нацизму проголошує, що жодна держава в історії не була утворена засобами мирної господарської діяльності, а є результатом утілення інстинкту збереження виду. Тут нацисти також демонструють ірраціональний антисемітизм, проводячи межу між арійськими державами, утвореними завдяки інстинкту «героїчної чесноти», та «єврейськими паразитарними колоніями», як результатом «хитрої підступності» [90, с. 145].

Націонал-соціалістична ідеологія базується на геополітичному та геоекономічному підґрунті, які й визначають її основний зміст. Обґрунтування зверхності та виключного становища арійської раси дають підстави дійти закономірного висновку про право на розширення життєвого простору в будь-який спосіб, привласнення ресурсів і територій інших – нижчих – рас, що й утілювалося в експансіоністській та імперіалістичній політиці нацистського режиму. Щодо цього В. Райх зауважує: «...Фашистська расова теорія й націоналістична ідеологія мають конкретний зв'язок з імперіалістичними цілями правлячого класу, який прагне до розв'язання труднощів економічного характеру» [306, с. 100].

Дещо інший варіант ультраправої ідеології представлений поглядами засновника фашистського руху Б. Муссоліні. На відміну від німецького, італійський фашизм мав не стільки расовий, скільки державницький характер. І якщо в нацистській Німеччині національна ідентичність

ґрунтувалася на ототожненні з расою, то у фашистській Італії – на ототожненні з державою. У націонал-соціалістичній доктрині, хоча на державу й покладалася важлива роль забезпечення расової чистоти, їй, у порівнянні з расою, відводилася другорядна роль, адже саме раса розумілася як первинна спільнота, яка наділялася державотворчою, культуротворчою й цивілізаційною функціями. Італійський фашизм розставив акценти іншим чином: держава первинна й формує націю та її колективну волю.

Отже, концепція держави є підґрунтям фашистської доктрини. Держава для італійського фашизму – це абсолют, що керує колективним тілом нації. Усі інші спільноти та індивіди, їхня воля, інтереси та цілі – обумовлені державою. Саме вона визначається Б. Муссоліні як «факт» або «річ у собі», що має власну свідомість, волю та індивідуальність: «Фашистська держава є втіленою волею до влади й управління» [234, с. 248, 251]. Провідна роль серед державних інститутів належить партії, «яка цілком керує суспільством», системі освіти та виховання, що розглядаються як елементи «позитивної концепції життя» [234, с. 239].

Б. Муссоліні надає фашизму статусу духовного вчення, що обумовлює світогляд, формує особистість і встановлює власну етику. Фактично фашизм претендує на роль релігійно-етичної доктрини, адже він вимагає сліпої віри в його постулати й дії та бере на себе функцію морального імперативу. Кінцева мета італійського фашистського вчення також має «духовний» характер – воно покликане підняти людину на новий рівень духовного розвитку. У цьому виражається крайня ірраціональність фашизму. Водночас Б. Муссоліні наголошує на позитивному значенні й необхідності релігії – італійського католицизму – й оголошує протекторат держави над релігією.

Б. Муссоліні також указує на месіанську роль фашизму. Вища його мета – подолати індивідуальне на користь колективного, «побудувати вище життя, засноване на обов'язку..., у якому індивід через самопожертву, відмову від приватних інтересів і навіть через смерть може досягти того ідеального духовного існування, у якому полягає його цінність як

людини» [234, с. 235–236]. Джерелом національної місії є держава як інтеграційне начало й колективна душа народу. А з послабленням держави вмирає й нація.

Італійський фашизм характеризується крайнім антипацифізмом і мілітаризмом. Б. Муссоліні зазначає: «Війна – єдине, що підіймає на вищий рівень усю людську енергію й позначає печаткою шляхетності людей, що мають мужність зустріти її» [234, с. 242]. Життя для фашиста є виконанням обов'язку, боротьбою й завоюванням. Його прагматичною метою є завоювання «гідного місця» на землі.

Фашизм категорично протиставляє себе іншим ідеологіям – лібералізму, соціалізму, критикує демократичний режим. Відкидаючи марксизм і соціалізм, він знову розкриває свою ірраціональність і наголошує, що економічних факторів недостатньо для розуміння історичного процесу розвитку людства, адже головну роль у цьому контексті відіграють такі суб'єктивні явища, як «святість і героїзм» [234, с. 243].

Фашистська доктрина заперечує цінності ліберальної демократії, зокрема базові принципи лібералізму щодо рівності прав та індивідуалізму. Вона відрізняється крайнім елітаризмом і прямо декларує принцип людської нерівності, наголошуючи на ілюзорності демократії та її «справжньому», елітистському характері. Фашистський і нацистський колективізм протистоїть ліберальному індивідуалістичному світогляду. Колективістський, тобто антиіндивідуалістичний, і тоталітарний характер фашизму виражається в категоричному відкиданні особистого та індивідуального. Індивідуалізм заперечується, адже людина розглядається лише в контексті відповідної спільноти: «...Людина є людиною завдяки духовному процесу, якому вона допомагає, будучи членом сім'ї, соціальної групи, нації, а також історії...» [234, с. 236–237]. Індивідуальне має право на існування лише тією мірою, якою індивідуальний інтерес співпадає з інтересами держави.

Італійському фашизму також властиві імперські амбіції. Однак, на відміну від прямого заклику нацистів до завоювання життєвого простору для німецької нації та створення Германської імперії, Б. Муссоліні висловлюється менш категорично й звертає увагу, що сутність імперіалізму полягає насамперед у політичному й духовному впливі на інші нації: «Згідно з ученням фашизму, уряд являє собою не стільки те, що виражене в територіальних і воєнних термінах, скільки те, що виражається в термінах моральності й духовності. Про нього треба думати як про імперію, тобто як про націю, яка прямо чи опосередковано править іншими націями, не маючи бажання заволодіти жодним квадратним метром території» [234, с. 251]. Крім того, для італійського фашизму, як і для німецького нацизму, був характерний реваншизм, чим обґрунтовувалася необхідність «підйому нації» після періоду занепаду.

Фашизм і його варіанти є крайніми прикладами гіпертрофованого ультранационалізму. Однак у сучасному світі існують різні «модифіковані» форми неонацизму та неофашизму. П. Бірнбаум у своїй книзі «Франція для французів. Історія проявів націоналістичної ненависті» (2015 р.), аналізуючи історію проявів радикального націоналізму та ксенофобії у Франції, наголошує на тому факті, що в цій країні, яка є членом ЄС з 1957 р., незважаючи на успіхи в демократичному та економічному розвитку, протягом усієї її історії існували впливові ультранационалістичні рухи.

Світській національній спільноті, яка була сформована після Великої французької революції, завжди протистояли реакційні сили, що репрезентувалися, як правило, консервативними католицькими колами, які виступали й продовжують виступати за збереження католицької національної ідентичності «білих» французів. Натомість, світська ідентичність французького суспільства, яку представляв республіканський табір, ґрунтується «на раціоналізмі, породженому епохою Просвітництва, який забезпечує рівність усіх громадян». Отже, «релігії витісняються в приватну сферу, а Республіка постає як світський суспільний простір...» [55, с. 312].

П. Бірнбаум датує початок так званої «війни двох Францій» або «франко-французької війни» кінцем XIX ст. – часом утвердження Третьої Республіки. Протягом політичного розвитку Франції націоналістичний і ксенофобський рух, джерелом якого був ортодоксальний католицизм, періодично активізувався й мобілізувався, а образ внутрішнього ворога, що належить до іншої культури і є «чужим», змінювався декілька разів. Спочатку ця функція покладалася на протестантів, потім євреїв (часто разом із масонами), нарешті – мігрантів-мусульман, «по черзі заперечуючи їхнє право на французьку національність або громадянство» [55, с. 315]. Кожного разу ультраправими експлуатовалися концепти «держави в державі», і внутрішній ворог розглядався як загроза існуванню Франції та руйнівник національної ідентичності. Така «війна двох Францій» продовжується й досі. І якщо часи гоніння на протестантів пішли в минуле, то антисемітизм та ісламофобія досі є актуальними.

Антисемітський рух у Франції пережив багато підйомів та спадів. У XIX ст. він був представлений низкою імен, належне місце серед яких посідав Е. Дрюмон, який написав відому в ці часи роботу «Єврейська Франція» (1886 р.). Він дотримувався відверто фашистських поглядів, визначаючи французів як представників арійської раси, яким протистоять руйнівники цивілізації – євреї. Арійців-французів Е. Дрюмон наділяє виключно позитивними моральними якостями, а євреїв – тільки негативними. Крім традиційного для фашизму протиставлення білої арійської та єврейської рас, він також протиставляє євреїв арабам, зображуючи останніх як шляхетний і гідний народ. З огляду на це, ідеолог антисемітизму обґрунтовує необхідність створення союзу між християнами й арабами для протидії «єврейській загрозі» [55, с. 278–279; 132]. Ця дихотомія – протиставлення двох семітських народів – експлуатовалася антисемітами ще протягом довгого часу.

Упродовж XX ст. французький антисемітизм декілька разів змінював гасла та вигляд, еволюціонувавши від сліпої ненависті до євреїв, через

підтримку сіоністського руху й створення держави Ізраїль, до повернення антисіоністської позиції й підтримки палестинських арабів. Наприклад, надзвичайна активізація антисемітизму відбувалася з кінця XIX до середини XX ст. Підйом антисемітських рухів був характерним не тільки для Франції, а й для цілої низки європейських країн. Як зазначає Х. Арендт, «як політичний рух антисемітизм XIX століття краще за все вивчати на прикладі Франції, де він панував на політичній арені впродовж більш ніж десятиліття. Як ідеологічна сила, що боролася з іншими, більш респектабельними ідеологіями за визнання з боку суспільної думки, він досяг своєї найбільш вираженої форми в Австрії» [5, с. 85].

У 1940-х рр. антисемітизм у Франції набув незвичайної форми підтримки сіоністського руху, коли антисеміти декларували необхідність утворення єврейської держави для того, щоб «очистити» від євреїв Європу та решту світу й завадити асиміляції євреями європейців. Висвітлюючи «сіоністську» позицію антисемітів тих часів, П. Бірнбаум висловлює: «Усе сказано: в ім'я католицької ідентичності французької нації євреї повинні, як за режиму Віші, залишити територію країни й податися до Ізраїлю – їхньої справжньої держави» [55, с. 259–260].

Зараз у Франції також мають місце антимусульманські та антимігрантські настрої. Апологія арабського світу, що підбурювалася антисемітизмом, зараз змінилася на відверту ісламофобію. Ультраправі наполегливо лякають суспільство «африканізацією» та «азіатизацією» французького населення.

Головною ультраправою силою сучасної Франції є «Національний фронт», «що зумів ухопити різноманітні традиції ультраправих, згуртувати їх, щоб спробувати побудувати нову, по-справжньому «французьку» Республіку, католицька ідентичність якої узаконить позбавлення громадянства багатьох французів... від яких нація повинна захищатися, аби зберегти свою власну культуру» [55, с. 321]. «Національний фронт» є ультранаціоналістичною партією, яка пропагує відверто ксенофобські

погляди. Її утворив у 1972 р. відомий французький праворадикал Ж.-М. Ле Пен. Зараз партією керує його донька М. Ле Пен. У зовнішній політиці «Національний фронт» виступає проти розширення Євросоюзу й НАТО, відкрито висловлює підтримку експансіоністської політики Російської Федерації та, стосовно нашої держави, посідає антиукраїнську позицію.

Зараз партія переживає підйом. На президентських виборах 1995 р. після першого туру «Національний фронт» набрав 15% голосів. За неї проголосувало близько 30% робітників, 25% безробітних. На парламентських виборах 1997 р. популістські радикальні сили підтримало вже 20% виборців. У 2002 р. ультраправі вперше потрапляють у другий тур під час президентських виборів: за радикалів проголосувало 19,2% електорату, серед яких – 21% селян, 24% робітників, 23% службовців, 20% дрібних підприємців [55, с. 350–362]. Підйом ультраправих ознаменувався новою хвилею антисемітизму та ісламофобії. Почастішали випадки насилля на ґрунті ксенофобії як з боку місцевих жителів, так і з боку мігрантів.

На виборах до Європарламенту в 2014 р. «Національний фронт» набрав близько 26% голосів й отримав 25 місць в парламенті (з 74 місць, які належать Франції), тоді як у 2009 р. він отримав лише 3 місця. Перемогли також ще декілька популістських та євроскептичних сил з інших країн – британська «Партія незалежності Сполученого Королівства», голландська «Партія свободи», Австрійська партія свободи, грецька ліворадикальна СИРІЗА та неонацистський «Золотий світанок». Загалом ліворадикальні й праворадикальні сили отримали близько п'ятої частини місць у Європарламенті [66; 152].

Сучасні політико-культурні та національні проблеми Європи дуже точно спрогнозував Ю. Габермас. Він виокремив три історичні питання, які стосуються співвідношення громадянства й національної ідентичності: «питання майбутнього національної держави»; формування спільного ринку європейських держав; «потужні міграційні потоки з бідних регіонів Сходу та Півдня...» [82, с. 343]. Як бачимо, прогноз цілком виправдався, і особливої

гостроти для Європи сьогодні набуло питання біженців. Усі ці проблеми можна вважати причинами актуалізації радикальних настроїв й ультраправих сил у більшості європейських країн.

Отже, в сучасній Європі значно активізувалися ультраправі сили, що є безпрецедентним випадком із часів Другої світової війни. Це пов'язують з напливом мігрантів із мусульманських країн (насамперед, Сирії та Іраку), політичною та економічною кризою, дезінтеграційними тенденціями в лавах Євросоюзу, «російським фактором», геополітичним переформатуванням світу та зміною балансу сил тощо. Потужні ультранаціоналістичні рухи та партії існують в більшості країн Європи, а їхній вплив на громадську думку й політичний процес продовжує посилюватися. Так, за даними 2016 р., результати праворадикалів на останніх на той момент національних виборах у різних європейських країнах виглядають наступним чином: Швейцарська народна партія (29%), Данська народна партія (21%), Австрійська партія свободи (21%), «Йоббік» (Угорщина) (21%), «Справжні фіни» (Фінляндія) (18%), «Шведські демократи» (Швеція) (13%), «Національний фронт» (Франція) (14%), «Партія свободи» (Нідерланди) (10%), «Народна партія – Наша Словаччина» (Словаччина) (8%), «Золотий світанок» (Греція) (7%), «Альтернатива для Німеччини» (4,7%), «Ліга Півночі» (Італія) (4%) [297].

Зв'язок ультраправих з політичним насиллям можна також проілюструвати на прикладі сучасного російсько-українського конфлікту. В основу офіційної геополітичної доктрини Російської Федерації – неоевразійства – покладено суто націоналістичний світогляд. Неоевразійська доктрина втілилася в сучасній месіанській ідеї «русского мира», а його практичним утіленням стала російська збройна агресія в Україні.

Яскравим прикладом сучасного російського ультранаціоналізму, що підтримується на державному рівні, є погляди О. Дугіна, неонацистська риторика якого значно загострилася з початком російсько-українського конфлікту. Він прямо закликав убивати українців, нову українську владу називав «хунтою» та «неонацистами», а український народ – еkleктичним

терміном «жидобандерівці». Також він обґрунтовував необхідність анексії Криму та реалізації проекту «Новоросія» [301].

Показово, що своїм головним ідеологічним ворогом О. Дугін вважає лібералізм, який він парадоксальним чином називає тоталітарною ідеологією, обґрунтовуючи ідею «ліберального тоталітаризму». Лібералізм, як тоталітарна ідеологія, «замість прямих фізичних репресій проти інакодумців ... вдається до тактики «м'якого удушення», поступового зсуву на окраїну суспільства дисидентів й опонентів, до економічного шантажу тощо. Але факт залишається фактом: домінуюча ідеологія Заходу (лібералізм) активно бореться з альтернативними політико-ідеологічними проектами, але використовує для досягнення своїх цілей методи тонші, більш «м'які», більш відточені, ніж відомі до того форми тоталітаризму. Ліберальний тоталітаризм брутальний, але завуальований, примарний, невидимий. Однак від цього він не менш жорстокий» [136].

Витоки антиліберальних поглядів О. Дугіна – у політиці російської влади. Він зазначає: «Путін однозначно заявив, що його світогляд повністю будується не на ліберальній моделі, де суб'єктом є індивід, а на ідеї Народу. Для нього Російський Народ – це головний суб'єкт політики та історії. Путін суворо вказав на денонсацію політичної філософії лібералізму, яка домінувала в РФ [Російській Федерації] з моменту її заснування» [137].

Виражений тоталітарний характер має концепція О. Дугіна «Держава Вглиб». Його роздуми по суті відтворюють образ тоталітарної держави, впроваджений засновниками та головними ідеологами фашизму: «... Держава Вглиб» являє собою групу всередині еліти (адміністративної, військової, економічної, інтелектуальної, релігійної), яка розуміє Державу не як технологію, вплетену в баланс формальних, узгоджених між собою одиниць поряд з населенням (легітимність) і правом (легальність), але як ідеологію, тобто вищу цінність, вищу в цілком конкретному сенсі – вище, ніж право, і вище, ніж населення. ... Держава як ідеологія не обмежена нічим» [135].

Геополітичні погляди О. Дугіна ґрунтуються на класичній моделі протистояння таласократії й телурократії, впровадженій К. Шміттом (у якій «могутність моря» уособлюють США, а «могутність суші» – Російська Федерація), а також на доктрині неоевразійства, або «загальноєвразійського націоналізму». Для пропаганди власних ідей російська влада та ідеологи ігнорують норми й порядки міжнародного права й міжнародних комунікацій, адже «Путін звернувся до народів Європи через голову їхніх політичних еліт, повністю підконтрольних США й невідповідних інтересам більшості. Так він позначив себе як лідера майбутньої Європейської (Консервативної) Революції». Наводяться навіть політичні лідери та сили, до яких апелював В. Путін – М. Ле Пен у Франції, В. Орбан в Угорщині, угорська неонацистська партія «Йоббік», що прямо вказує на «російський чинник» в активізації ультраправих сил у сучасній Європі [137].

Іншим ідеологічним полюсом, що зарекомендував свій зв'язок з політичним насиллям, є ультраліві доктрини, представлені, зокрема, радикальними течіями марксизму (ленінізмом, троцькізмом, маоїзмом, сталінізмом тощо).

Насилля виступає однією з ключових тем у працях В. Леніна. Стосовно питання про місце насилля в системі державної влади він розвиває погляди М. Вебера, К. Маркса та Ф. Енгельса. Держава є продуктом класових суперечностей. Це машина для панування й пригнічення, «особливий апарат примусу людей», який «виникає тільки там і тоді, де й коли з'являвся поділ суспільства на класи, на експлуататорів і тих, кого експлуатують» [211, с. 69].

Будь-яка держава, крім диктатури пролетаріату, є гнобительським, ворожим до народу інститутом насилля, «невільним і ненародним». Отже, насилля – невід'ємний атрибут держави, яка «є особливою організацією сили, є організацією насилля для придушення якого-небудь класу» [208, с. 24]. В. Ленін звертав увагу на історичний характер політичного насилля: «Засоби насилля змінювалися, але завжди, коли була держава, існувала в кожному

суспільстві група осіб, які... для утримання влади мали в своїх руках апарат фізичного примусу, апарат насилля...» [211, с. 73].

Він наголошував на силовому, насильницькому характері державної влади, у структурі якої ключову роль відіграють силові інститути – армія, пенітенціарна система, поліція тощо. Ця система пригнічення та експлуатації народних мас може бути зруйнована в результаті революційних потрясінь, але кожного разу вона відтворюється новим панівним класом. Так відбувається завдяки тому, що в основі будь-якої держави лежить насилля. Виняток становить лише революція пролетаріату. В. Ленін заперечував можливість еволюційного «відмирання» експлуаторської буржуазної держави. Перехід до диктатури пролетаріату, як проміжного ступеня на шляху до комунізму, можливий лише через насильницьку революцію.

Отже, насилля – це не тільки знаряддя контролю й пригноблення народних мас. Це також єдиний шлях відновлення соціальної справедливості, подолання експлуатації та пригнічення, адже «іншого шляху до визволення мас, крім придушення за допомогою насилля експлуаторів, – немає» [212, с. 174]. Політичне насилля експлуаторського класу (буржуазії) докорінно відрізняється від політичного насилля класу, що експлуатується. Експлуаторський клас прагне панування для підтримання системи експлуатації. Натомість класу, що експлуатується, панування потрібне для того, щоб знищити експлуаторську систему й встановити соціально справедливий лад.

Завдання пролетарської революції, на відміну від усіх інших революцій, полягає не в оволодінні державною владою з усіма її інститутами. Її завдання – це руйнування існуючої системи для того, щоб побудувати замість неї нову систему пролетарської демократії. Буржуазні революції призводять до еволюції «державної машини», удосконалення й зміцнення державно-політичної системи. Натомість революція пролетаріату несе справжні фундаментальні зміни, що «змушує революцію «концентрувати всі

сили руйнування» проти державної влади, змушує поставити як завдання не покращення державної машини, а руйнування, знищення її» [208, с. 31].

Диктатура пролетаріату, що покликана знищити глибинні засади експлуаторського насильницького суспільства, сама по собі є концентрованим політичним насиллям. Революційне насилля пролетаріату має масштабний та руйнівний характер і спирається на збройну силу мас. Пролетаріату, що захоплює владу в результаті революційної боротьби, потрібна держава як особлива організація насилля. Він прагне оволодіти державною владою, цією централізованою організацією сили та насилля, «для придушення опору експлуаторів і для керівництва величезною масою населення...» [208, с. 26]. Однак згодом необхідність у державному апараті відпаде. Як зазначав В. Ленін, «ми ставимо своєю кінцевою метою знищення держави, тобто будь-якого організованого й систематичного насилля, будь-якого насилля над людьми взагалі» [208, с. 83].

На шляху до нового порядку трудящим масам необхідно виконати низку першочергових завдань – «повалити капіталістів, розбити залізною рукою озброєних робітників опір цих експлуаторів, зламати бюрократичну машину сучасної держави...» [208, с. 50]. Корінні політичні зміни «нового суспільства» супроводжуються не менш глибокими економічними потрясіннями, а саме – тотальною примусовою «експропріацією експропріаторів». Зі знищенням держави знищується й демократія, адже вона також є державою, яка, хоч і визнає підкорення меншості більшістю, усе ж таки є «організацією для систематичного насилля одного класу над іншим, однієї частини населення над іншою» [208, с. 83]. Отже, перехід до нового ладу неможливо здійснити мирним шляхом. Насилля є головним засобом глибоких соціальних трансформацій. За словами В. Леніна, «...великі буржуазні революціонери Франції... зробили свою революцію великою за допомогою терору...» [209, с. 190].

Основною формою революційного політичного насилля є збройне повстання, у результаті якого здійснюється перехід до влади Рад. В. Ленін,

посилаючись на К. Маркса, називав збройне повстання «мистецтвом», а також «особливим видом політичної боротьби, що підкорюється особливим законам» [213, с. 382–383]. Загальні принципи збройної боротьби конкретизуються в завданнях революційної армії. В. Ленін велику увагу приділяв революційній практиці. До початку загального повстання він закликав революційні загони до численних як організованих, так і стихійних насильницьких дій – терактів, нападів «за зручної нагоди» на представників влади, урядові війська та інших ворогів революції, яких слід було осипати камінням, обливати кип'ятком і кислотою, відбирати зброю тощо.

В. Ленін наголошував, що «починати напади, за сприятливих умов, не тільки право, але й прямий обов'язок будь-якого революціонера» [210, с. 342]. Адже, залишаючись бездіяльними та пасивними, загони здійснюють «величезний злочин» і «величезну ганьбу» революціонера. Згодом боротьба набуде тотального характеру, адже до революційних загонів необхідно залучати всіх бажаючих, а спектр їхніх дій треба урізноманітнювати.

Іншою формою радикально лівої ідеології є маоїзм, який став ідеологічним джерелом однієї з наймасштабніших хвиль політичного насилля, що мала місце в соціалістичному Китаї та спричинила мільйони жертв під час «великого стрибка» 1957–1959 рр., голодомору 1959–1961 рр., «Великої пролетарської культурної революції» 1966–1976 рр. Водночас, на відміну від ленінізму, маоїзм спочатку посів більш стриману позицію щодо становища буржуазії в новому суспільстві, яку він відразу не зарахував до абсолютних ворогів пролетаріату та суспільного прогресу.

Мао Цзедун виокремлював три типи державного ладу за класовим критерієм: республіка буржуазної диктатури, яка є цілком неприйнятною, реакційною та віджилою формою; республіка пролетарської диктатури, що вже існує в СРСР і є найбільш бажаною в майбутньому; республіка диктатури союзу декількох революційних класів, що є перехідною до диктатури пролетаріату та як тимчасова форма є найбільш прийнятною для

колоніальних і напівколоніальних держав, до яких належав і Китай. Суб'єктами такого класового союзу виступають робітничий клас, селянство, дрібна буржуазія й національна буржуазія, які об'єднуються під проводом робітничого класу й комуністичної партії. А як форму організації влади в державі народної диктатури Мао Цзедун визначив демократичний централізм [219].

Насильницька сутність такого державного ладу розкривається через її функції: придушення всередині країни класових ворогів (реакціонерів та експлуататорів та інших контрреволюційних елементів, які прирівнюються до кримінальних елементів) через арешти, засудження, позбавлення виборчих прав і свободи слова; «захист держави від підривної діяльності й можливої агресії з боку зовнішніх ворогів», що також передбачає непримиренну боротьбу [218, с. 342].

Маоїзм, як і будь-яка тоталітарна ідеологія, створює образи зовнішнього й внутрішнього ворогів. Мао Цзедун стверджував, що «в нашому суспільстві існують протиріччя двох типів – це протиріччя між нами й нашими ворогами та протиріччя всередині народу» [218, с. 341]. Перші є антагоністичними, інші – неантагоністичними. Якщо перші вирішуються через безкомпромісне пригнічення класових ворогів, то інші «не можна вирішувати методами примусу й пригнічення» [218, с. 344]. Однак історія соціалістичного Китаю свідчить про протилежне, адже кількість жертв режиму обчислюється мільйонами.

Якщо сучасний ультраправий рух переживає часи надзвичайної активізації, ультраліві сьогодні почуваються не так упевнено й мають меншу підтримку. Значна кількість радикальних лівих організації існує в Російській Федерації: соціалістичний «Лівий фронт», комуністичні «Авангард Червоної Молоді», Союз комуністичної молоді, Революційний комуністичний союз молоді; троцькістські «Соціалістичний спротив» та Революційна робоча партія; анархістські Конфедерація революційних анархо-синдикалістів, Асоціація рухів анархістів, «Автономна дія» тощо [227, с. 79]. Європейські

ультраліві представлені організаціями «Лівий фронт» у Франції, «Рух п'яти зірок» в Італії, «Подемос» в Іспанії, «Асоціація за єдину перспективу» в Німеччині, мережею європейських ультралівих сил «Європейські антикапіталістичні ліві» тощо.

Отже, фашизм (нацизм) і радикальний марксизм визначаються дослідниками як тоталітарні ідеології. Однак Х. Арендт надає поняттю «тоталітарна ідеологія» більш широкого змісту. Вивчаючи феномен тоталітаризму у своїй відомій праці «Джерела тоталітаризму» (1951 р.), дослідниця визначає в якості основних інструментів установаження тоталітарного режиму терор та ідеологію. Перший можна розглядати як втілення прямого фізичного насилля, а другий – як засіб реалізації непрямого насилля. Відомо, що терор при тоталітаризмі є загальним і майже не зустрічає спротиву з боку населення як об'єкта терору, набуваючи форми масових репресій. Тоталітарна ідеологія також має низку особливостей. Вона завжди претендує на науковість – «поєднує природно-науковий підхід з філософськими висновками й претендує на звання наукової філософії» [5, с. 608].

Х. Арендт здійснює ретельний аналіз функцій та специфіки ідеологій тоталітарних режимів. Дослідниця висловлює нетривіальну думку про те, що немає тоталітарних і нетоталітарних ідеологій, і «расизм і комунізм... були в принципі не «більш тоталітарними», ніж будь-які інші» [5, с. 610]. Усі ідеології містять тоталітарний елемент, однак величезний політичний потенціал ідеології може розкрити лише тоталітарний режим.

Метою тоталітарної ідеології є підпорядкування мислення людини власній внутрішній логічності й унаслідок цього позбавляє її свободи мислення – єдиної справжньої свободи. Так формується тоталітарний тип особистості, не здатний на спротив навіть перед загрозою фізичного знищення. Як терор руйнує природну систему взаємовідносин між людьми, то ідеологія знищує їхні зв'язки з реальністю. Так формується глибока неспроможність діяти й адекватно сприймати дійсність. Тому й «ідеальний

підданий тоталітарного режиму – це не переконаний нацист або переконаний комуніст, а людина, для якої більше не існує відмінності між фактом і фікцією (тобто реальністю досвіду) й між істиною та брехнею (тобто нормою думки)» [5, с. 615].

Подальше обґрунтування цих ідей знаходимо у вітчизняних дослідників. Зокрема, В. Денисенко наголошує на подвійній – раціонально-ірраціональній – природі ідеології, яка користується обома способами пізнання дійсності. Теоретична інтерпретація буття, яку надає ідеологія, замінює логіку й водночас претендує на об'єктивність, достовірність, науковість та універсальність. В основі відношення ідеології до дійсності – тоталітарний принцип, адже відчуженість ідеології від буття з одночасним пристосуванням дійсності до сконструйованої теорії означає догматизацію, внаслідок чого «раціональність перестає бути відкритою формою і замикається на собі і цим самим абсолютизується, перетворюючись в ірраціональність, і стає ідеологією» [108, с. 224].

Така раціональність, об'єктивуючись у системі соціальних відносин, стає основою тоталітаризму як вищої форми уніфікації та ірраціоналізації людського життя. В ідеологіях тоталітарного типу «особливе нормування людського буття стає не лише абсолют, а виконує певну започатковувальну ціннісну функцію, яка завдяки оточенню множить на себе адекватну собі ж систему цінностей тоталітарного або напівтоталітарного характеру» [109, с. 84].

Важливим для розуміння сутності проблеми дослідження є також аналіз тоталітаризму, здійснений Ф. Гаєком у своїй класичній праці «Шлях до рабства» (1944 р.). Ф. Гаєк наголошує на значній ролі ідей у суспільно-політичному процесі, які зумовлюють політичну боротьбу, формують політичні режими й визначають вектор суспільного розвитку. Усі ідеологічні доктрини він поділяє на два принципово різних ворогуючих табори. В основі одних лежить індивідуалізм, інших – колективізм. Ідеологією, цілком відданою індивідуалізму, є лібералізм. Головними рисами ліберального

індивідуалізму є «повага до особистості як такої, тобто визнання абсолютного пріоритету поглядів і вподобань кожної людини в її власній сфері діяльності..., а також переконання в бажаності розвитку індивідуальних обдарувань і схильностей» [374, с. 183].

Авторитарні й тоталітарні ідеології, навпаки, заперечують цей принцип. З огляду на це, такими є соціалізм, комунізм, фашизм, націонал-соціалізм, які сповідують примат колективного над індивідуальним, інтересів і цінностей групи, класу, держави, суспільства над інтересами й потребами індивіда, особистості. А підкорення індивідуального колективному неможливо досягти без примусу, а отже, без насилля. Подібні ідеології можуть експлуатувати гасла про свободу, як, наприклад, соціалізм, але від цього їхня авторитарна сутність не змінюється. Їх також об'єднує те, що всі вони одноставно заперечують свободу думки, яка є несумісною з принципом авторитарного колективізму. Отже, тоталітарні ідеології створюють суспільство структурного насилля, що підтримується масштабним прямим примусом – терором і репресіями.

Ф. Гаєк звертає увагу на спільність тоталітарних ідеологій. Він обґрунтовує думку про те, що марксизм виступив джерелом фашизму й націонал-соціалізму. Це пояснюється тим, що чимало фашистів і нацистів на початку своєї політичної кар'єри були соціалістами. Фашистів, нацистів і комуністів об'єднує те, що в них один ворог – лібералізм: «Для нациста комуніст, для комуніста нацист, і для обох соціаліст, – це потенційний новий член, що має потрібні якості, але потрапив у мережу до неправдивих пророків; натомість обидва вони знають, що не може бути компромісу між ними й тими, хто дійсно вірить у свободу особистості» [374, с. 190]. Отже, лібералізм є абсолютною антитезою тоталітарних ідеологій і загалом не сумісний з ідеологіями колективізму. А тому Ф. Гаєк дуже скептично ставиться, наприклад, до демократичного соціалізму.

Протилежні цінності породжують і протилежні економічні, соціальні й політичні системи. Так, командній економіці тоталітарних систем

протистоїть ринкова економіка ліберально-демократичних суспільств, суспільству воєнізованого (казарменого) типу – суспільство комерційного типу.

Ф. Гаєк розкриває сутність німецького нацизму та його обумовленість закладеним раніше ідеологічним і політичним підґрунтям. Як і Х. Арендт, дослідник наголошує на логічності внутрішньої структури нацистської доктрини та її абсолютистському характері: «Широко розповсюдженим є уявлення про націонал-соціалізм як про бунт проти розуму, як про ірраціональний рух без інтелектуальної основи. Якщо б це було так, нацизм був би набагато менш небезпечним; але немає нічого більш оманливого, ніж таке уявлення. ...Свою систему вони будували з безжальною послідовністю. Як тільки людина погоджувалася з її вихідними посланнями, вона вже не могла вирватися з пазурів їхньої логіки. Це голий колективізм, очищений від будь-яких домішок індивідуалістичної традиції, здатної завадити його втіленню в життя» [375, с. 202].

Існує прямий емпіричний зв'язок тоталітарних ідеологій із насиллям, адже саме тоталітарні режими спричиняють найбільшу кількість жертв як у результаті одностороннього насилля, так і через війни та інші конфлікти. Так, головними цільовими групами геноциду в Європі стали євреї, слов'яни й цигани. Загальна кількість жертв нацистського винищення становить близько 26 млн. осіб, більшість з яких – слов'яни. Євреїв у результаті Голокосту загинуло близько 5–6 млн., циган – від 0,5 до понад 1 млн. Решту становлять слов'яни – 15,5–19,5 млн. в СРСР, 19,7–23,9 млн. – в інших слов'янських країнах (Польщі, Словенії, Сербії тощо) [163; 413].

За чотири роки німецької окупації було знищено близько 14% населення колишньої Югославії. Величезні жертви були серед поляків – 1,9 млн. Переслідуванням піддавалися також соціальні групи не за расовим критерієм – знищенню підлягали психічно хворі, інваліди, гомосексуалісти, представники певних конфесій, зокрема католики, «Свідки Єгови» [91; 141].

Величезних утрат зазнала в роки Другої світової війни Україна (40–44% від загальних утрат СРСР). З 41,7 млн. жителів УРСР станом на 1945 р. вижило 27,4 млн. Загинуло внаслідок бойових дій близько 8 млн. (5,5–6 млн. цивільних і військовополонених, 2,5 млн. військових). Депортовано було понад мільйона жителів УРСР (здебільшого із західних областей). А сталінські репресії 1944–1953 рр. торкнулися щонайменше 500 тис. жителів Галичини, Волинської та Рівненської областей (134 тис. заарештовано, понад 150 тис. убито, 203 тис. депортовано) [365].

Не менш жахливою є статистика сталінських політичних репресій. Дослідники правозахисного центру «Меморіал» виокремлюють наступні категорії жертв сталінізму: особи, заарештовані органами державної безпеки й засуджені до вищої міри покарання або різних строків ув'язнення в таборах або тюрмах з 1921 по 1953 рр. (притягнуто до кримінальної відповідальності – 7 867 030, засуджено – 5 533 570, страчено – 1 012 110 осіб); переселені селяни з місць свого постійного проживання (2,5–4 млн. осіб); депортовані народи (кримські татари, німці, румуни, греки тощо) – до 2,5 млн. осіб. Окремо слід назвати кількість жертв голодоморів в Україні та Казахстані в 1931–1933 рр., яка сягнула 6–7 млн. осіб. Голодомори в Україні протягом 1932–1934 рр. спричинили загибель близько 4 млн. осіб; голод у Казахстані – понад 2,3 млн. осіб [245; 298; 359].

Майже немає даних щодо точної кількості жертв сучасного тоталітарного режиму в Кореїській Народно-Демократичній Республіці (КНДР), однак відомо, що розмах репресій там величезний. Кількість заарештованих у корейських концтаборах різними фахівцями оцінюється від 100 тис. до 400 тис. осіб, більшість з яких є політв'язнями [330].

А автори «Чорної книги комунізму. Злочини, терор, репресії» оцінюють кількість жертв північнокорейського режиму наступним чином: «Отже, додамо до ста тисяч жертв внутрішньопартійних «чисток» 1,5 мільйона загиблих у таборах і 1,3 мільйона вбитими в розв'язаній комуністами війні – досі не завершеній... Додамо сюди прямі й непрямі

жертви голоду. Щодо останнього питання нам катастрофічно бракує даних. Але якщо задовольнитися підрахунками, згідно з якими з 1953 року внаслідок ослаблення організму, викликаного недоїданням, і від справжнього голоду померли 500 тисяч осіб (а зараз множаться, залишаючись непідтвердженими, чутки про поширення канібалізму), то вийде, що в країні з населенням в 23 мільйони жителів комунізм за півстоліття правління позбавив життя понад три мільйони осіб» [179].

Величезні масштаби мали репресії в Китайській Народній Республіці (КНР), жертви яких теж обчислюються мільйонами. Ось лише деякі «епізоди» масового знищення населення правлячим режимом. У результаті наймасштабнішого голоду в Китаї (чи навіть в історії) в 1959–1961 рр. загинуло від 20 млн. до 43 млн. осіб [340] Через концентраційні табори пройшли десятки мільйонів (50 млн. – до середини 1980-х рр.), серед яких померло близько 20 млн. [339] Кількість жертв «Великої пролетарської культурної революції», за різними оцінками, складає від 400 тис. до 1 млн. осіб [196]. А геноцид проти тибетців забрав життя близько 800 тис. людей, що загинули в результаті голоду, вбивств, ув'язнення в концтаборах. Отже, «загальна цифра втрат серед тибетського населення... дорівнює чисельності втрат серед населення в Камбоджі в часи червоних кхмерів» [357].

Отже, однією з детермінант політичного насилля є ультраідеології як правого, так і лівого спектра. Найнебезпечнішою формою націоналізму є радикальний націоналізм, що ґрунтується на етнічному чи расовому принципі. На відміну від державницького або громадянського націоналізму, який залишає відкритим доступ до національно-громадянської спільноти, радикальний етнічний націоналізм формує закрити етнонаціональну групу, яку протиставляє іншим. Якщо перший апелює до понять «батьківщина» та «державна

» й плекає, насамперед, патріотизм, другий – до понять раси або нації і породжує ксенофобію. Не менш жахливі наслідки спричиняють і радикальні

ліві ідеології, адже політичні режими, побудовані на їх засадах були та залишаються одними з найкривавіших в історії.

Висновки до третього розділу

Однією з провідних тенденцій, що має місце в сучасному світі, є загальний процес ескалації політичного насилля. Активізація політичних конфліктів є наслідком порушення геополітичного балансу сил, що був установлений після закінчення «холодної війни». Аналіз загальної динаміки, характеру й причин політичних конфліктів указують на конфліктогенну роль культурно-цивілізаційного чинника. Важливого значення в даному контексті набуває релігійна складова, що втілюється в активізації насилля, спричиненого міжконфесійними суперечностями. Конфлікти, які С. Гантінгтон визначив як конфлікти за «лініями розлому», поширюються всіма регіонами світу. Вони часто обмежені локальними межами та, як правило, мають характер внутрішньодержавних. Однак їхня кількість та інтенсивність створюють загрозу безпеці не тільки в регіональних, а й у глобальних масштабах.

Культурно-релігійні суперечності є одними з найглибинніших і найгостріших детермінант політичного насилля, адже в їх основі – уявні чи дійсні загрози колективній ідентичності, що є підґрунтям для ксенофобії на расовому, етнонаціональному, релігійному підґрунті. Особливо гостро ці тенденції простежуються на «лініях» зіткнення мусульманського світу з іншими культурно-цивілізаційними спільнотами, а також усередині мусульманських суспільств між представниками різних напрямів ісламу, наприклад, сунітською й шиїтською громадами. Знищення представників іншої національної, етнічної чи релігійної групи на ґрунті ксенофобії часто відбувається масово й неконтрольовано, набуваючи ознак геноциду.

Одним із найважливіших аспектів розповсюдження насилля на релігійному ґрунті є активізація транснаціонального й міжнародного

тероризму, що втілюється у зростанні кількості терористичних організацій, розширенні географії їхнього впливу, збільшенні кількості терактів і жертв. Високоінтенсивні конфлікти, які відбуваються в низці країн, часто супроводжуються різким зростанням терористичної загрози. «Ісламський фактор» проявляється тут особливо гостро.

Отже, географія розповсюдження тероризму загалом збігається з географією поширення політичних конфліктів. Найвищий рівень терористичної загрози спостерігається в Іраку, Афганістані, Пакистані, Нігерії, Сирії. Однак терористична активність зростає і у традиційно стабільних європейських країнах, де загалом відсутні актуальні збройні конфлікти – Франції, Бельгії, Німеччині, Великій Британії, Іспанії. У цих державах поширюється насилля на ґрунті ксенофобії, суттєвими чинниками чого є міграційна криза, розширення «зон впливу» транснаціонального тероризму. Основні терористичні організації сучасності, до яких належать «Ісламська держава», «Аль-Каїда», «Боко Харам» і «Талібан», є мережевими транснаціональними структурами, які за релігійно-ідеологічним спрямуванням належать до радикальних угруповань салафітсько-джихадистського напрямку.

Іншим виміром насилля на ціннісно-культурному ґрунті є збройний сепаратизм. Сепаратистські тенденції втілюють протиріччя між правом народів на самовизначення та принципом державного суверенітету та територіальної цілісності держав. Однак існують суттєві відмінності між сепаратизмом як реалізацією права народів та сепаратизмом як політичною технологією, що є методом тиску на державу з боку агресора та засобом дестабілізації суспільно-політичного простору, який сьогодні стає все більш розповсюдженим явищем.

Проведений аналіз свідчить про наявність тенденції активізації старих і появи нових осередків сепаратизму, що є потужним фактором дестабілізації регіональної ситуації, делегітимізації держав і може розглядатися в контексті загальної актуалізації конфліктів на культурно-цивілізаційній основі.

Сьогодні підйом сепаратистських рухів є світової тенденцією, що охопила майже всі регіони планети. Значну проблему сепаратизм становить для Європи.

Важливою складовою політико-культурної детермінації політичного насилля є ідеологічний чинник. Доктрини, що представляють крайні полюси політико-ідеологічного спектра, відіграють роль каталізаторів політичного насилля. Це стосується ідеологій як правого, так і лівого спрямування. Певний конфліктологічний потенціал має радикальний націоналізм, який схильний до сприйняття соціально-політичного світу крізь призму дихотомії «свій – чужий» і протиставлення представників однієї групи іншим за національно-етнічною ознакою. Однак у своєму поміркованому варіанті націоналізм є носієм конструктивних функцій інтегрування народу в цілісну націю, формування та захисту її колективної ідентичності. Небезпеку ескалації насилля несуть у собі ультраправі та ультраліві ідеології, які на різних підставах (расової винятковості, класової зверхності, абсолютної переваги держави на індивідом тощо) позбавляють інші спільноти статусу повноцінних та рівноправних суб'єктів, установлюють примат колективного над індивідуальним, пропагують крайню нерівність, та, у кінцевому підсумку, формують тоталітарний тип суспільства й особистості, де насилля набуває величезних масштабів, стаючи основним інструментом внутрішньої й зовнішньої політики.

РОЗДІЛ 4

КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЛЯ

4.1. Загальні закономірності розповсюдження політичних конфліктів

Одним із наслідків загроз і ризиків глобалізації є зростання рівня політичного насилля у світовому масштабі, що втілюється в таких явищах, як: загострення міжцивілізаційних та геополітичних суперечностей; розповсюдження та інтенсифікація міжнародного тероризму; посилення радикально-екстремістських організацій; виникнення нових видів зброї; трансформація форм політичного насилля [24, с. 41].

Відносини, що виникають між державними й недержавними суб'єктами під час збройного протистояння регулюються міжнародним правом збройних конфліктів, що складається із сукупності норм і принципів, які містяться в міжнародних договорах і регулюють застосування збройного насилля як інструменту розв'язання суперечок і реалізації політичних інтересів, упорядковують відносини сторін конфлікту між собою та з нейтральними державами, регламентують методи й засоби ведення війн. Міжнародне право збройних конфліктів кодифіковано в Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 рр., Женевських конвенціях 1949 р. та Додаткових протоколах до них, резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, Римському статуті 1988 р., інших документах.

Відповідно до ст. 1 III Гаазької конвенції про відкриття воєнних дій від 18 жовтня 1907 р., воєнним діям між державами обов'язково повинне передувати офіційне недвозначне попередження у формі мотивованого оголошення війни або ультиматуму з умовним оголошенням війни. Також про стан війни необхідно негайно оповістити нейтральні держави, адже тільки після офіційного сповіщення перехід до стану війни буде мати для них

силу [174]. Однак з часів закінчення Другої світової війни збройні конфлікти й війни, як правило, розпочинаються без офіційного оголошення. Проте це не анулює застосування норм міжнародного права до подібних неоголошених конфліктів.

Тенденції зростання рівня політичного насилля у світі демонструють результати сучасних досліджень. За останні десятиліття кількісні та якісні показники політичного насилля в глобальному контексті зазнали істотних змін. Гейдельберзький інститут з вивчення міжнародних конфліктів (НПК) з 1992 р. щорічно оприлюднює статистику розповсюдження політичних конфліктів у глобальних і регіональних масштабах. За даними НПК, загальна кількість конфліктів за останні 70 років зросла більш ніж у п'ять разів – з 83 у 1945 р. до 424 у 2014 р. [406, с. 15–16].

Згідно з методологією НПК, за критерієм рівня інтенсивності виокремлюється п'ять типів конфліктів, які визначаються в залежності від сукупності заходів, що використовуються під час конфлікту в контексті його просторово-часової характеристики (географічної області й певного проміжку часу). Отже, конфлікти набувають формату спорів, ненасильницьких криз, насильницьких криз, обмежених війн і повномасштабних війн. Перші два рівні являють собою ненасильницькі форми, три останні – насильницькі. Спір (*dispute*) є політичним конфліктом, у процесі якого не застосовується насилля; тоді як під час ненасильницької кризи (*non-violent crisis*) один з учасників погрожує застосувати насилля. Типи насильницьких конфліктів визначаються, виходячи з таких критеріїв, як засоби, що використовуються під час протиборства (характер зброї, кількість комбатантів), та наслідки (кількість жертв, біженців, внутрішньо переміщених осіб, масштаби руйнувань). Наприклад, у насильницьких кризах (*violent crisis*), що являють собою насильницькі конфлікти нижчого рівня інтенсивності, беруть участь не більше 50 осіб, а кількість жертв не повинна перевищувати 20 осіб. Обмежені війни (*limited war*), або насильницькі конфлікти середньої інтенсивності, передбачають участь більше 50, але не

більше 400 осіб і спричиняють від 20 до 60 смертей. А конфлікти найвищого рівня інтенсивності – війни, або повномасштабні війни (war) – мають на увазі участь понад 400 комбатантів і спричиняють понад 60 жертв [407, с. 6–7].

Із закінченням «холодної війни» особливо швидко збільшилося число конфліктів середнього (третього) рівня інтенсивності (насильницьких криз). Якщо в 1945 р. їхня кількість становила менше ніж 25 на рік, у 1990 р. – вже близько 50, у 2005 р. – 90, у 2010 р. – 126. Кількість ненасильницьких конфліктів також значно зросла. На початку вказаного періоду їх було менше 100 на рік, у 2005 р. – 156, у 2010 р. – 225. Кількість конфліктів високої інтенсивності (четвертого та п'ятого рівнів) за даний період не перевищувала 50. Піки їхнього поширення відбулися в 1993 р. (49 конфліктів) та 2013 р. (51 конфлікт) [401, с. 1; 403, с. 1; 430, с. 1].

Загальна кількість конфліктів високої інтенсивності збільшується не так стрімко: з близько десяти в 1945 р. до 28 в 2010 р. та 38 у 2016 р. Це збільшення відбувається в основному за рахунок зростання числа повномасштабних війн, натомість частка обмежених війн змінюється несуттєво. Наприклад, з 28 високоінтенсивних конфліктів, що відбулися в 2005 р., два мали характер повномасштабних війн, а 26 – обмежених. У 2010 р. кількість високоінтенсивних конфліктів була такою самою, а з 28 високоінтенсивних конфліктів повномасштабними війнами стали вже шість. У 2016 р. з 38 високоінтенсивних конфліктів 18 були повномасштабними війнами, а 20 – обмеженими [401, с. 1; 403, с. 1; 406, с. 16; 408, с. 15]. Дана тенденція вказує на збільшення інтенсивності насильницьких конфліктів.

Якщо порівняти дані за попередні роки, то бачимо наступну картину. У 2012 р. загальна кількість конфліктів склала 396 (43 конфлікти високого рівня інтенсивності), у 2011 р. – 387 (39 – високого рівня), 2010 р. – 363 (28 – високого рівня), 2009 р. – 368 (33 – високого рівня) [403, с. 2; 404, с. 2]. У 2005 р. було нараховано 274 конфлікти, з них 28 – це війни та обмежені війни. У 2000 р. – 144 конфлікти, з яких 36 – високої інтенсивності.

Водночас, наприклад, у 1999 р. відбулося 134 політичних конфлікти, а в 1995 р. – лише 113, з яких 37 – високої інтенсивності [401, с. 1; 431, с. 1; 433, с. 1; 434, с. 3]. Отже, спостерігаємо постійне зростання кількості політичних конфліктів, зі значним стрибком цих показників після 2010 р.

2014 рік охарактеризувався максимальним підвищенням рівня політичного насилля за останні десятиліття. У цьому році відбулося 46 конфліктів високого рівня інтенсивності (21 війна, 25 обмежених війн), 177 – середнього (насильницькі кризи), 201 – низького (89 ненасильницьких криз, 112 спорів) [406, с. 15].

Хоча в порівнянні з попередніми роками в 2016 р. спостерігалось незначне зниження кількості конфліктів, однак у довгостроковій перспективі тенденція зростання рівня політичного насилля є очевидною. Так, тоді мали місце 402 конфлікти, що майже в 1,5 рази більше, ніж у 2006 р., та в 3,5 рази більше, ніж у 1996 р. Ще інтенсивнішою виглядає динаміка зростання кількості насильницьких конфліктів. Якщо в 1996 р. мали місце 28 конфліктів, під час яких застосовувалося насилля, у 2006 р. – 118, то в 2016 р. таких конфліктів було вже 226 [408, с. 13; 401, с. 1; 432, с. 1].

Із загальної кількості насильницьких конфліктів, 38 мали високу інтенсивність, тобто отримали статус війн або обмежених війн, які характеризуються масштабним та організованим використанням насилля з тяжкими наслідками. 18 конфліктів найвищого рівня були класифіковані як повномасштабні війни, а 20 – як обмежені. Конфліктів середньої інтенсивності (насильницькі кризи) в цьому році відбулося 188. Отже, їх кількість за десять років значно зросла. Щодо ненасильницьких конфліктів (конфліктів низької інтенсивності), то в 2016 р. мали місце 176 конфліктів – 78 ненасильницьких криз і 98 суперечок [408, с. 15].

У конфлікти найвищого рівня інтенсивності (війни) в 2016 р. було втягнуто щонайменше 18 країн (для порівняння – в 2014 р. відбувалася 21 повномасштабна війна в 16 країнах). Серед них – Нігерія, Камерун, Чад,

Нігер, Сомалі, Кенія, Судан, Південний Судан, Афганістан, Сирія, Ірак, Туреччина, Лівія, Саудівська Аравія, Ємен, Пакистан, Мексика, Україна. Як бачимо, більшість цих країн (крім Мексики та України) є мусульманськими [406 с. 14; 408, с. 12].

Інтенсивність процесів розповсюдження політичного насилля в світових масштабах указує на актуалізацію деяких положень теорії глобального хаосу. Так, згідно з прогностичними сценаріями К. Санторо, настанню епохи глобального хаосу передують такі тенденції, як: послаблення ролі міжнародних організацій, зокрема ООН; падіння впливу та авторитету інституту міжнародного права; порушення геополітичного балансу сил; активізація націоналізму, фундаменталізму та екстремізму; розповсюдження релігійних, міжплеменних, етнічних конфліктів низької та середньої інтенсивності; надзвичайне зростання кількості біженців (до десятків мільйонів); інтенсифікація тероризму; дезінтеграція існуючих політичних блоків тощо [235, с. 177].

Щодо географії розповсюдження насильницьких конфліктів, то найбільш конфліктогенними регіонами є країни Африки та Близького і Середнього Сходу. Найвищий рівень насилля спостерігається на Африканському континенті. Як правило, тут відбувається найбільша кількість конфліктів високої інтенсивності. Африканський континент завжди був регіоном з високим рівнем насилля, гострими гуманітарними, політичними, економічними, ресурсними, культурними проблемами та суперечностями. Як зазначає І. Коновалов, «...першою історично зафіксованою війною в класичному розуміння став «частково африканський» єгипетсько-хеттський конфлікт 1300 р. до нашої ери, оскільки африканський Єгипет вів цю війну на території теперішніх Сирії й Туреччині. За весь постколоніальний період (з 1957 р.) на континенті відбулося 35 значних за масштабом збройних конфліктів, більше ста вдалих і невдалих державних переворотів, не враховуючи дрібних повстань, міжетнічних сутичок і прикордонних інцидентів. Під час них загинуло близько 10 млн. осіб, велика

частина з яких (92%) – цивільне населення. В Африці налічується майже 50% від загальносвітової кількості біженців (понад 7 млн. людей) і 60% переміщених осіб (20 млн. людей)» [180, с. 8].

За інформацією Упсальської програми збору даних про конфлікти (УПДК), з 1946 р. в Африці відбувається третина збройних конфліктів – як міждержавних, так і внутрішньодержавних. Кількість конфліктів на континенті, починаючи з 1950 р., неухильно зростає, за винятком короткого періоду стабілізації всередині 1970-х рр. Найбільш динамічною виглядає картина розповсюдження недержавних конфліктів. З 1989 р. тут відбулося 75% від загальної кількості конфліктів такого типу, суб'єктами в яких виступають повстанські угруповання або громади (етнічні, етноконфесійні, міжплеменні) [346, с. 99–100].

Схожі тенденції визначають і дослідники Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів (НПК). У 2015 р. в Африці відбувалося майже три чверті політичних конфліктів від загальної їх кількості у світі – 97 з 409, з яких 61 мав насильницький характер, а 20 – найвищий рівень інтенсивності. Найбільш небезпечними країнами регіону є Бурунді, Демократична Республіка Конго, Кенія, Малі, Нігерія, Південний Судан, Сомалі, Судан, Центральноафриканська республіка, де стабільно зберігається високий рівень насилля [407, с. 13]. У Північній Африці найменш стабільними є Алжир, Єгипет, Лівія, Туніс.

Особливо високий рівень насилля спостерігається в Субсахарській Африці. У 2016 р. тут мали місце 14 високоінтенсивних конфліктів – сім повномасштабних війн, що охопили Камерун, Кенію, Нігер, Нігерію, Сомалі, Судан, Південний Судан, Чад, та сім обмежених війн – у Демократичній Республіці Конго, Нігерії, Судані, Центральноафриканській республіці [408, с. 12, 59].

Значна кількість конфліктів має місце в країнах Азії. За даними НПК, на Близькому та Середньому Сході та в країнах Магрибу в 2016 р. відбулося 74 конфлікти, з них десять високої інтенсивності – вісім повномасштабних

війн (Афганістан, Сирія, Туреччина, Ємен), дві обмежені війни (Єгипет, Туреччина), 27 насильницьких криз, 32 ненасильницьких конфлікти. Це дещо менше, ніж у 2014 р., коли мали місце 14 конфліктів високої інтенсивності (дев'ять повномасштабних, п'ять обмежених війн), 32 насильницькі кризи, 28 ненасильницьких конфліктів [406, с. 148; 408, с. 12, 67].

В Азії та Океанії останніми роками спостерігається зниження кількості конфліктів високої інтенсивності – з десяти в 2012 р. до семи в 2016 р. У 2016 р. була зареєстрована одна повномасштабна війна в Пакистані (у 2012 р. три – в Індії, М'янмі, Пакистані), шість обмежених війн в Індії, М'янмі, на пакистано-індійському кордоні та на Філіппінах (у 2012 р. сім – у Таджикистані, Таїланді, Індії, М'янмі, Пакистані, на Філіппінах), 56 насильницьких криз (у 2012 р. – 55) та 60 конфліктів без застосування насилля (63 у 2012 р.). Таким чином, незважаючи на незначне зниження рівня політичного насилля, цей регіон продовжує залишатися лідером за абсолютною кількістю політичних конфліктів – 123 конфлікти в 2016 р. (127 – у 2012 р.), або близько 30% від усіх зареєстрованих конфліктів у світі [404, с. 73–78; 408, с. 12, 129–130]. Слід зазначити, що в усіх цих країнах важливу роль відіграє ісламський фактор, адже конфлікти тут відбуваються переважно в мусульманському середовищі або за участю мусульманської спільноти.

Відносно низький рівень політичного насилля властивий Американському континенту. Загальна кількість конфліктів у 2016 р. тут склала 54, з них: шість – високої інтенсивності, 30 насильницьких криз, 18 ненасильницьких конфліктів (у 2014 р. – п'ять конфліктів високої, 31 – середньої, 16 – низької інтенсивності) [406, с. 90–91; 408, с. 103–106]. У регіоні з 2006 р. триває одна повномасштабна війна в Мексиці між наркокартелями та урядом, а також жорстке міжкартельне протистояння. Також тут мали місце п'ять обмежених війн – у Колумбії, Бразилії, Сальвадорі, Мексиці, суб'єктами яких стали кримінальні угруповання (наркокартелі, банди), що вступали у протистояння з урядом і між собою.

На відміну від більшості інших регіонів, де довгий час зберігається високий рівень політичного насилля, Європа протягом тривалого періоду залишалася найбільш стабільним місцем на планеті. Однак ескалація політичного насилля торкнулася й Європейського континенту, де зараз має місце загострення існуючих суперечностей і виникають нові осередки нестабільності.

В останні роки тут спостерігається суттєва дестабілізація. Так, якщо в 2000 р. в Європі точилося 23 політичних конфлікти, то в 2016 р. було зафіксовано вже 62 конфлікти, 21 з яких мав насильницький характер (один конфлікт найвищої інтенсивності (повномасштабна війна в Україні), 20 насильницьких криз), а 41 конфлікт був ненасильницьким. Якщо порівняти ці показники з попередніми роками, то можна визначити тенденцію суттєвого збільшення кількості насильницьких конфліктів середньої інтенсивності (з 16 у 2015 р. до 20 у 2016 р.), натомість високоінтенсивне політичне насилля залишається на відносно низькому рівні [408, с. 33–35; 434, с. 8].

Після закінчення югославських війн з 2001 р. тут відбулося лише три конфлікти високої інтенсивності – Друга чеченська війна 1999–2009 рр., російсько-грузинська війна 2008 р. і збройна агресія Російської Федерації проти України (з 2014 р.). А за період з 2009 по 2013 рр. в Європі був зафіксований лише один конфлікт високої інтенсивності (обмежена війна) на Північному Кавказі між російським урядом та ісламістськими угрупованнями, що триває з 1989 р. [405, с. 30].

Отже, у сучасному світі окреслюються декілька загрозливих тенденцій, пов'язаних із розповсюдженням політичного насилля. Насамперед, це загальна інтенсифікація та поширення географії насильницьких конфліктів. На це вказують також фахівці Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру (Stockholm International Peace Research Institute – SIPRI). У щорічному звіті SIPRI за 2015 р. зазначається, що «позитивна тенденція менш насильницького та більш ефективного врегулювання конфліктів,

засвідчена в попередні 10 років, зійшла нанівець» [346, с. 11]. В останні роки пріоритетними засобом вирішення конфліктів стають силові методи, збройне насилля, а не мирний шлях посередництва. Зусилля спрямовуються на локалізацію, а не на вирішення конфліктів. Результатом такого підходу є те, що, починаючи з 2009 р., жоден конфлікт не завершився мирним урегулюванням.

Упсальська програма даних про конфлікти (УПДК) демонструє, що особливої ескалації політичне насилля зазнало з 2010 р. Особливо це стосується певних типів політичних конфліктів. Згідно з методологією УПДК, конфлікти поділяються на державні та недержавні. Серед державних конфліктів виокремлюють міждержавні, внутрішньодержавні, а також внутрішні інтернаціоналізовані.

За період з 2004 по 2013 рр. УПДК було зареєстровано 74 активних державних конфлікти (33 – у 2013 р.), тобто таких, в яких хоча б одна зі сторін є урядом держави. Більшість державних конфліктів мали місце в Азії та Африці – по 29 конфліктів (або 39,1%), вісім (11%) – на Близькому Сході, по чотири (5,4%) – у країнах Європи та Америки [346, с. 111–113]. Водночас існує певна регіональна специфіка. Так, для країн Близького та Середнього Сходу більш властиві міждержавні конфлікти, а для держав Азії та Африки – внутрішні [112, с. 16].

За статистичними даними, у сучасному світі найменшу частку становлять міждержавні конфлікти, тобто ті, суб'єктами яких є виключно уряди держав. Сьогодні такі конфлікти є порівняно рідкісним явищем. Наприклад, з 2004 по 2013 рр. їх було зареєстровано лише три – два в Африці (у 2008 р. між Джибуті та Еритреєю та в 2012 р. між Суданом і Південним Суданом), і один у Південно-Східній Азії (у 2011 р. між Камбоджею і Таїландом) [346, с. 112–113]. Водночас саме міжнародні (міждержавні) конфлікти можуть досягати найбільших масштабів та інтенсивності й спричинятися до великої кількості жертв.

Натомість стрімко зростає кількість конфліктів за участю недержавних акторів. Найпоширенішими сьогодні є внутрішньодержавні конфлікти, під час яких державі протистоять недержавні суб'єкти, зокрема іррегулярні угруповання. Згідно з УПДК, частка таких конфліктів, як правило, становить понад 80% серед усіх типів конфліктів, і ніколи – менше 70%. Значного поширення набули також внутрішні інтернаціоналізовані конфлікти, у процесі яких суб'єкти внутрішнього конфлікту отримують допомогу від іншої держави. У 2012–2013 рр. таких конфліктів відбувалося по дев'ять на рік. У середньому сьогодні інтернаціоналізуються 27–28% державних конфліктів [346, с. 113]. Сучасні інтернаціоналізовані конфлікти, як правило, відбуваються у формі боротьби з тероризмом на території іншої держави або як втручання третьої сторони у внутрішній конфлікт.

Дедалі більшого розповсюдження набувають недержавні конфлікти. Під недержавним конфліктом мається на увазі «використання збройної сили двома організованими групами, жодна з яких не є урядом держави» [346, с. 120]. Хоча недержавні конфлікти спричиняються до відносно невеликої кількості жертв, цей тип конфліктів наразі є одним із найбільш поширених. Так, якщо до 2010 р. середня кількість державних і недержавних конфліктів трималася на приблизно однаковому рівні, то в наступні роки відбулося значне й стійке збільшення частки останніх. Їхня кількість зросла з 19 конфліктів у 1989 р. до 61 – у 2016 р. З 2004 по 2013 рр. було зафіксовано 238 таких конфліктів. Зростає й кількість жертв недержавного насилля – з 3800 осіб у 2004 р. до 4200 осіб у 2013 р. [346, с. 120–122].

В якості суб'єктів недержавного насилля найчастіше виступають релігійні або етнічні групи. За період з 2004 по 2013 рр. саме такий характер мали 125 з 238 недержавних конфліктів (53%). 107 конфліктів (45%) точилися між формально організованими групами й лише шість конфліктів (3%) – між неформальними угрупованнями прибічників політичних партій або лідерів [346, с. 121–122].

Найчастіше конфлікти такого типу мають місце в Африці (наприклад, у Демократичної Республіки Конго, Ефіопії, Кенії, Нігерії, Сомалі, Судані). Особливо це стосується збройного насилля між етнічними та релігійними громадами. Також до найгостріших недержавних конфліктів сьогодення відносять нарковійну в Мексиці, в якій суб'єктами виступають організовані наркокартелі, протистояння між ісламістськими угрупованнями в Пакистані, громадянський конфлікт в Колумбії та інші протиборства.

Окремим явищем є одностороннє насилля, тобто таке колективне насилля, яке здійснюється через застосування збройної сили державою або формально організованою групою стосовно незброєних цивільних осіб (наприклад, державний терор, репресії, акти геноциду тощо). Кількість одностороннього насилля стабільно знижується починаючи з 2004 р., коли відбулося 44 подібні акти. У 2009 р. їх кількість досягла рекордно низького значення – 21 випадок, а у 2017 р. зросла до 33 інцидентів. Усього в 2004–2013 рр. було зареєстровано 128 актів одностороннього насилля. Подібно до інших форм політичного насилля, найчастіше одностороннє насилля в останнє десятиліття трапляється в Африці. Також воно є розповсюдженим явищем у країнах Азії та Океанії, на Близькому та Середньому Сході [346, с. 126; 444].

Водночас в останні роки спостерігається зворотна тенденція збільшення жертв одностороннього насилля. Наприклад, у 2013 р. кількість жертв зросла на 130%, головним чином, через дії сирійського уряду щодо цивільних громадян, а також завдяки спалаху насилля в Центральноафриканській Республіці. Частіше суб'єктами одностороннього насилля виступають недержавні суб'єкти. Проте організоване насилля з боку урядів здатне спричинитися до вкрай руйнівних наслідків і великої кількості жертв. Так, у період з 2004 по 2013 рр. найбільша кількість цивільних осіб загинула в результаті державного одностороннього насилля – під час громадянської війни в Сирії та Дарфурського конфлікту в Судані [346, с. 126, 128].

Статистика УПДК за 2017 р. і порівняльний аналіз даних майже за 30-річний період засвідчує окреслені тенденції. Так, якщо в 1989 р. було зафіксовано 40 державних, 19 недержавних конфліктів і 27 випадків одностороннього насилля, то в 2010 р. відбувся 31 конфлікт за участю держави, 28 недержавних конфліктів і 21 акт колективного одностороннього насилля. У 2015 р. дослідники зафіксували вже 50 конфліктів за участю держави, 72 недержавних конфлікти і 26 випадків одностороннього насилля. А в 2017 р. у світі відбувалося 49 державних і 82 недержавних конфлікти [346, с. 81; 444].

Аналогічні процеси засвідчують і дослідники НПК. Згідно з методологією Інституту за критерієм суб'єктності виокремлюються міждержавні, внутрішньодержавні, субдержавні (недержавні) й транснаціональні конфлікти. За їхньою статистикою, у 2016 р. з 401 конфлікту 265 мали внутрішньодержавний характер (66%), 54 – субдержавний (14%), 13 – транснаціональний (3,2%). Таким чином, у 332 конфліктах (83%) брали участь недержавні актори. А частка традиційних міждержавних конфліктів дорівнювала лише 17% (69 конфліктів) [408, с. 15–16].

Найбільша частка насильницьких конфліктів у відношенні до кількості конфліктів певного типу належить транснаціональним конфліктам: адже серед 13 таких конфліктів десять були насильницькими (що склало 77%). Із загальної кількості внутрішньодержавних конфліктів, які протягом останніх десятиліть є найбільш розповсюдженою формою збройного протистояння, 173 мали насильницький характер (65%). 33 субнаціональні конфлікти досягли насильницького рівня (61%). З міждержавних конфліктів десять були насильницькими (14,5%) [408, с. 15–16].

Отже, найвищу інтенсивність демонструють транснаціональні конфлікти (серед них 31% – найвищого рівня інтенсивності), найнижчу – міждержавні конфлікти (0% – найвищого рівня). А найбільш розповсюдженими в сучасному світі є внутрішньодержавні конфлікти

середньої інтенсивності, тобто насильницькі конфлікти, які не досягли масштабу війни.

Скорочення кількості міждержавних конфліктів є загальносвітовою тенденцією з другої половини ХХ ст. Дослідники зазначають, що міжнародні конфлікти переважали до середини 1970-х рр., тоді як пізніше, особливо з кінця ХХ ст., після закінчення «холодної війни», домінуючою формою політичного насилля стають внутрішні конфлікти [112, с. 16]. Цю тенденцію визначають і вітчизняні дослідники. Так, за словами С. Сірого, «локальні війни і воєнні конфлікти все менше стають міждержавними і все більше, по суті своїй, мають внутрішньодержавний характер... Із закінченням «холодної війни» межа між міждержавними і внутрішньодержавними конфліктами почала розмиватися» [347, с. 149].

Актуальною тенденцією в контексті поширення сучасного політичного насилля є не тільки збільшення його масштабів та інтенсивності, а й тривалості. Ціла низка політичних конфліктів набула ознак перманентних. Так, насилля в Іраку триває фактично з початку війни в Перській затоці з 1990 р., з 1948 р. відбувається інтенсивне збройне протистояння в межах арабо-ізраїльського конфлікту, збройне насилля на Північному Кавказі не вщухає з 1989 р. [151, с. 34].

Водночас збільшення загальної тривалості політичних конфліктів супроводжується скороченням активних бойових дій, «гарячої фази», пов'язаної з безпосереднім застосуванням військової сили. «Гаряча фаза» сучасних конфліктів, як правило, становить декілька тижнів або навіть днів, тоді як бойові дії у війнах минулого тривали роками. Наприклад, операція НАТО в Югославії в 1999 р. тривала 78 днів, Друга ліванська війна 2006 р. – 34 дні, активна фаза операції США в Іраку «Іракська свобода» 2003 р. – 25 днів, воєнна операція Ізраїлю проти ХАМАС «Литий свинець» у секторі Газа у 2008–2009 рр. – 22 дні, активна фаза російсько-грузинської війни 2008 р. – лише 5 днів [48, с. 100; 62; 151, с. 35].

Зростання кількості конфліктів і набуття ними довготривалого, «повзучого» характеру призводить до поглиблення їхніх руйнівних наслідків, що виражається, передусім, у збільшенні кількості жертв, особливо серед цивільного населення. Так, у доповіді Генерального секретаря ООН, зробленій у вересні 2013 р., зазначається, що «...цивільні й надалі становлять переважну більшість жертв, постійно стають цілями та об'єктами безсистемних нападів та іншого насильства з боку учасників конфліктів» [Цит. за: 345, с. 7]. А О. Феденко і В. Панасюк констатують, що, хоча «кількість жертв у війнах нового типу не йде в порівняння з винищуванням мільйонів людей у світових війнах ХХ ст. ...сьогодні насильство у війнах направлене головним чином проти цивільного населення» [367, с. 226].

За даними УПДК, гуманітарні наслідки різних проявів політичного насилля є різними. Державні конфлікти поки залишаються найбільш руйнівними. Кількість жертв державного насилля в 2017 р. склала 68 987 осіб (2016 р. – 87 970 осіб), недержавного – 14 283 (2016 р. – 9979), одностороннього – 7088 (2016 р. – 6943), що загалом склало 90 358 осіб (2016 р. – 104 892). Загальна кількість жертв політичних конфліктів за період з 1989 по 2017 рр. – 2 317 928 осіб, зокрема від державного насилля загинуло 1 357 015, недержавного – 171 805, одностороннього насилля – 789 108 людей [445].

Отже, спостерігаємо поступове зниження кількості жертв державних і зростання кількості жертв недержавних конфліктів. А, якщо порівняти поточні дані з попередніми роками, то бачимо, що, наприклад, у 2010 р. загальна кількість загиблих у результаті збройного насилля склала 30 198 осіб, з них: жертви державних конфліктів – 21 061 особа, недержавних конфліктів – 5839 осіб, одностороннього насилля – 3298 осіб [445].

Важливою характеристикою багатьох форм сучасних політичних конфліктів є асиметричність. Поняття асиметричного конфлікту, що запропоноване британським політологом Е. Макком, як правило,

використовується для характеристики таких конфліктів, у яких проти однієї зі сторін, що має велику перевагу в традиційній військовій силі, значно слабшим супротивником успішно використовуються засоби малої війни – партизанські, терористичні, диверсійні дії тощо. У результаті могутніша держава зазнає політичної поразки й не досягає своїх цілей [112, с. 24–25; 151, с. 26].

Асиметричні конфлікти мають суттєві відмінності від традиційних воєнних конфліктів. Такі конфлікти не мають єдиного фронту й тилу. Замість скупчення сил – їх розпорошення. Незважаючи на значний дисбаланс у військових силах сторін, асиметричним воєнним конфліктам властива непередбачуваність. Слабша сторона, як правило, системно вдається до «непрямих» військових дій, намагаючись знайти слабкі місця супротивника. Це значно послаблює сильнішу сторону й робить неефективним використання традиційних військових засобів [151, с. 26].

Феномен асиметрії в збройному протиставленні може проявлятися в декількох аспектах. Зокрема, Л. Дериглазова визначає такі критерії асиметричності конфліктів, як: нерівність правових статусів сторін; істотна невідповідність сил і ресурсів; застосування асиметричних стратегій і тактик; поразка сильнішої сторони, яку вона отримала від значно слабшого супротивника [112, с. 70–82].

Суттєвою рисою асиметричних конфліктів виступає не тільки фактична асиметрія військових потенціалів супротивників, а й характер міжнародно-правового статусу суб'єктів, що зумовлює ступінь їхньої політико-правової структурованості та легітимності. Асиметричні конфлікти – це, перш за все, ті конфлікти, що відбуваються між державою (чи групою держав) та недержавними акторами, які не мають офіційного міжнародно-правового статусу. Таким чином, якщо держава через свої збройні сили вдається до засобів традиційної війни та діє в межах правового поля, недержавні суб'єкти не визнають правових норм і діють поза межами міжнародного та національного права [151, с. 26].

А. Паулюс і М. Вашакмадзе наголошують, що асиметрія в контексті міжнародного гуманітарного права (МГП) становить серйозну проблему, «якщо вона не просто стосується фактичної різниці у воєнному потенціалі, – яка може існувати в будь-якому збройному конфлікті, – але якщо сторони в збройному конфлікті не є рівними й по-різному структуровані в правовому сенсі; інакше кажучи, якщо держава бореться з утворенням, що не є державою... і складається зі збройних банд, що не мають будь-якої командної ієрархії, й абсолютно ігнорують як національне право, так і МГП» [269, с. 146–147].

На думку Л. Дериглазової, для післявоєнного періоду характерні декілька взаємопов'язаних тенденцій. По-перше, з середини ХХ ст. постійно збільшується кількість внутрішньодержавних конфліктів. По-друге, таким конфліктам здебільшого властива асиметричність. По-третє, внутрішні асиметричні конфлікти, більшість яких відбувається в країнах «третього світу», часто є інтернаціоналізованими. Це свідчить про відмову сильних держав від прямого воєнного протиборства й перехід до опосередкованого збройного протистояння на периферії міжнародної системи [112, с. 19].

Отже, у сучасному світі актуалізуються асиметричні загрози. Статистика вказує на те, що найбільш розповсюдженими збройними конфліктами в післявоєнний період є конфлікти статусної асиметрії, адже, за різними даними, їх частка серед загальної кількості збройних конфліктів другої половини ХХ – початку ХХІ ст. становить 82–88%. Досить поширеними є й асиметричні стратегії, що застосовуються в 57–62% випадків. Найбільш поширеними серед них стали терористичні дії та організований спротив і повстання. Крім того, саме недержавні актори виступають ініціаторами й безпосередніми учасниками переважної кількості сучасних протиборств [112, с. 85–86].

Спираючись на наведені вище статистичні дані, бачимо, що асиметричність є однією з ключових характеристик політичних конфліктів післявоєнного періоду. Асиметричними є внутрішньодержавні конфлікти

(зокрема громадянські та партизанські війни – герильї), в яких державі протистоять недержавні угруповання. Так, асиметричний характер за статусними та ресурсними показниками властивий палестино-ізраїльському конфлікту (триває з 1948 р. до сьогодні), російсько-чеченським війнам (1994–1996, 1999–2009 рр.), збройним конфліктам на Північному Кавказі (з 1989 р.), в Північній Ірландії (1968–1999 рр.), громадянській війні в Сирії (з 2011 р.), війнам у В'єтнамі (1964–1975 рр.), Східному Тиморі (1975–1999 рр.), Афганістані (1979–1988 та 2001–2014 рр.), Іраку (2003–2011 рр.) та багатьом іншим [13, с. 10].

Недержавні суб'єкти в асиметричному конфлікті, здебільшого, являють собою іррегулярні утворення – незаконні збройні формування, партизанські чи повстанські загони, терористичні угруповання [151, с. 26]. Сучасні іррегулярні загрози набувають глобального, транснаціонального характеру. Як висловився Є. Месснер, регулярне військо «позбулося військової монополії», а іррегулярна сила «стала могутнім чинником війни» [367, с. 220]. За останнє десятиліття близько 80% збройного насилля здійснювалося в межах періодичних конфліктів, що мали місце після активної фази регулярних військових дій [6, с. 86].

За визначенням, що наводять Р. Арзуманян та А. Акопян, іррегулярні військові дії являють собою насильницьку форму боротьби між державними й недержавними акторами за легітимність і вплив на населення й територію та мають на меті застосування методів малої війни – партизанських і повстанських дій, терактів, саботажу, диверсій, а також кримінальної активності. У результаті систематичного застосування іррегулярного політичного насилля формується специфічне суспільно-політичне середовище, позначене зрощуванням кримінальних і терористичних елементів, значним збільшенням кількості суб'єктів збройного насилля через утягування в конфлікт етнічних груп, неформальних воєнізованих угруповань, транснаціональних організацій та інших акторів, що не

дотримуються правил ведення конвенційних війн та норм міжнародного права [6, с. 87–89].

Метою подібних угруповань є не придушення супротивника чи повалення існуючого режиму, а отримання контролю за стратегічно й ресурсно важливими об'єктами в окремих регіонах. У зв'язку з цим вони зацікавлені в підтриманні хаосу, нестабільності в суспільстві через насилля, руйнування інфраструктури, унеможливлення ефективного державного контролю за певними територіями [42, с. 30].

Іррегулярні утворення існують поза правовим полем, а тому досить часто вдаються до заборонених воєнних дій, виступають адептами екстремістської ідеології. Вони суттєво відрізняються від традиційних акторів політичних конфліктів, зокрема специфічною організаційною структурою, яка часто має мережевий або ієрархічно-мережевий характер.

Типовим прикладом мережевих екстремістських структур є транснаціональні терористичні організації, наприклад, угруповання салафітського напрямку – «Аль-Каїда», «Ісламська держава», «Талібан» та інші. Подібні суб'єкти часто прагнуть установити альтернативні державним власні інститути влади на контрольованих ними територіях, як це мало місце в Сирії та Іраку з боку «Ісламської держави», у Нігерії з боку «Боко Харам», Афганістані з боку талібів [33, с. 165; 46, с. 55; 47, с. 27].

Іррегулярне насилля спричиняє вкрай руйнівні наслідки для суспільства, держави, політичної системи. Конфлікти за участю іррегулярних суб'єктів – це, як правило, тривале протиборство низької інтенсивності. Вони характеризуються спорадичними періодами ескалації, складною структурою й динамікою, внаслідок чого на охоплених ними територіях формується «неорганізований простір», так звані «сірі зони» перманентного хаосу, в яких «приходять до влади ставленики кримінальних і терористичних груп... Формується середовище, в якому відбувається зрощування криміналітету й терору... Воєнні дії набувають ускладненої, складної й навіть хаотичної форми та мають тенденцію тривати багато років» [6, с. 87]. Середня

тривалість іррегулярних конфліктів з 1775 р. становила сім років, а після 1945 р. – близько десяти років [7, с. 275].

Зона нестабільності розширюється, що становить суттєву загрозу не тільки регіональній, а й міжнародній безпеці. Насилля в асиметричних та іррегулярних конфліктах спрямовується на деморалізацію супротивника, руйнування державного контролю, дестабілізацію суспільства, а тому його об'єктами часто стають цивільні громадяни, громадські інститути, інфраструктура, житлові будинки [33, с. 165].

Іррегулярне та асиметричне насилля – це значна загроза для державних інституцій. Одним із найнебезпечніших наслідків загальної інтенсифікації політичних конфліктів у світі та поширення протиборства всередині держави є послаблення й навіть руйнування легітимності держав – феномен, який директор Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру доктор Я. Ентоні назвав «ерозією легітимності держав». Він зазначив, що «вже більше двох десятиліть у центрі уваги перебувають ризики втрати влади, колапсу інститутів, появи некерованих територій у ряді місць», що «створює проблеми, відмінні від проблем, спричинених міждержавними конфліктами» [346, с. 3].

Падіння легітимності й втрата державою дієздатності часто супроводжується низькоінтенсивним, «тліючим», довготривалим збройним конфліктом. Р. Гайс наголошує на зв'язку між іррегулярними конфліктами низької інтенсивності та розпадом державності. Він зазначає, що такі конфлікти можуть виступати як фактором, так і наслідком розпаду державності й характеризуються тим, що «мінливий рівень насилля й спорадичні спалахи воєнних дій переважають над безперервними бойовими діями й великомасштабними воєнними операціями» [83, с. 182]. Адже, з одного боку, «відсутність ефективного урядового контролю й нездатність уряду виконувати основні державні функції створюють сприятливе підґрунтя для заворушень, злочинності й, нарешті, виникнення збройного конфлікту», а з іншого боку, «внутрішнє насилля та збройний конфлікт є причинами

нестабільності й потенційним каталізатором розпаду державності» [83, с. 172].

Останнім часом можна говорити про тенденцію колапсу державних інституцій у регіональному масштабі, наприклад на Близькому і Середньому Сході, де в Афганістані, Іраку, Лівії, Сирії, Ємені спостерігається значне послаблення або розпад політичних систем. Ряд осередків крайньої нестабільності існують в Африці – в Нігерії, Південному Судані, Центральноафриканській Республіці. А у Сомалі має місце повна руйнація державності. Унаслідок потужних сепаратистських рухів ця держава фактично припинила своє існування як суверенний суб'єкт [46, с. 55].

Проблема кризи легітимності як наслідку політичного насилля виходить за межі окремих регіонів. Як зазначає Я. Ентоні, «в світлі мережевої діяльності салафітського руху та інших екстремістських груп, що пропагують насильство, існує занепокоєння, що деякі форми банкрутства державних інститутів можуть зруйнувати держави, які не є сусідами або навіть розташовані в іншому регіоні» [346, с. 3]. Адже сьогодні мережеві зв'язки й діяльність недержавних збройних угруповань розповсюджуються на весь світ – країни Північної та Західної Африки, Центральної і Східної Азії, Європи і Близького Сходу.

Довготривалі внутрішні конфлікти часто трансформуються в транскордонні та інтернаціоналізовані. По-перше, іррегулярним угрупованням, які є їх основними акторами, існують та діють поза межами як національного, так і міжнародного права, «часто властива транскордонна діяльність», бо «лінії територіального розмежування й міжнародні кордони не мають великого значення для збройних груп, які прагнуть отримати економічну вигоду, а не змінити існуючий режим чи отримати контроль за урядом» [83, с. 187]. Як наслідок, відбувається перетікання збройного насилля на території інших держав, у результаті чого конфлікт набуває транскордонного характеру.

По-друге, вкрай нестабільна держава, в якій має місце внутрішній або транскордонний конфлікт, становить загрозу для регіональної й міжнародної безпеки, що в низці випадків спричиняє втручання третьої сторони з метою підтримання правопорядку й мінімізації загроз, у результаті чого конфлікт стає інтернаціоналізованим [83, с. 173–174].

Отже, в процесі розповсюдження насильницьких конфліктів можна простежити низку чітко окреслених тенденцій. Як зазначають дослідники Стокгольмського міжнародного інституту досліджень проблем миру, з одного боку, у світі спостерігається зростання інтенсивності внутрішньодержавних конфліктів з одночасним зменшенням кількості та зниженням інтенсивності міждержавних конфліктів. Глобальною тенденцією є активізація терористичної діяльності іррегулярних суб'єктів збройного протистояння. Загальному зростанню рівня насилля в зонах конфліктів сприяє легкий доступ до сучасних озброєнь, необмежена кількість боєприпасів та вибухових речовин. Водночас, разом із розповсюдженням внутрішньодержавного, іррегулярного, асиметричного протистояння, гібридних і терористичних загроз, наявна тенденція зменшення ризиків «загроз типу А», тобто небезпеки існуванню нації або вірогідності глобальної війни [151, с. 35–36; 345, с. 8].

Специфічну тенденцію являє собою розповсюдження політичного насилля на екологічному ґрунті. У його основі лежать екологічні проблеми, зокрема дефіцит природних ресурсів. Для позначення цього типу насильницьких конфліктів російський науковець С. Нефьодов використовує поняття екополітичного насилля, під яким він розуміє таке політичне насилля, що спричинене проблемами екологічної деградації. Екологічна деградація є підставою для виникнення екологічних конфліктів, які можуть мати збройний характер. Екологічний дефіцит призводить до зменшення прибутків еліт. Це спричиняється до загострення політичної боротьби з метою перерозподілу ресурсів. Ще одним наслідком даних процесів є поширення соціальної маргіналізації, у результаті чого утворюються великі

групи, схильні до використання насилля. Екологічний дефіцит може спричинитися до громадянського або міждержавного конфлікту, масштабної міграції, послаблення держав [239].

Екополітичне насилля може реалізовуватися через діяльність радикальних антиглобалістських організацій. Антиглобалістський рух є неоднорідним і містить велику кількість суб'єктів різного ідейного спрямування, зокрема маргінальні елементи, анархістські організації, радикально-екстремістські угруповання

Ідеологічним підґрунтям екополітичного насилля є екофашизм та екоанархізм («зелений» анархізм). Перший являє собою різновид фашистської ідеології, що «інтерпретує екологічні проблеми крізь призму націоналізму» [240, с. 33]. Так, одним із проявів екофашизму є провокування ворожості й ненависті до іноземців та мігрантів через екологічні причини. Політичною метою екофашистів виступає ліквідація демократії й установлення екодиктатури. В основі екоанархізму – ідеї протилежного характеру. Він є відгалуженням анархізму, що зосереджує увагу на екологічних проблемах. Екоанархісти піддають критиці не тільки технічний прогрес, а й саму цивілізацію з усіма її атрибутами, зокрема державою. Вони виступають проти капіталізму, індустріалізації та глобалізації, звертаючи увагу на деструктивний та експлуататорський характер цих явищ [240, с 33–34]. Більшість представників антиглобалістського руху є прибічниками мирних форм протесту, але є й такі, що систематично вдаються до політичного насилля.

Загальносвітові тенденції розвитку людства вказують на подальше поглиблення екологічних проблем. Надмірна експлуатація природного середовища, зростання чисельності населення планети збільшуватимуть дефіцит природних ресурсів та погіршуватимуть якість життя, що, насамперед, торкнеться бідних країн. Це створює небезпеку ескалації політичного насилля як на субнаціональному, так і на міждержавному рівнях.

Таким чином, важливою тенденцією сьогодення є загальне збільшення кількості політичних конфліктів. Зараз найпоширенішим їх типом є внутрішньодержавні конфлікти. Дедалі більшого розповсюдження набувають асиметричні, внутрішні інтернаціоналізовані та недержавні конфлікти. Водночас відбувається суттєве зменшення числа міждержавних (міжнародних) конфліктів. Ці процеси вказують на трансформацію ролі держави як суб'єкта політичного насилля в напрямку скорочення її участі з одночасним збільшенням вагомості частки недержавних акторів, представлених, насамперед, іррегулярними угрупованнями. Крім того, негативними явищами є те, що все менше конфліктів закінчується мирним урегулюванням, тривалість їх збільшується, а кількість жертв, особливо серед цивільного населення, зростає.

4.2. Інформаційна складова протиборства: новітні тенденції

Суспільно-політичні виклики сьогодення, зумовлені процесами глобалізації, інформатизації, переформатуванням міжнародного балансу сил та інтересів, спричинили значні зміни в характері сучасного політичного насилля. Політичне насилля як історично обумовлений феномен еволюціонує разом із суспільством. Наслідками глобальної дестабілізації є загострення конфліктів на міжцивілізаційному та геополітичному підґрунті, активізація міжнародного тероризму, загальна радикалізація політичного простору, поява нових форм і засобів воєнно-політичної боротьби. Традиційні озброєння, класичні методи протистояння поступаються новітнім засобам протиборства [20; 38].

С. Сірій виокремлює низку особливостей воєнних конфліктів кінця ХХ – початку ХХІ ст., а саме: комплексний характер, пов'язаний із використанням цілого спектра заходів для досягнення політичних цілей (соціально-політичних, економічних, військових, дипломатичних, інформаційних); застосування різних видів військових формувань, зокрема

ірегулярних; можливість прискореної ескалації; активне використання інформаційної зброї тощо [151, с. 25; 347].

Зміст нових загроз сформульований у Військовій доктрині Російської Федерації в редакції 2014 р. Серед специфічних рис сучасних воєнних конфліктів у цьому документі названі: комплексне застосування військових, політичних, економічних, інформаційних та інших інструментів невійськового характеру, «що реалізуються з широким використанням протестного потенціалу населення й сил спеціальних операцій»; «вплив на супротивника на всю глибину його території одночасно в глобальному інформаційному просторі, у повітряно-космічному просторі, на суходолі й на морі»; перехід від вертикальної системи управління військовими силами до глобальних мережевих систем; створення постійної зони бойових дій; участь ірегулярних збройних формувань; застосування непрямих та асиметричних засобів; використання політичних сил та суспільних рухів, які фінансуються та управляються ззовні [74]. Дані принципи реалізуються на практиці й були послідовно застосовані агресором під час російсько-українського конфлікту.

У сучасній воєнній теорії набула розповсюдження концепція «поколінь» війн, запропонована американським військовим експертом В. Ліндом у 1989 р. [225] Згідно з нею, війни першого покоління характеризувалися використанням великих мас військ, організованих за допомогою лінійної тактики із застосуванням гладкоствольної зброї. Головним у війнах другого покоління, або війнах індустріальної епохи, які мали здебільшого позиційний характер, була не масовість військ, а вогнева потужність, що передбачало застосування нарізної зброї (зокрема кулеметів), артилерії, а пізніше – авіації, польової фортифікації. Третє покоління війн відрізнялося маневреністю та пов'язано з розробкою та впровадженням теорії блицкригу («блискавичної війни»), що має на увазі миттєвість наступу важкої бронетехніки за підтримки авіації вглиб території супротивника, завдяки чому перемога здобувалася в надзвичайно короткий термін.

Нарешті, війна четвертого покоління, що є результатом еволюції збройного протиборства на сучасному етапі, передбачає глобальність протистояння, потужну інформаційну складову, технологічність, асиметрію статусів і стратегій, тотальну мобілізацію населення для протистояння ворогу в усіх сферах суспільного життя, провідну роль недержавних акторів, зокрема іррегулярних угруповань. За словами Ф.-Б. Віга, така війна «абсолютно асиметрична, вона буде стравлювати дві сторони, в яких немає нічого спільного. З одного боку – держави, що володіють високими технологіями. З іншого – розрізнені транснаціональні або внутрішньонаціональні гравці, релігійні та етнічні угруповання або групи, об'єднані особливими інтересами, що нападають на ринок, символи західного суспільства та його комунікації» [362, с. 38–39].

Слід зазначити, що низка авторів пропонує дещо інше тлумачення класифікації поколінь війн. Зокрема, В. Сліпченко визначає їх у межах формаційного підходу. Так, науковець визначає війни першого покоління, або війни рабовласницької епохи, як війни тактичного масштабу з використанням холодної зброї. Війни другого покоління, або війни феодальної епохи, також були тактичними, під час яких застосовувався порох і гладкоствольна зброя. Третє покоління – це війни оперативно-тактичного масштабу, що велися з використанням нарізної багатозарядної зброї підвищеної скорострільності. Четверте покоління – сучасні стратегічні війни, які виникли всередині ХХ ст. і передбачають широке використання всіх видів збройних сил, автоматичної та реактивної зброї, танків, авіації, сучасних засобів зв'язку [161].

Деякі дослідники доповнюють цю класифікацію війнами п'ятого й шостого поколінь. Зокрема, І. Капітанець під п'ятим поколінням має на увазі війни ядерної епохи, основи яких були закладені в період «холодної війни». Підґрунтям війн цього типу є ракетно-ядерна зброя. Оскільки повномасштабної ядерної війни на сьогодні не відбулося, зараз вони

становлять потенційну загрозу існуванню людства в планетарних масштабах [161].

Війни шостого покоління – найсучасніший тип збройного протиборства ХХІ ст., в основу якого покладена високотехнологічна зброя (зокрема, масоване використання високоточної зброї) та методи інформаційного протиборства. Така війна навряд чи буде мати характер масштабного ядерного чи звичайного протиборства, натомість набуде форми локальних збройних конфліктів. Вона ведеться на всіх рівнях – повітряному, космічному, морському та інформаційному. Як зазначає І. Капітанець, у такій війні «вся міць агресора буде спрямована на безумовну поразку об'єктів економіки супротивника за допомогою нанесення потужних авіаційних ударів і масованих ударів непілотованої високоточної зброї різного базування, в умовах глобального чи регіонального інформаційного протиборства» [161].

У сучасній політичній думці отримали розповсюдження концепції «жорсткої» (hard power), «м'якої» (soft power) та «розумної сили» (smart power). Якщо зміст першого поняття зводиться до прямого збройного насилля, то поняття «м'якої сили», навпаки, його виключає. Серед науковців поширеною є думка, що в сучасних протиборствах засоби прямого збройного насилля поступово поступаються засобам «м'якої сили». Цей термін, уведений американським науковцем Дж. Наєм, використовується для позначення несилового впливу (культурного, ідеологічного, економічного, дипломатичного тощо) на об'єкт – державу та суспільство [96, с. 27–28; 151, с. 27].

На відміну від виключно силових методів «жорсткої сили», «м'яка сила» загалом не передбачає застосування зброї в традиційному розумінні цього поняття. «М'яка сила» являє собою нематеріальний, латентний та опосередкований вплив на духовно-культурному, знаково-символічному, ідейному рівнях з метою управління суспільством [151, с. 27]. Український фахівець з проблем інформаційно-психологічного протиборства Г. Почепцов

визначає принцип «м'якої сили» наступним чином: якщо «жорстка сила» використовує зовнішню мотивацію, то «м'яка сила» використовує мотивацію внутрішню, тобто, якщо перша говорить «це потрібно мені», то друга – «це потрібно тобі». У результаті формується ілюзія вибору або «керований вибір» [296, с. 405].

Отже, засобами «м'якої сили» можна вважати будь-який інформаційний, культурний чи символічний вплив, що здійснюється з метою отримання переваги чи втілення власних інтересів. «М'який» вплив, на відміну від силового втручання, не дає миттєвих результатів і повинен мати довгочасний характер, але й результати його є значно стабільнішими, надійнішими й довготривалими. Засоби «м'якої сили» характеризуються різноманітністю та гнучкістю. В основі методів «м'якого» впливу лежать як переконання, привабливість, так і маніпулятивні технології, пропаганда та інформаційно-психологічний тиск [151, с. 27–28].

«М'яка сила» може становити альтернативу прямому збройному втручанням або доповнювати його, виступаючи частиною «змішаних» стратегій. Для таких комбінацій прямих, фізичних і непрямих, опосередкованих методів Дж. Наєм та Р. Армітіджем було запропоноване поняття «розумної сили» як синтезу двох понять – «жорсткої» та «м'якої сили», що є наступним етапом в еволюції технологій протиборства [Цит. за: 96, с. 29]. Отже, сучасне воєнно-політичне протистояння часто є комбінацією методів прямого, «жорсткого» тиску й непрямих, опосередкованого насилля або ненасильницьких засобів [151, с. 28]. Як зазначає Г. Почепцов, «у результаті примус і привабливість разом об'єднуються в успішну стратегію», у процесі використання якої «застосування «жорсткої сили» починають приховувати під «силою м'якою» [296, с. 406].

Феномени «м'якої» та «розумної сили» можуть розглядатися в контексті концепції непрямих насилля. Актуальність непрямих насилля й масштаби його руйнівних наслідків у сучасному світі зростають. До цього

спричиняються процеси глобалізації та інформатизації світу, вдосконалення засобів масової комунікації, розвиток та модернізація політичних систем. Непряме політичне насилля як політико-владний ресурс поступово набуває пріоритету над фізичною силою, адже воно дозволяє досягнути більших результатів з меншими затратами [19, с. 171]. Як зазначає С. Кузіна, «інституціоналізація політичного насилля, разом із розвитком форм державності, поступово перестала мати відкрито примусовий характер» [195, с. 22].

Сучасні дослідники вказують на поширення насильницьких, але невійськових, або нетрадиційних, методів протиборства. До них зараховують, зокрема, такі нові класи озброєнь, як інформаційну, нелетальну й екологічну зброю. Особливе місце серед них належить інформаційним засобам, що характеризуються універсальністю, масштабністю та ефективністю [95, с. 120; 151, с. 28].

Отже, однією зі специфічних рис сучасного політичного насилля є те, що воно нерідко має характер нефізичного, непрямого впливу. Під непрямим (або нетрадиційним) політичним насиллям ми маємо на увазі несилловий (нефізичний) вплив на об'єкт (індивіда, групу, суспільство) всупереч його волі, потребам чи інтересам із заподіянням шкоди з метою досягнення політичних цілей. Зміст непрямого політичного насилля втілюється в його функціях, до яких належать: придушення волі через несилловий, нефізичний вплив; викривлення картини світу; нав'язування хибних інтересів та цінностей, які не відповідають істинним інтересам та потребам людей; створення умов для реалізації прямого насилля та його легалізація; порушення або обмеження прав і свобод; легітимація та відтворення суспільно-політичного ладу, побудованого на засадах соціальної несправедливості. Непряме насилля реалізується в структурному, культурному, психологічному, інформаційному, символічному вимірах [28 с. 28].

Миротворчі зусилля світового співтовариства, правозахисні рухи, демократична модернізація спрямовані, перш за все, на боротьбу проти проявів прямого фізичного насилля. Водночас засоби непрямого деструктивного впливу розвиваються, еволюціонують, удосконалюються, стають органічними складовими політичних систем. Результатом цього є загальне зростання рівня політичного насилля в світі, загострення глобальних проблем [19, с. 172].

Зазначену тенденцію «дематеріалізації» політичного насилля можна вважати частиною більш загального процесу, який Г. Почепцов охарактеризував як «принциповий перехід від опори на матеріальні ресурси до опори на ресурси нематеріальні» [295, с. 10]. У даному контексті є важливим дослідження деструктивного інформаційного та інформаційно-психологічного впливу як складової воєнно-політичного протистояння. Головним фактором, що уможлиблює розповсюдження інформаційного насилля, є формування глобального інформаційного простору. За визначенням Г. Почепцова, одна з базових властивостей інформаційного простору – його безмежність. Отже, він може нескінченно розширюватися й наповнюватися новим змістом. Крім того, інформаційний простір структурований, тобто «один його сегмент впливає на інший» [295, с. 32]. Це зумовлює кумулятивний ефект інформаційного впливу та надає інформації статусу глобального та універсального стратегічного ресурсу.

Дослідження інформаційного насилля є перспективним та актуальним напрямом. Поступово збільшується кількість наукових праць щодо вивчення його сутності, форм та механізмів реалізації. Водночас досі немає єдиного визначення цього поняття. Інформаційне насилля трактується як: «несиловий (нематеріальний і неенергетичний) упорядкований вплив на об'єкти, що має антисоціальний або антиособистісний характер», «несиловий вплив на ментальну сферу» [57, с. 48]; будь-які активні дії, що порушують інформаційну свободу особистості (передача інформації без згоди одержувача; отримання інформації без згоди її власника; неавторизоване

втручання третіх осіб у вільну інформаційну взаємодію) [354, с. 141]; руйнування суспільної комунікації, в результаті чого «одні індивіди нав'язують себе, свої цілі й норми поведінки іншим, прагнуть підпорядкувати їх собі» [114, с. 32].

Інформаційне насилля реалізується в двох аспектах – як заподіяння шкоди об'єктам і процесам інформаційної інфраструктури (інформаційно-технічне насилля) або як деструктивний психологічний вплив на масову та індивідуальну свідомість через інформаційні ресурси (інформаційно-психологічне насилля).

Українські науковці В. Остроухов і В. Петрик виокремлюють три форми деструктивних інформаційних впливів: вплив на форму повідомлень, механізми їх передачі, зберігання, опрацювання тощо; блокування передачі повідомлень; вплив на зміст повідомлень через здійснення спеціальних інформаційних операцій та актів зовнішньої інформаційної агресії [261, с. 138].

З інформаційним насиллям тісно пов'язана маніпуляція, що є інформаційно-психологічним впливом, спрямованим на приховане управління свідомістю людини всупереч її волі. Хоча зв'язок маніпуляції з насиллям є неочевидним, метою її є прихований примус, нав'язування, що спотворює волю та змушує людину діяти всупереч власним інтересам. Отже, маніпуляція виступає не альтернативою насиллям, а його складовою [19, с. 176].

Механізм здійснення непрямого насилля може передбачати фізичні засоби. Так, вітчизняні дослідники О. Дзьобань і В. Пилипчук серед конкретних форм реалізації інформаційного насилля виокремлюють психологічні (страх, розлади, негативна інформація), фізіологічні (негативна дія від поєднання кольорів, 25-й кадр), фізичні (гучна музика, випромінювання) [114].

Вищою формою реалізації інформаційного та інформаційно-психологічного насилля є інформаційні та психологічні війни. За

визначенням дослідників, інформаційна війна – це «протиборство між державами в інформаційному просторі з метою заподіяння шкоди інформаційним системам, процесам і ресурсам, критично важливим структурам (інформаційно-технічна війна), підризу політичної та соціальної систем, а також масованої психологічної обробки особового складу військ і населення з метою дестабілізації суспільства й держави (інформаційно-психологічна війна)» [76, с. 38].

Інформаційне насилля реалізується через вплив на свідомість населення за допомогою спеціальних засобів технічного й психологічного характеру. Результатом такого впливу є викривлення уявлень про основні соціальні та природні явища, послаблення та руйнування засад суспільства, дезорганізація супротивника, блокування заходів протидії агресії, руйнування національної свідомості [20, с. 32]. Психологічна війна – це система заходів (психологічних, ідеологічних акцій, диверсій, провокацій тощо), спрямованих на підризу морально-психологічного стану населення й особового складу збройних сил ворога, а також на захист від подібних дій з боку супротивника, як у воєнний, так і в мирний час [76, с. 43].

Інформаційне та психологічне насилля – взаємопов'язані та взаємозумовлені феномени, адже інформаційні технології є засобом здійснення психологічного впливу, а метою інформаційного втручання є зміни в свідомості супротивника. Цей взаємозв'язок розкриває Г. Почепцов. Психологічні війни (операції) він визначає як «комунікативні технології, що спрямовані на внесення змін у поведінку індивіда за допомогою модифікації його моделі світу, що здійснюється шляхом внесення змін у інформаційні потоки», а інформаційні війни – як «інформаційні технології, що впливають на інформаційні системи, маючи на меті введення в оману масової чи індивідуальної свідомості, виведення з ладу або десинхронізацію процесів управління суспільством та його складовими...» [296, с. 168]. Важливою властивістю інформаційного впливу та інформаційної зброї є її асиметричний

характер, що виявляється в неадекватній реакції на події та неправдивій подачі інформації [151, с. 28–29].

Специфікою інформаційного насилля є також те, що воно майже не має меж, його дуже складно контролювати й локалізувати як у часовому, так і в просторовому вимірах. Інформаційно-психологічний вплив на масову та індивідуальну свідомість має всезагальний характер. Громадяни можуть піддаватися інформаційній агресії в будь-який час і незалежно від місця знаходження. Крім того, інформаційне насилля не просто супроводжує та доповнює, а виступає детермінантою інших видів насилля [19, с. 175].

Інформаційне протиборство мало місце в усі історичні часи. Але особливої масштабності та гостроти воно набуло з активізацією процесів глобалізації, особливо в інформаційній сфері. Події останніх років в Україні продемонстрували велику руйнівну силу інформаційного насилля, наслідки чого відчули на собі громадяни нашої держави [151, с. 29].

Головним суб'єктом інформаційного насилля виступає держава, яка має монополію на легальне застосування насилля в суспільстві. Однак воно може продукуватися й агентами приватної, недержавної сфери або зовнішніми стосовно політичної системи суб'єктами. Інформаційне насилля здійснюється через численні канали, до яких належить широке коло політичних, соціальних, культурних інститутів, засобів масової комунікації, продуктів масової культури. Це втілюється через насадження та популяризацію культури сили та насилля, насильницьке нав'язування стандартів та цінностей іншої культури тощо [19, с. 176].

Отже, інформаційне насилля – це якісно новий рівень у системі невійськових засобів воєнно-політичного протиборства. З огляду на специфічні особливості інформаційного простору та наслідки тотальної інформатизації світу, можна виокремити характерні риси сучасного інформаційного насилля, а саме: глобальний, усепроникливий характер; «кумулятивний ефект», або швидке посилення інтенсивності та збільшення масштабів деструктивного впливу; латентність; здатність детермінувати інші

види соціального насилля; плюральність каналів, технологій та засобів впливу, через що деструктивні наслідки важко блокувати чи контролювати [29, с. 94; 151, с. 30–31].

Сучасні вчені, досліджуючи еволюцію методів інформаційного впливу, вказують на появу «стратегічного інформаційного протиборства другого покоління». Цей тип протистояння, який став результатом інформаційної революції, є принципово новим. Потенціал інформаційного ресурсу є настільки великим, що в майбутньому протиборство може повністю зміститися в інформаційну сферу й виключити необхідність у використанні військової сили. Інформаційне протиборство другого покоління суттєво відрізняється від традиційних методів інформаційного впливу, адже воно «зводиться до зусиль із видозміни противника: до знищення його традиційного змісту та наповнення новим. Тобто йдеться не про навіювання певних уявлень окремим людям чи групам, а про формування повноцінного суспільного світогляду, що має здатність до саморозвитку в потрібному напрямі» [151, с. 29; 158, с. 145–146].

З огляду на це, актуальність представляє новітня концепція консцієнтальної війни, запропонована Ю. Крупновим та Ю. Громико. Під консцієнтальною війною (від лат. *conscientia* – свідомість) розуміється жорстка боротьба форм організації свідомостей, «де предметом ураження та знищення є певні типи свідомостей» [99; 185]. Консцієнтальна війна є формою масштабного та глибокого деструктивного інформаційного впливу.

За словами української дослідниці А. Колодій, консцієнтальна війна спрямована на зміну світогляду, руйнування індивідуальної та групової ідентичності, навіть самої здатності людини до самоідентифікації. Серед особливостей такого типу протиборства науковець називає: «латентність упродовж тривалого часу; різноманітність, гнучкість та непередбачуваність засобів впливу; застосування насильницьких методів викривлення інформаційно-комунікативного простору; стирання чіткого розмежування «друг – ворог»; руйнування духовних цінностей, уявлень про добро і зло,

здатності людини до вільної самоідентифікації тощо» [4]. А одним із головних засобів руйнівного інформаційного впливу є екранні технології, за допомогою яких поширюється неправдива інформація.

Одна з актуальних форм непрямого насилля, яку детально аналізує Г. Почепцов, – смислові війни, або війни смислів, що є «найбільш тонким інструментарієм, оскільки в них приховано вплив комунікатора». Такі війни «налаштовані на зміну всієї моделі дійсності», а однією з їх основних функцій є «переосмислення фактів на користь інтерпретатора» [296, с. 284, 291]. Приклади смислових війн – це «холодна війна», оксамитові та кольорові революції, під час яких «влада є не організатором, а пасивним учасником». На відміну від війн інформаційних, смислові війни характеризуються націленістю на реінтерпретацію, а не на інформування, охопленням усіх сегментів населення, інтересом не до факту, а до його переосмислення, і мають на меті створення для людини власного апарату «відторгнення неправильних інтерпретацій» [296, с. 292].

Інформація є ключовим ресурсом ще однієї новітньої форми збройного протистояння – мережецентричних війн, концепція яких є однією з найсучасніших у воєнно-політичній науці. Мережецентрична війна спрямована на створення інформаційної переваги за допомогою інформаційних технологій під час проведення воєнних операцій географічно розподіленими силами, організованими в мережі. Мережецентричні війни охоплюють три сфери – фізичну, інформаційну та когнітивну, між якими відбувається активна взаємодія. Така організація дозволяє збільшити бойову міць та швидкість командування, підвищити гнучкість, адаптивність та виживаність військ. Пріоритет у таких операціях надається не вертикальній, а горизонтальній організації сил. Ефективність військ підвищується через утворення інформаційно-комунікаційної мережі, що пов'язує джерела інформації, центри ухвалення рішень і виконавців [151, с. 33; 337, с. 46].

Деякі дослідники окремо виділяють феномен мережевої війни, що стосується стратегічної організації протистояння. Особливістю такої війни є

горизонтальна інфраструктура, організована за мережевим принципом. Мережа містить велику кількість вузькоспеціалізованих вузлів. У мережевих війнах замість традиційних тактик, заснованих на прямому вдарі чи масованому наступі, використовується метод роїння, який має на увазі структурування сил на безліч невеликих, автономних, розпорощених угруповань, організованих у мережу та здатних до спільних дій, гнучких маневрів, нанесення скоординованих ударів з багатьох напрямків у певну точку та подальшого повторного розпорощення. Унаслідок чого бойові дії можуть охопити величезні території, а традиційні засоби ведення війн стають неефективними. Мережева стратегія є важливою складовою малих та гібридних війн, асиметричних конфліктів за участю іррегулярних сил [151, с. 33–34; 337, с. 81–82].

Актуальною тенденцією сучасної трансформації збройного насилля є «гібридизація» війн. Термін «гібридна війна» останнім часом набув широкого розповсюдження. Гібридними називають карабаську війну 1987–1994 рр., лівансько-ізраїльську війну 2006 р., російсько-грузинську війну 2008 р., російсько-українську війну 2014–2015 рр., громадянську війну в Сирії 2015 р. тощо.

Американський дослідник Ф. Гоффман, аналізуючи воєнні конфлікти в Афганістані (2001 р.) та Іраку (2003 р.) за участю США, сформулював основні параметри гібридних конфліктів, які є найсучаснішими формами збройного протистояння. Гібридні загрози – це загрози майбутнього, що мають змішаний та асиметричний характер. Гібридна війна характеризується децентралізованістю, «розмитістю» в просторово-часовому аспекті, різноманітністю засобів – від традиційних військових методів із використанням стандартних озброєнь до актів кримінального насилля. Важливою складовою гібридних конфліктів є участь нерегулярних формувань. Ф. Гоффман називає такі конфлікти мультивузловими або мультимодальними, маючи на увазі поєднання державних і недержавних акторів [151, с. 32; 379, с. 56].

За словами Ф. Гоффмана, «гібридні загрози передбачають низку різних режимів ведення війни, зокрема зі стандартним озброєнням, нерегулярними тактиками й формуваннями, терористичними актами (насиллям і примусом) і кримінальним безладом» [379, с. 56]. Використання такого різноманіття засобів і тактик має синергетичний ефект, багаторазово посилюючи результати дій навіть слабшого супротивника, що використовує гібридну стратегію [151, с. 32].

Отже, концепт гібридної війни поєднує в собі майже всі зазначені тенденції щодо розповсюдження політичного насилля – асиметричність, іррегулярність, латентність, комплексний характер методів – як військового, так і невійськового характеру, пріоритет нетрадиційних і неконвенційних засобів і стратегій протиборства, провідну роль інформаційно-психологічного компоненту [40, с. 158–159; 151, с. 31].

Гібридна війна має декілька рівнів упровадження. Дж. Мак'юен на основі дослідження війн в Індокитаї, В'єтнамі, Афганістані та Іраку виокремлює такі складові:

- звичайні операції, метою яких є знищення або нейтралізація урядових, політичних, військових структур, системи національної безпеки супротивника в довгочасній перспективі;

- управління місцевим населенням, протидія організації опору через культурно-ідеологічний вплив, запровадження відповідних цінностей та ідей для підтримання легітимності нової влади;

- підтримання протистояння як всередині держави, так і на міжнародному рівні з метою легітимації агресії, нового порядку та мінімізації втрат [151, с. 32; 439, с. 111].

Отже, стратегія гібридної війни є багаторівневою та охоплює декілька ключових сфер. За словами колишнього Головнокомандувача Об'єднаних збройних сил НАТО в Європі Ф. Брідлава, головною проблемою, що створює нову безпекову ситуацію для країн НАТО, є гібридна війна, яка стосується

дипломатії, інформації, військових операцій та економіки [138, с. 641; 151 с. 33].

З огляду на це, гібридну війну можна вважати втіленням «розумної сили», адже вона має на меті використання як «жорстких» засобів прямого військового насилля, так і «м'яких» тактик, спрямованих на інформаційну та культурно-ідеологічну індоктринацію населення та міжнародної спільноти. Дипломатичні заходи, економічний тиск, дезінформування міжнародного співтовариства, маніпулювання суспільною думкою – усі ці складові покликані підтримати, мінімізувати та зробити більш ефективними військові засоби впливу [151, с. 33].

Аналіз підходів до тлумачення поняття гібридної війни дозволяє визначити певні узагальнюючі риси цього феномена, на що звертають увагу українські дослідники:

1. Гібридна війна поєднує декілька різнорідних компонентів – стратегій або засобів. Як правило, під гібридною війною розуміють синтез звичайної, малої та інформаційної війни, або кібервійни. Однак значення цих складових є різним. Засоби звичайної війни є другорядними. Пріоритет надається засобам малої війни (партизанській війні, диверсіям, провокаціям, тероризму, заколотам тощо) та інформаційним атакам. Іноді гібридна війна супроводжується громадянською війною. В іншому сенсі гібридною називають війну із застосуванням різного типу зброї – ядерної, хімічної, біологічної, інформаційної, а також терактів.

2. Ключовим компонентом у гібридній війні є масштабна та інтенсивна інформаційно-психологічна війна, яка спирається на пропаганду, дезінформацію, кібератаки, упровадження та експлуатацію політичних міфів, дегуманізацію супротивника, психологічний тиск та залякування, викривлення та підтасовування фактів, брехню тощо.

3. Стратегія гібридної війни є складною, гнучкою та динамічною, легко пристосовується до нових умов. В основі її – раптовість та захоплення ініціативи. Важливим аспектом гібридної війни є її асиметричність.

4. Об'єктами гібридної війни є, передовсім, цивільне населення зони конфлікту, населення тилу та міжнародне співтовариство.

6. Гібридна війна – це неоголошена війна. Військові дії мають латентний характер. У разі, якщо залучаються військовослужбовці, їхня участь є прихованою. Вони видають себе за місцеве населення, добровольців, «ополченців» тощо.

7. Важливі складові гібридної війни – дипломатичні засоби та економічний тиск, зокрема економічні санкції [45; 92; 384].

Таким чином, гібридна війна характеризується багатокomпонентністю та адаптивністю до нових умов суспільно-політичної реальності. Характеризуючи сучасні війни, український експерт К. Бондаренко зазначив: «Війна в нинішньому розумінні – це не війна ХХІ століття або кінця ХХ століття. Війна сьогодні на 80% складається з інформаційних й економічних дій. Лише 20% – це бойові дії або ж їх узагалі може не бути» [92].

Отже, суспільно-політичні трансформації, що відбуваються у сучасному світі, впливають на характер політичного насилля. Одним із ключових ресурсів воєнно-політичного протистояння стає інформація, що втілюється у вдосконаленні технологій інформаційного та інформаційно-психологічного впливу. Серед новітніх форм збройної боротьби, які поширюються останнім часом – інформаційні, смислові, консцієнтальні, гібридні, мережецентричні, мережеві війни та стратегії. Поява подібних загроз спричиняє неефективність застосування традиційних форматів забезпечення національної та міжнародної безпеки.

4.3. Соціокультурний і геополітичний виміри політичного насилля: на прикладі російсько-українського конфлікту

Російсько-український конфлікт, який згідно з Постановою Верховної Ради № 129-VIII від 27.01.2015 р. визнаний російською збройною агресією

проти України, став безпрецедентним і найскладнішим викликом для нашої держави за всю її сучасну історію, хоча його передумови існували ще з моменту набуття незалежності [294]. Конфлікт став закономірним продовженням експансіоністської політики російської влади, яку вона впроваджує на пострадянському просторі. Водночас, на відміну від інших подібних конфліктів (придністровського, російсько-грузинського), російська агресія в Україні викликала більший міжнародний резонанс і має масштабніші наслідки геополітичного, економічного й гуманітарного характеру. Конфлікт вийшов за межі локального збройного протистояння й набув характеру війни, що має глобальне значення в аспекті впливу на систему регіональної та міжнародної безпеки.

Одним із вимірів дослідження російсько-українського конфлікту є його аналіз крізь призму культурно-цивілізаційної парадигми. Як зазначає О. Бабкіна, Україна, як країна «нової демократії», суспільно-політична система якої перебуває у стані трансформації, зіткнулася з проблемою становлення власної цивілізаційної ідентичності [10, с. 5]. Цей процес має суперечливий характер і супроводжується численними внутрішніми конфліктами та кризами.

На цивілізаційному контексті україно-російських відносин наголошував С. Гантінгтон. Він прямо визначив Україну як «розколоту країну з двома різними культурами», адже «лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо по її центру вже декілька століть» [377, с. 255]. В основу культурно-цивілізаційних розбіжностей на теренах Української держави С. Гантінгтон поклав історичний і конфесійний критерії. Згідно з його моделлю, Західна Україна з превалюючим впливом уніатської церкви, україномовним населенням і національно орієнтованими політичними вподобаннями є частиною європейського культурного й геополітичного простору, натомість Східна – з православним і російськомовним населенням – сферою російського впливу.

Спираючись на визначені закономірності, С. Гантінгтон спрогнозував три можливі шляхи розвитку україно-російських відносин. Перший – на його думку, дуже мало ймовірний – це відкритий конфлікт між Російською Федерацією та Україною, підґрунтям якого виступатимуть важливі невирішені питання, як-от: ядерна зброя, статус Автономної Республіки Крим (АР Крим), права етнічних росіян в Україні та економічні суперечності. Головною причиною невірності такого варіанта науковець уважав спільність цивілізації. Другим, більш можливим сценарієм дослідник назвав розкол України за «лінією розлому» на дві частини – східну, що ввійде до складу Російської Федерації, й західну, «уніатську», що збереже незалежність за активної підтримки Заходу. Однак найбільш імовірним є збереження України як розколотої, але єдиної та незалежної держави, орієнтованої на тісну співпрацю з Росією [377, с. 257–259].

Хоча сьогодні прогноз С. Гантінгтона щодо мало ймовірності конфліктного сценарію розвитку україно-російських відносин не виправдався, досить точним виявилось передбачення дослідника щодо можливого розколу України, під час якого «буде більше насилля, ніж коли відбувався розпад Чехословаччини, але він буде значно менш кривавим, ніж розвал Югославії» [377, с. 41].

Водночас, на нашу думку, природа даних розбіжностей була визначена С. Гантінгтоном не зовсім точно. Одним із провідних критеріїв культурно-цивілізаційного розколу він уважав конфесійні розбіжності між Заходом і Сходом України, які науковець певною мірою абсолютизував. Однак більш суттєве розмежування, що має місце в Україні, визначається не в межах конфесійного дуалізму «уніатство – православ'я», а в контексті розбіжностей усередині православних конфесій між прибічниками Православної церкви України, які, за словами Л. Шкляра, загалом «обстоюють позиції української державності та незалежності» [197, с. 130], та Російської православної церкви в Україні, які репрезентують неосвразійську доктрину. Крім того, суттєву

роль грають суперечності геополітичного характеру між прихильниками західного та євразійського культурно-цивілізаційного векторів.

На важливості цивілізаційних факторів для стратегічного розвитку України наголошують вітчизняні науковці. Зокрема, Л. Шкляр зазначає, що «як показує досвід становлення України як незалежної держави, саме цивілізаційні межі та пов'язані з ними ідентифікуючі чинники у кінцевому підсумку істотно впливають і на внутрішній, і на зовнішній вибір України» [197, с. 115]. До факторів культурно-цивілізаційних «впливів» дослідник відносить базовий східнослов'янський етнічний компонент і православну традицію, вплив Заходу (Польща, Литва, Австро-Угорщина, Румунія, Чехія, Словаччина), Сходу (Росія, СРСР), Півдня (Туреччина, Кримське ханство), Півночі (Швеція, Норвегія). «Отже, – узагальнює Л. Шкляр, – за класифікацією С. Хантінгтона, в Україні маємо перетинання трьох цивілізаційних систем: західноєвропейської, східнослов'янської та, частково, навіть ісламської» [197, с. 124].

У сучасній українській політичній думці геополітичне положення України характеризується як лімітроф, тобто, за словами М. Михальченка, «проміжний, міжцивілізаційний простір між західною й російсько-євразійською цивілізацією». Дослідник визначає три виміри української лімітрофності – власне геополітичний (між НАТО й Росією), економічний (між економіками Заходу й Росії), духовно-моральний (між тоталітарним минулим і невизначеним, недосформованим демократичним майбутнім) [228]. Отже, лімітрофне становище є небезпечним дестабілізуючим фактором, що суттєво впливає на розбалансування внутрішньополітичної ситуації й може спричинитися до зовнішньої агресії.

Важливим чинником, що впливає на ступень суспільної інтеграції/дезінтеграції є ідентичність. За словами В. Корнієнка та С. Денисюк, «питання ідентичності взагалі доволі часто пов'язують із проблемою виживання суспільства, оскільки загроза існуванню не завжди означає загрозу фізичному виживанню: достатньо того, що певна історична

спільнота втрачає на практиці можливість жити як єдине колективне утворення, втрачає усвідомлення свого власного «ми» [188, с. 21].

Складовими цієї фундаментальної проблеми, крім конфесійної приналежності, є питання громадянської позиції, геополітичної орієнтації, національної, мовної, етнічної самоідентифікації. На ідентифікацію українців впливають численні фактори політичного, ідеологічного, культурно-релігійного та геополітичного характеру. На консолідуючу роль національної ідентичності та її тісний зв'язок із національною ідеєю вказує Н. Латигіна. Становлення національної ідеї є невід'ємною складовою процесу формування ідентичності українського народу. Дослідниця інтерпретує феномен національної ідеї в контексті раціоналізації та артикуляції нацією власного самоусвідомлення та самоідентифікації. У свою чергу, саме ідея «здатна консолідувати націю у цілісний етносоціальний організм», без якої останній перетворюється на аморфну, дезінтегровану та деморалізовану масу [205, с. 9].

Отже, ідентичність громадян є однією з найважливіших основ цілісності та стабільності суспільства, а проблеми національної та громадянської самоідентифікації можуть стати фактором суспільного розколу й політичного конфлікту, послабити національну безпеку, посприяти зовнішньому втручання. Як зазначають фахівці Центру Разумкова, «в умовах незавершеності формування загальнонаціональної ідентичності громадян України існує ризик інтеграції субнаціональних ідентичностей деяких спільнот з інонаціональними ідентичностями» [157, с. 2].

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживає понад 130 національностей, а етноструктура суспільства виглядає наступним чином: українці – 77,8% (1989 р. – 72,7%), росіяни – 17,2% (1989 р. – 22,1%), білоруси – 0,6% (1989 р. – 0,9%), молдовани – 0,5%, (1989 р. – 0,6%), кримські татари – 0,5% (1989 р. – 0%), болгари – 0,4% (1989 р. – 0,5%), угорці – 0,3% (1989 р. – 0,4%), румуни – 0,3% (1989 р. – 0,3%), поляки – 0,3% (1989 р. – 0,4%), євреї – 0,2% (1989 р. – 0,9%),

вірмени – 0,2% (1989 р. – 0,1%), греки – 0,2% (1989 р. – 0,2%), татари – 0,2% (1989 р. – 0,2%), цигани – 0,1% (1989 р. – 0,1%), азербайджанці – 0,1% (1989 р. – 0%), грузини – 0,1% (1989 р. – 0%), німці – 0,1% (1989 р. – 0,1%), гагаузи – 0,1% (1989 р. – 0,1%), інші національності – 0,4% (1989 р. – 0,4%) [299].

У регіональному аспекті етнічна структура є досить строкатою. В АР Крим у 2001 р. росіян проживала переважна більшість – 58,3%, українців – 24,3%, кримських татар – 12%, а в м. Севастополі – 71,6% росіян, 22,4% українців, 1,6% білорусів, 0,7% татар, 0,5% кримських татар. У решті областей України як етнічна спільнота кількісно переважають українці. Друге місце за чисельністю посідають росіяни (крім Закарпатської та Чернівецької областей) [299].

Найрізноманітнішим є етнічний склад в АР Крим (росіяни, українці, кримські татари, білоруси, татари, вірмени, євреї, поляки, молдовани, азербайджанці), м. Севастополі (росіяни, українці, білоруси, татари, кримські татари, вірмени, євреї, молдовани, азербайджанці), в Одеській (українці, росіяни, болгари, молдовани, гагаузи, євреї, білоруси, вірмени, цигани), Донецькій (українці, росіяни, греки, білоруси, татари, вірмени, євреї, азербайджанці), Запорізькій (українці, росіяни, болгари, білоруси, євреї, вірмени, татари, грузини), Закарпатській (українці, угорці, румуни, росіяни, цигани, словаки, німці), Харківській (українці, росіяни, білоруси, євреї, вірмени, азербайджанці, грузини), Херсонській (українці, росіяни, білоруси, татари, молдовани, вірмени, кримські татари), Чернівецькій (українці, румуни, молдовани, росіяни, поляки, білоруси, євреї) областях.

А найбільш однорідною є етнічна структура у Волинській (українці, росіяни, білоруси), Івано-Франківській (українці, росіяни), Київській (українці, росіяни, білоруси, поляки), Львівській (українці, росіяни, поляки, білоруси), Рівненській (українці, росіяни, білоруси, поляки), Сумській (українці, росіяни, білоруси), Тернопільській (українці, росіяни, поляки),

Хмельницькій (українці, росіяни, поляки, білоруси), Черкаській (українці, росіяни, білоруси), Чернігівській (українці, росіяни, білоруси) областях [299].

Ретельний аналіз етнополітичної структури України надає І. Курас. В Україні існує декілька осередків актуального чи потенційного загострення етнічних проблем чи навіть сепаратизму. Особливе місце в цій структурі посідає АР Крим, де мешкає переважна кількість росіян (близько 60%), у масовій свідомості яких він постає одвічно російським регіоном. Як зазначає дослідник, тут «відбувається етнопсихологічна мобілізація за старовинним принципом «свої – чужі», «інші – вороги»», на фоні бажання виправити «історичну несправедливість», коли йдеться про належність «російського» Криму Україні» [198, с. 165–166]. Як бачимо, згодом ці зазіхання реалізувалися під час анексії АР Крим Російською Федерацією.

Іншим важливим етнополітичним аспектом стосовно АР Крим є питання корінного народу – кримських татар, які, згідно з Конвенцією Міжнародної організації праці про корінні народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах (№ 169 від 27 червня 1989 р.), мають широкі, зокрема політичні, права й свободи. А згідно зі ст. 14 і 15 даної Конвенції, «за відповідними народами визнаються права власності й володіння на землі, які вони традиційно займають», а також уживаються «спеціальні заходи ...для охорони прав відповідних народів на природні ресурси, приналежні їхнім землям» [177]. Ці положення стосовно кримськотатарської етнічної меншості не реалізовувалися повною мірою з боку українською владою та ігноруються в умовах російської окупації півострова.

Окрім кримського, в Україні існує ще декілька специфічних етнічних питань. Таким є, зокрема, русинське питання, властиве Закарпаттю. Русинами (історична назва східнослов'янського населення Київської Русі), які є етнографічною групою, називають себе 10,2 тис. закарпатських українців (лемків тощо), що становить 0,8% від населення області [198, с. 335]. Русинське питання є політичним і являє собою

потенційне джерело сепаратистського руху, однією з історичних передумов якого стало утворення Уряду Карпатської України в 1938 р. Зараз русини мають власні організації, ЗМІ, недільні школи, видавництва, де друкують книги русинською мовою.

Великі спільноти національних меншин мають Прикарпаття і Закарпаття. На Буковині мешкає 80% румунів [198, с. 177]. А на Закарпатті є велика громада угорців. М. Джозеф та М. Істван наводять такі дані щодо розселення угорців на Закарпатті: 1880 р. – 25,8%, 1900 р. – 28,2%, 1910 р. – 30,8%, 1921 р. – 18,1%, 1930 р. – 15,9%, 1941 р. – 27,4%, 1946 р. – 8,7%, 1959 р. – 15,9%, 1970 р. – 14,4%, 1979 р. – 13,7%, 1989 р. – 12,5%, 2001 р. – 12,1% [429, с. 9].

Останнім часом соціокультурні питання використовуються в політичних цілях урядами Угорщини та Румунії. Зокрема це стосується мовної проблеми, яка постала у зв'язку з ухваленням нового Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 р. №2145-VIII, згідно з яким національним меншинам «гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини», а корінним народам «гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідного корінного народу» [149]. Це означає, що представники національних меншин з п'ятого класу мають перейти на часткове навчання українською мовою. Крім названих країн, невдоволення новим законом висловили також уряди Польщі й Молдови. Однак найгострішу реакцію продемонструвала влада Угорщини, яка послідовно почала блокування процесу євроатлантичної інтеграції України [361].

Ключове значення для виявлення соціокультурних і геополітичних орієнтацій населення має колективна ідентичність (самоідентифікація) громадян. Відмінності між основними показниками ідентичностей в українському суспільстві корелюють з регіональною специфікою, що

підтверджується сучасними дослідженнями. Результати соціологічних розвідок, проведених Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (Центр Разумкова) в грудні 2015 р. та листопаді 2016 р., вказують на тенденції й суттєву регіональну специфіку різних аспектів ідентичності громадян України [157; 184].

Позиція громадянської та національної ідентичності в загальній ієрархії цінностей суттєво корелює із регіональною приналежністю. Громадянська та національна позиція відіграють найвагомішу роль для жителів Півдня й Заходу: на Півдні ці показники вищі – відповідно, 39% і 26%, натомість на Заході вони становлять 35% і 24%. Найменше значення громадянська та національна ідентичність мають для жителів Сходу й Донбасу. Так, громадянська ідентифікація в запропонованій ієрархії цінностей має найвище значення лише для 11% жителів Сходу, а національність – для 10% жителів Сходу і 15% жителів Донбасу. А за «належність до України як країни, де я живу», в якості головної ідентифікації висловилися лише 13% жителів Сходу [184, с. 3].

Щодо співставлення громадянської ідентичності та ідентифікації себе з іншими територіальними спільнотами, то для більшості громадян України перша є важливішою за локальну чи регіональну ідентифікацію. Так, у першу чергу громадянами України вважають себе 58,3% респондентів, натомість пріоритет локальної чи регіональної ідентичності продемонстрували, відповідно, 22,2% і 11,2%. Стосовно регіональної специфіки, то показники громадянської ідентифікації між різними регіонами країни суттєво різняться. Так, громадянами України в першу чергу вважають себе 52,4% жителів Сходу й 45% жителів Донбасу, а серед жителів Заходу цей показник становить 62,6%, Центру – 63,4%, Півдня – 63,7%. З локальною й регіональною ідентичністю ситуація протилежна – ці показники вищі на Сході й Донбасі, нижчі в решті регіонів країни (Донбас – 39%, Схід – 38%, інші регіони – 30–31%) [184, с. 3, 20].

Також показники локальної й регіональної ідентичності значно вищі серед етнічних росіян (50% ідентифікують себе з населеним пунктом чи регіоном і тільки 34% вважають себе громадянами України), ніж серед етнічних українців (відповідно, 31% і 62%). З СРСР ідентифікує себе 9% етнічних росіян та 1% етнічних українців. Отже, громадянська позиція найслабша на Донбасі та Сході країни, найвища – на Півдні, трохи нижча – в Центрі та на Заході [184, с. 3–4].

Підґрунтям різних контекстів ідентичності – національно-етнічної, культурної, громадянської – виступає ідентичність мовна. Мовне питання є одним із найбільш дискусійних і суперечливих проблем в Україні і становить одну з головних засад регіональних розбіжностей. На цьому наголошує, зокрема, Н. Пашина. Науковець зазначає, що «саме мовне питання стає «розмінною картою» у виборчих кампаніях останніх років», а «суперечності в мовній сфері є серйозною перешкодою громадянської та політичної консолідації українських громадян» [274, с. 241]. Головними дискусійними питаннями щодо мовної політики в Україні, які виокремлює дослідниця, є питання статусу української мови як єдиної державної, питання двомовності, статусу мов етнічних меншин і регіональних мов, різночитання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

М. Остапенко визначає ідентичність у загальному значенні «як один із головних механізмів особистісного освоєння соціальної реальності, фундамент системи смислоутворення на основі індивідуального чи групового вибору...Здатність особи чи групи усвідомлено й адекватно визначити своє місце в соціумі і систему цінностей, які спрямовують орієнтації та стиль їхньої поведінки». Щодо політичної ідентичності, дослідниця наголошує на її комплексному, синтезуючому характері, адже «вона є проекцією національно-цивілізаційної, етнонаціональної, релігійної, конфесійної, територіальної, вікової, гендерної, культурної та інших складових соціальної ідентичності в політичну сферу» [260, с. 93–94].

Політична ідентичності відображає належність до певних соціально-політичних груп і є втіленням комплексу ідейно-політичних орієнтацій. У її конструюванні беруть участь численні суб'єкти, але насамперед – держава, ЗМІ, система освіти. Політична ідентичність виконує адаптивну функцію, допомагаючи людині пристосовуватися до нових викликів. М. Остапенко виокремлює низку характеристик політичної ідентичності, а саме: ототожнення з певною політичною спільнотою; становлення у взаємодії з політичними інститутами; реалізацію в публічній сфері; конституювання на колективному рівні; здатність формувати орієнтири індивідуальної і групової політичної поведінки. Крім того, в умовах плюралістичного суспільства ідентичність є множинною, не приписаною, а сформованою у процесі соціалізації, що, за умови слабкої артикульованості інтересів, може спричинити розгубленість, проблему самоідентифікації [259, с. 470].

Соціологами Центру Разумкова були визначені показники соціокультурної ідентичності, що зумовлюють ставлення громадян до культурної та мовної політики держави. У 2016 р. більшість громадян вважали рідною мовою українську – 69% (61% – у 2011 р.), 27% – російську (36% – у 2011 р.), 2% – іншу мову (2% – у 2011 р.). Щоправда, вдома переважно українською мовою розмовляють лише 55% (52,4% – у 2011 р.), а російською – 41% (45% – у 2011 р.). Як зазначають фахівці Центру, ці показники свідчать, що відбулися «...певні зміни в мовній ідентичності громадян, але не в мовних практиках, які виявилися більш стійкими», що вказує на «...суперечливість мовної ідентичності і мовних практик» [184, с. 7].

Мовна ідентичність також демонструє істотні регіональні розбіжності. Якщо на Заході, Півдні та в Центрі країни українську мову сприймають як рідну, відповідно, 96,7%, 86,4% і 62,8%, то на Сході та Донбасі більшість вважає рідною мовою російську (відповідно, 52,4% і 66,1%, а українську – 42,7% і 27,8%). Водночас українською мовою розмовляє вдома переважна частка лише жителів Заходу країни – 95% (російською – 3,8%). В інших

регіонах цей показник значно менший: Центр – 74,4% (російською – 21,8%), Південь – 33,5% (російською 60,5%), Схід – 28,8% (російською – 67,2%), Донбас – 7,6% (російською – 90,5%) [184, с. 41].

Водночас, як зазначає Н. Пашина, попри суттєві розбіжності щодо мовної ідентичності, в українському суспільстві майже відсутня агресія в мовному питанні. Адже за даними соціологічних опитувань, у 2012 р. майже 80% респондентів не мали протягом року «жодних проблем з використанням рідної мови». А значна кількість українців, особливо жителів Південного та Східного регіонів, мають подвійну україно-російську етнокультурну й мовну ідентичність [274, с. 242].

Подібні тенденції мають місце й щодо сприйняття громадянами України власної культурної ідентичності. Загалом тенденція розвитку української культурної ідентичності є позитивною та з 2006 р. демонструє стаке зростання. У 2015 р. переважна більшість громадян України ототожнює себе з українською культурною традицією – 70% (у 2006 р. – 56%), 10% – з радянською (2006 р. – 16%), 7% – із загальноєвропейською (2006 р. – 7%) 3% – з російською (2006 р. – 11%). Однак регіональні показники, як і раніше, суттєво різняться: на Заході з українською культурною традицією себе асоціюють 85% респондентів, у Центрі – 81%, на Півдні та Сході по 64%, на Донбасі – лише 38% [157, с. 9–10].

Культурна ідентичність також тісно пов'язана з ідентичністю національною. Українцями вважає себе абсолютна більшість громадян в Західному регіоні – 97%, у Центрі – 95%, на Півдні – 84%, Сході – 80%, а найменше українців за самооцінкою мешкає на Донбасі – 60% (загалом по Україні – 86%). Більшість представників російської культурної ідентичності, навпаки, зосереджена на Донбасі (33%), значно менше – в інших регіонах (3% – у Центрі, 12% – на Півдні, 16% – на Сході), абсолютна меншість – на Заході країни (2,4%), тоді як загалом по країні їх – 11% [184, с. 50].

Занепокоєння в аспекті суспільно-політичної інтеграції та єдності українського суспільства викликає оцінка громадянами України культурної

близькості з жителями різних регіонів, яка іноді є навіть нижчою, ніж оцінка близькості з жителями інших країн. За 5-ти бальною шкалою, де п'ять – найвищий рівень оцінки схожості груп, культурна дистанція між жителями Західного й Східного регіонів оцінюється в 2,7 балів, а Галичини й Донбасу – в 2,4 бали. Близькість між жителями інших регіонів – дещо вища: 3,5 балів – між Центральною та Східною Україною, 3,4 – Західною та Центральною, 3,3 – Галичиною й Центральною Україною, між жителями України й тимчасово окупованих територій – 3 бали [157, с. 10–11].

Щодо оцінки культурної близькості з громадянами інших держав або національних меншин, то вона є суттєво більшою: наприклад, між українцями та етнічними росіянами, що проживають в Україні – 3,8 бали, між громадянами України й громадянами Росії – 3,5 бали. Дистанція між громадянами України й громадянами країн-членів Європейського Союзу (ЄС) оцінюється в 2,5 бали, що навіть вище, ніж оцінка дистанції між жителями Галичини й Донбасу. Крім того, як зазначають дослідники Центру Разумкова, «оцінка близькості з громадянами країн ЄС зменшується в напрямі із Заходу до Донбасу (з 2,7 до 2,2 бали)», що також свідчить про суттєві розбіжності ідентичностей між громадянами з різних регіонів України [157, с. 10–11].

Стосовно конфесійної ситуації, то для українського суспільства властива конфесійна строкатість. За інформацією Державного комітету України у справах національностей та релігій, у нашій державі станом на 1 січня 2010 р. було представлено 55 конфесій (у 2000 р. – 52) і 35 184 релігійні організації (що на 49% більше, ніж у 2000 р.) [Цит. за: 382, с. 3].

Домінуючою конфесією в Україні є православ'я. За результатами дослідження Центру Разумкова, загальна конфесійна структура українського суспільства виглядає наступним чином: православними вважають себе 66,2% респондентів, греко-католиками – 7,2%, римо-католиками – 1,3%, протестантами – 1%, мусульманами – 0,3% [157, с. 57].

Суттєвими є регіональні конфесійні відмінності. На Сході православними себе визнають 76,3% громадян, у Центрі – 72,2%, на Півдні – 71,9%, на Донбасі – 54,2%, на Заході – 53,6%. Греко-католицизм, навпаки, має найбільше розповсюдження на Заході країни (32,6%) й дуже незначну частку послідовників в інших регіонах (Центр – 0,6%, Південь – 0,4%, Схід – 0,6%, Донбас – 0,5%). Найбільша кількість римо-католиків визначилася на Заході (1,9%) та в Центрі (1,8%), найменша – на Донбасі (0,3%) та Сході (0,6%); протестантів на Заході – 1,9%, в Центрі – 0,6%, на Донбасі – 0,8%. Іслам демонструє невисокі показники розповсюдження по всій Україні, адже на Донбасі мусульманами визнали себе 0,6% опитаних, на Сході – 0,5%, у Центрі – 0,2%, на Півдні – 0,1%, а на Заході – 0% [157, с. 57].

Водночас у лавах самої православної спільноти довгий час була відсутня єдність, що впливала на конфесійну й соціокультурну структуру суспільства. У загальнонаціональному масштабі домінуючою православною організацією (й конфесією взагалі) до 2014 р. в Україні була Українська православна церква Московського Патріархату (УПЦ (МП)), частка організацій якої в структурі православ'я станом на початок 2010 р. дорівнювала 67,2% (у 2000 р. – 70%), а в загальній мережі релігійних організацій – 34,3% (36,9% у 2000 р.). Тенденція скорочення впливу УПЦ (МП) продовжилася у наступні роки. Так, якщо в 2010 р. приналежність до цієї конфесії визнали 23,6% опитаних, то в 2013 році – 19,6%. Частка організацій Української православної церкви Київського Патріархату (УПЦ (КП)) у структурі православ'я, навпаки, поступово збільшувалася – з 20,8% у 2000 р. до 24,6% у 2010 р., а в загальній структурній мережі релігійних організацій – з 10,9% до 12,5% [382, с. 4–5].

Структура православних конфесій за самовизначенням громадян виглядала наступним чином. У 2000 р. з УПЦ (МП) ідентифікували себе 9,2% опитаних, у 2005 р. – 10,6%, 2010 р. – 23,6%, 2013 р. – 19,6%. З УПЦ (КП) – 12,1% у 2000 р., 14% – у 2005 р., 15,1% – у 2010 р., 18% – 2013 р. Отже, кількість послідовників УПЦ (МП) і УПЦ (КП) майже зрівнялася.

Чисельність прихильників Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) упродовж тривалого часу залишалася майже незмінною й дорівнювала близько 1%. До Російської православної церкви (РПЦ) відносили себе 0,5% респондентів. Аналогічне опитування проводилося в 2013 р. і серед мирян православних приходів. До УПЦ (МП) віднесли себе 27,7% православних, УПЦ (КП) – 25,9%, УАПЦ – 1,2%, РПЦ – 0,7% [329, с. 18–19].

Значні розбіжності спостерігаються в аспекті регіонального впливу православних конфесій. У 2013 р. на Заході країни послідовниками УПЦ (МП) визнали себе 19,8%, УПЦ (КП) – 29,5%, УАПЦ – 2,8%, РПЦ – 0% опитаних. У Центрі розподіл за конфесійною самоідентифікацією виглядав наступним чином: УПЦ (МП) – 16,4%, УПЦ (КП) – 20,1%, УАПЦ – 0,8%, РПЦ – 0,2%. На Півдні прихильниками УПЦ (МП) виявилися 21,8%, УПЦ (КП) – 9,4%, УАПЦ – 0,3%, РПЦ – 1,3%. На Сході за приналежність до УПЦ (МП) висловилися 21,4%, УПЦ (КП) – 13,9%, РПЦ – 0,8%, УАПЦ – 0% опитаних. Цікавим є те, що ідентифікували себе як «просто православний» без визначення конкретної конфесії 7,1% на Заході, 39,2% у Центрі, 35,8% на Півдні, 28,1% на Сході країни. Натомість повну невизначеність щодо релігійної приналежності продемонстрували 4,6% опитаних на Півдні й 0,8% на Заході [329, с. 19].

Подібна конфесійна строкатість, з одного боку, є відображенням і втіленням принципу релігійного плюралізму, але з іншого боку, за відсутності ефективних механізмів і засад консолідації й толерантності може спричинитися до соціально-політичної фрагментації, конфліктності й дестабілізації. Як зазначає Н. Пашина, «найбільш складними і педантичними проблемами мультикультуралізму є конфесійні відмінності, які можуть переростати в релігійні конфлікти і бути серйозною перешкодою громадянської єдності» [271, с. 180].

Розбіжності стосовно соціокультурної ідентичності між мешканцями різних регіонів країни впливають на їхні політичні вподобання й

геополітичні орієнтації, зумовлюють електоральну географію, що наочно демонструють результати президентських і парламентських виборів.

Так, результати парламентських виборів 1998 р. за багатомандатними округами виглядали наступним чином. В абсолютній більшості східних, південних і центральних областей України перемогу отримали сили проросійського, навіть прорадянського напрямку, зокрема Комуністична партія України (КПУ) (у 14 областях та АР Крим) та виборчий блок Соціалістичної партії України та селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!» (у двох областях). На Заході країни переконливо переміг Народний Рух України [267].

Парламентські вибори 2002 р. мали схожі результати за регіонами, але продемонстрували суттєве скорочення впливу КПУ та інших проросійських сил та розширення географії впливу національно орієнтованих проєвропейських партій (наприклад, націонал-демократичного правоцентристського «Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна»») [268].

Вибори народних депутатів 2006 р. й позачергові парламентські вибори 2007 р. відобразили вже передбачуваний регіональний розподіл уподобань виборців. У 2006 р. найвпливовіша політична сила євроскептичного проросійського напрямку – «Партія регіонів» – упевнено перемогла в східному й південному регіонах. Тоді як євроорієнтовані сили, представлені головним чином «Блоком Юлії Тимошенко» і блоком «Наша Україна», підтримали виборці Заходу й Центру країни [70].

Позачергові вибори 2007 р. не змінили поділу суспільства за геополітичними та соціокультурними критеріями, й проросійські та проєвропейські сили зберегли географію свого політичного впливу [71].

Чергові парламентські вибори 2012 р. продемонстрували майже аналогічні результати в геополітичному й соціокультурному контексті. За результатами по багатомандатних округах, виборці Сходу й Півдня країни стабільно віддавали перевагу силам євразійського спрямування («Партія регіонів»), а Центр і Захід – націонал-демократичного, проєвропейського й

євроатлантичного напрямку (Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Всеукраїнське об'єднання «Свобода») [67].

Попри усталені електоральні закономірності результати позачергових виборів народних депутатів України 2014 р. виявили нові тенденції. Вибори продемонстрували суттєве звуження сфери політичного впливу проросійських гравців, представлених політичною партією «Опозиційний блок», який тепер розповсюдив свій вплив лише на п'ять східних областей, а решта регіонів проголосувала за сили європейського й національного вектору – «Блок Петра Порошенка» й «Народний фронт» [284].

Подібні закономірності виявляються і в процесі аналізу результатів президентських виборів. Зокрема, згідно з підсумками голосування в регіонах під час виборів Президента України в 2004 і 2010 рр. кандидат в Президенти В. Янукович, як уособлення євразійського вектору розвитку країни, отримав перемогу в областях Сходу й Півдня, а кандидати, що позиціонували себе як прибічники європейської та євроатлантичної інтеграції (В. Ющенко в 2004 р. й Ю. Тимошенко в 2010 р.) впевнено перемогли в Західному й Центральному регіонах [279; 280].

Таким чином, результати виборів упродовж понад як 20 років указують на сталі регіональні розбіжності електоральних уподобань, що свідчить про різні геополітичні та соціокультурні орієнтації українського суспільства.

Геополітична багатовекторність України підтверджується соціопитуваннями. Так, згідно з дослідженнями Центру Разумкова, якщо в лютому 2001 р. в Східному регіоні переважали проєвропейські орієнтації (за євроінтеграційний курс висловилися 41,3%, за проросійський – 29,1% громадян), то з лютого 2002 р. показники кардинально змінилися й склали 22,1% і 45,8%, відповідно. Саме з цього часу для східних і південних областей стали характерними проросійські настрої [364, с. 73]. Зазначені трансформації відповідають змінам внутрішньо- й зовнішньополітичного курсу Російської Федерації, які пов'язані з приходом до влади В. Путіна й

проголошенням російським правлячим класом курсу на реінтеграцію країн пострадянського простору.

Одним із суттєвих факторів посилення регіональних розбіжностей стала позиція місцевої еліти східних і південних областей країни, яка наголошувала на «позаблоковому статусі» як єдино можливому, вкрай негативно ставилася до інтеграції України до західних інституцій. Однак під «позаблоковим статусом» насправді розумівся проросійський зовнішньополітичний курс. Наприклад, під час круглого столу з питання відносин «Україна–НАТО», що відбувся в Луганську в 2008 р., євроатлантична інтеграція визначалася як фактор погіршення відносин з Росією – головним економічним партнером України, що матиме руйнівні наслідки. Можливий вступ України до НАТО позиціонувався у пропагандистських цілях як катастрофа для українського суспільства, що означатиме енергетичну, економічну й культурну кризу, масове безробіття та відчуження від російської культури й науки [224].

Крім того, з 2004 р. в регіоні цілеспрямовано культивувалися сепаратистські настрої, яскравим свідченням чого став Всеукраїнський з'їзд народних депутатів та депутатів місцевих рад, що відбувся в Сєвєродонецьку в листопаді 2004 р., на якому було ухвалено рішення про створення Південно-Східної Української Автономної Республіки та проведення референдуму щодо федералізації України.

Водночас російська збройна агресія значно вплинула на геополітичні орієнтації українців. Згідно з дослідженнями геополітичної ідентичності громадян України, проведеним у 2015 р., відбулася переорієнтація більшості українських громадян на інтеграцію з ЄС і значне падіння проросійських настроїв. Так, за пріоритет відносин з ЄС висловилися 78% на Заході країни, 58% – в Центральному регіоні та по 36% – на Півдні та Сході. На Донбасі відносини з Росією та ЄС вважають однаково значущими 29% і 27%, відповідно, а для 20% мешканців Сходу й 13% мешканців Півдня пріоритет становлять відносини з Росією. Крім того, в усіх регіонах України, крім

Донбасу, абсолютно переважає негативне ставлення до російських органів влади – від 93% на Заході до 56% на Сході [157, с. 13–14].

Отже, як бачимо, в українському соціумі наявні регіональні розбіжності щодо низки аспектів колективної самоідентифікації громадян, що позначається на ступені суспільної інтеграції. На це вказує, зокрема, Н. Пашина [272; 273]. Дослідниця зазначає, що затвердження регіональних ідентифікаційних моделей і посилення локальних соціокультурних відмінностей «сприяють тенденціям дезінтеграції й перешкоджають консолідації українського суспільства», що, зі свого боку, «є серйозною загрозою у здійсненні демократичних реформ та просуванні національних інтересів у міжнародних відносинах, бо частина енергетики розвитку неминуче йде на внутрішні тертя» [272, с. 88].

Особливо актуалізуються негативні явища в періоди суспільних криз і воєнних конфліктів, коли суспільна свідомість зазнає істотних змін. Тоді формується негативна ідентичність, що втілюється у невідповідності ідеологічного, партійного та персоніфікованого рівнів ідентифікації (з домінуванням останнього) і негативному способі самооцінки в політичному просторі [452, с. 35].

Щодо інших причин і факторів конфлікту, то досить достовірними стосовно сценарію розвитку російсько-українських відносин виявилися прогнози Дж. Міршаймера. У своїй праці «The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent» (1993 р.) він виокремив чотири конфліктогенних чинники, які, попри довгий період відносно стабільних україно-російських відносин, існували завжди. По-перше, це велика ймовірність «спалаху конкуренції в сфері безпеки», що зумовлено наявністю довгого незахищеного кордону між країнами. Другим небезпечним моментом є загроза гіпернаціоналізму, підґрунтя якого становить тривала історія взаємної ворожнечі. По-третє, на момент набуття Україною незалежності між нею та Росією вже були актуальними декілька невирішених суперечностей, головні з яких – проблема статусу Чорноморського флоту, питання контролю над Кримом, право

власності на ядерний арсенал, а також велика кількість економічних проблем, що дісталися в спадок від СРСР. Крім того, велику небезпеку для України завжди становила негативна позиція багатьох росіян щодо ідеї та факту незалежності України. Четвертим потенційно конфліктогенним чинником політолог вважав проблему змішаних популяцій [440, с. 54–56].

Єдиним надійним запобіжним заходом проти російської агресії дослідник назвав українську ядерну зброю, яку Україна остаточно втратила в 1996 р., згідно з Будапештським меморандумом 1994 р. Відкрита воєнна конкуренція з Російською Федерацією загрожує Україні виснаженням ресурсів. Ще одним шляхом запобігання російській агресії для України могли б стати безпекові гарантії Заходу. Однак, як влучно зазначає науковець, вони є теоретичною можливістю, але не практичною стратегією підтримання суверенітету України, адже являють собою надто дороге зобов'язання й можуть спровокувати агресію з боку Російської Федерації. Отже, «найбезпечніша стратегія – зробити Україну відповідальною ядерною державою» до того часу, як між Російською Федерацією та Україною «почнуться серйозні проблеми» [440, с. 63–64].

На провідну роль ядерного потенціалу, а також інших показників могутності держави, звертає увагу М. Дмитренко, який зазначає, що відразу після проголошення незалежності в 1991 р. Україна, за класифікацією ООН, вважалася однією з найбільш розвинутих країн світу, адже «була за своїм потенціалом третьою ядерною, шостою науковою і десятою промисловою країною у світі», тоді як у 2010 р., за даними Інституту прикладного системного аналізу й Міжнародної бази даних WDC, вона «посіла 73-тє місце у світі за сумою категорій економіки, екології й соціального рівня життя» [197, с. 260].

Для розкриття детермінант російської збройної агресії проти України важливими є погляди З. Бжезінського, який неодноразово наголошував на особливій ролі України в геополітичних планах Росії. Утрату України в 1991 р. він називає однією з найбільших геополітичних невдач Росії (більшу,

ніж утрата країн Балтики й Польщі) «з причини істотного обмеження геостратегічного вибору Росії» [54, с. 12].

Надзвичайно важлива роль України для реалізації геополітичних проектів Росії підживлювала наміри російського правлячого класу щодо «реінтеграції» України, змушувала ставити під сумнів саму ідею українського суверенітету, сприймати незалежну Україну як геополітичну «аномалію» [35, с. 10].

Намагання запроваджувати великоросійські стереотипи в масову свідомість українців постійно здійснювалися впродовж українсько-російських відносин, що спричинило закономірну реакцію відторгнення з боку значної частки українського суспільства. У цьому контексті стосовно культурної близькості українського та російського народів І. Курас визначає суттєвий негативний аспект: «Історична та етнічна близькість культурних, побутових, психологічних, закріплених релігійними комплексами, ментальних та поведінкових структур етнонаціонального буття... може виконувати не тільки позитивну роль, яка сприяє злагоді і порозумінню, а й амбівалентну, оскільки викликає бажання репрезентувати себе, своє національне «я» як автентичне, таке, що не повинно бути спотвореним чи асимільованим» [198, с. 164].

Ідеологічним підґрунтям сучасних геополітичних зазіхань Російської Федерації є культурно-релігійна «євразійська парадигма», засади якої були сформовані ще в першій чверті ХХ ст. князем Миколою Трубецьким. Згідно з нею, Росія є державою, що представляє унікальну євразійську культуру й навіть являє собою окрему цивілізацію, є «спадкоємницею великої спадщини Чингісхана» [54, с. 35–36]. Особливої актуальності ці ідеї набули в світлі геополітичного курсу, упровадженого В. Путіним. Як зазначив З. Бжезінський у червні 2014 р., «те, що ми зараз спостерігаємо в Україні, це... симптом... поступового й сталого підйому російського квазімістичного шовінізму, який продовжується вже протягом шести або семи років» [54, с. 95].

Сучасна російська цивілізаційна парадигма спрямована на трансформацію російської національної ідентичності та формування нової доктрини зовнішньої політики. Її ключовими засадами є: концепція «розділеного народу»; тема «захисту співвітчизників за кордоном»; ідея «русского мира» як «органічної цілісної єдності всіх російських людей, незалежно від їхнього місця проживання»; концепція «Великої російської цивілізації» [54, с. 96–97].

У контексті наявної «боротьби ідентичностей» аналізує українсько-російську політико-культурну взаємодію О. Шевченко, який зазначає, що ця взаємодія насправді має однобічний характер і «здійснюється у вигляді російської культурної експансії», що є важливою частиною офіційної пропаганди в рамках упровадження «російської національної ідеї». Ця ідея є імперіалістичною за своєю суттю, а її ключовими складовими є універсалізм територіальний (геополітична експансія), державний (етатизм і автократизм), ідейний (декларування всесвітнього характеру православної церкви (насамперед в особі РПЦ), що є центром християнського світу), месіанський тощо [197, с. 179–180].

Російська збройна агресія проти України є практичним утіленням неоевразійської парадигми. Сучасний російсько-український конфлікт З. Бжезінський визначає як форму міждержавної агресії, яка становить «серйозний виклик міжнародного масштабу, виклик міжнародним нормам і стабільності», міжнародному співтовариству загалом [54, с. 132].

Отже, російська агресія, спрямована на сусідні країни (Молдову, Грузію, Україну), є закономірним продовженням політики реінтеграції колишніх радянських держав до єдиного євразійського простору під проводом Росії, яка активно впроваджується з початку 2000-х рр. Ключовою засадою сучасної геополітичної парадигми Російської Федерації стала концепція «зони привілейованих інтересів», яку становлять сусідні з нею країни пострадянського простору. Про це висловився тодішній президент Російської Федерації Д. Медведєв у 2008 р.: «Це країни, з якими нас

традиційно пов'язують дружні, добрі відносини... Ми будемо дуже уважно працювати в цих регіонах і розвивати такі дружні відносини з цими державами, з нашими близькими сусідами» [155].

Україна є одним із найважливіших «регіонів» цієї «зони». В оновленій Концепції зовнішньої політики Російської Федерації 2013 р. вона визначається як «пріоритетний партнер у СНД», якого необхідно залучати «до поглиблення інтеграційних процесів». Під час реалізації свого геополітичного курсу, що мав на меті перетворення Російської Федерації на «лідера й центр тяжіння всієї Євразії», російська влада вдавалася до тиску, який з часом посилювався. Особливої ефективності щодо України така політика набула за президентства В. Януковича, коли, як зазначають фахівці Центру Разумкова, «відносини з РФ набули закритого, асиметричного формату «політико-економічного бартеру» [334, с. 4]. Важливим у цьому контексті стало підписання Меморандуму «Про поглиблення взаємодії між Україною та Євразійською економічною комісією» від 31 травня 2013 р.

Крах реінтеграційної політики Російської Федерації щодо України став основною детермінантою російської збройної агресії – високоінтенсивного воєнного конфлікту, початком якого офіційно вважається 20 лютого 2014 р. [69]. Головними негативними результатами конфлікту на даний момент стали анексія АР Крим, здійснена в надзвичайно короткий термін (з 1 по 21 березня 2014 р.) і довготривала війна на Донбасі, що призвела до фактичної сецесії частини території Донецької та Луганської областей. У збройному протистоянні неофіційно беруть участь російські військовослужбовці та найманці, з Російської Федерації здійснюються масштабні поставки зброї, боєприпасів і військової техніки. Ці процеси супроводжуються потужною інформаційною кампанією в російських ЗМІ, спрямованою на розпалювання ворожнечі як серед українських громадян, так і в російському суспільстві стосовно України [35, с. 11].

Серед подібних конфліктів на пострадянському просторі російська агресія в Україні спричинила найбільшу кількість жертв. Найчисленніші

втрати відносяться до 2014 р. – час найвищої ескалації збройного протистояння. За даними Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів, тоді в результаті бойових дій тільки за півроку загинула принаймні 4771 людина й понад 10 360 було поранено [406, с. 42]. У 2015 р. кількість убитих склала 4327, поранених 10 372 особи [407, с. 54]. У 2016 р., вже після відносної деескалації конфлікту, було вбито 83 і поранено 305 цивільних громадян, загинуло 211 і поранено близько 1300 українських військовослужбовців, а також вбито щонайменше 100 бойовиків [408, с. 50]. Загальна кількість жертв конфлікту з 14 квітня 2014 р. до 15 листопада 2017 р. склала 35 081 особу, серед яких – 10 303 загиблих і 24 778 поранених [130, с. 10]. Кількість вимушених переселенців досягла 1,8 млн. осіб [69].

Конфлікт супроводжується численними жертвами серед цивільного населення. За даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), за період з 1 січня до 15 листопада 2017 р. було зафіксовано 544 жертви серед цивільних. Найбільша кількість жертв серед мирного населення закономірно припала на періоди найвищої ескалації конфлікту: в серпні 2014 р. – 754 особи, у січні та лютому 2015 р. – 311 і 269 осіб, відповідно. А за період з 14 квітня 2014 р. по 15 листопада 2017 р. фахівцями УВКПЛ зафіксовано загибель 2523 цивільних громадян, серед яких 138 – діти. Ця цифра наводиться без урахування 298 жертв катастрофи літака «МН-17», що сталася 17 липня 2014 р. Загальна кількість поранених серед цивільних становить 7–9 тис. осіб [130, с. 9–10].

Зараз, незважаючи на певну деескалацію конфлікту, з'являються нові жертви, зокрема серед цивільного населення. Спостерігачами фіксуються численні порушення прав і свобод громадян: порушення свободи думки й слова, обмеження свободи пересування на лінії розмежування, випадки позасудових страт, незаконного позбавлення волі, катування та жорстокого поводження тощо. За інформацією ООН, на сьогодні ризик ескалації збройного протистояння залишається досить високим [456, с. 2].

Таким чином, одним із ракурсів дослідження російсько-українського конфлікту є соціокультурний вимір, адже наявні суперечності ґрунтуються на культурно-цивілізаційних засадах. «Лінією розмежування» в цьому сенсі є розбіжність між основоположними цінностями західної та євразійської цивілізацій, що доповнюється різними моделями ідентичності, які репрезентуються в регіональному вимірі. Головною конфліктогенною детермінантою став перехід російського правлячого класу до експансіоністського курсу за логікою євразійських реінтеграційних процесів на пострадянському просторі, що ґрунтується на геополітичних засадах «євразійської парадигми» й концепції «зони привілейованих інтересів». Руйнування геополітичних планів Російської Федерації щодо України стало основною причиною збройного протиборства. Російсько-український конфлікт є не першим актом агресії з боку Російської Федерації, що мав наслідком військову експансію та відчуження частини території суверенної держави. Однак даний конфлікт став найінтенсивнішим і наймасштабнішим за геополітичними, економічними, соціально-гуманітарними наслідками серед інших подібних інцидентів і становить виклик глобальній системі безпеки.

Висновки до четвертого розділу

Найсуттєвішою негативною тенденцією сучасності є значне зростання рівня політичного насилля, що, насамперед, виражається у збільшенні числа насильницьких конфліктів. З часу закінчення Другої світової війни їхня кількість зросла більш ніж у п'ять разів і загалом, за винятком нетривалих тимчасових періодів деескалації, продовжує збільшуватися. Особливого розповсюдження набули конфлікти низької й середньої інтенсивності. Хоча й високоінтенсивні протиборства мають тенденцію до поширення.

Найбільше потерпають від політичного насилля регіони, де наявний гострий дефіцит ресурсів та існують суттєві суперечності культурно-

цивілізаційного змісту (етнокультурні, міжконфесійні). Такими є Субсахарська Африка, Близький і Середній Схід, Південна Азія. Найпроблемнішими країнами зазначених регіонів є Афганістан, Ємен, Кенія, Нігерія, Пакистан, Південний Судан, Сомалі, Судан, Сирія, Центральноафриканська Республіка. Найнижчий рівень політичного насилля наявний на Американському та Європейському континентах. Однак і тут останнім часом спостерігається суттєва дестабілізація.

Збройні конфлікти є одним із найбільш розповсюджених проявів політичного насилля. Водночас чимало питань, пов'язаних з їх визначенням, класифікацією, врегулюванням, сьогодні залишаються невирішеними або взагалі існують поза правовим полем, адже зміни в сучасному збройному протистоянні відбуваються швидше за еволюцію систем міжнародної й національної безпеки, які не встигають вчасно адаптуватися до нових реалій. До таких проблемних аспектів належать: неоголошені воєнні конфлікти як масовий феномен сучасності, участь іррегулярних сил у збройному протистоянні, асиметричний характер протистояння, розвиток інформаційно-психологічних засобів впливу, застосування гібридних і мережевих стратегій.

Отже, в якості провідних тенденцій змістовних трансформацій політичного насилля можна виокремити наступне:

– зміна ролі держави як сторони збройного протистояння, що виражається в зменшенні кількості міждержавних конфліктів з одночасним поширенням внутрішньодержавного й недержавного насилля. Одним з аспектів цих процесів є послаблення легітимності й цілісності держави під час довготривалих конфліктів, аж до повної руйнації державних інституцій. Держава поступово втрачає монополію на політичне насилля, а іррегулярні угруповання все частіше стають повноцінними суб'єктами збройної боротьби;

– асиметричність статусів сторін і стратегій протистояння. Сьогодні частка асиметричних конфліктів становить абсолютну більшість серед загальної кількості збройних конфліктів у світі;

– перехід від вертикальних ієрархічних систем до транснаціональних і глобальних мереж управління та структури суб'єктів збройного протиборства. Саме таку організацію мають більшість сучасних іррегулярних, зокрема терористичних, воєнізованих формувань;

– перманентний характер ведення бойових дій, що формує осередки так званого постійного «контрольованого хаосу», де довготривалі, «повзучі» конфлікти точаться упродовж десятиліть. Збільшення загальної тривалості конфліктів супроводжується зворотною тенденцією зменшення їхньої «гарячої фази»;

– зростання кількості жертв, особливо серед цивільного населення, яке стає основним об'єктом насилля, а також поглиблення гуманітарних наслідків конфліктів;

– комплексний характер сучасного протиборства, що має на меті застосування найширшого спектру ресурсів, засобів і стратегій – від прямого воєнного насилля до засобів «м'якої» та «розумної сили»;

– виникнення новітніх форм протиборства, пов'язаних із застосуванням непрямого насилля, актуалізацією інформаційно-психологічної компоненти (інформаційні, гібридні, мережецентричні, консцієнтальні, смислові війни).

Соціокультурні протиріччя відіграють дестабілізуючу роль в контексті російсько-українського конфлікту, адже російська агресія відбувається в умовах наявних суперечностей в українському суспільстві, пов'язаних із геополітичними й соціокультурними розбіжностями. Конфлікт став наслідком експансіоністської зовнішньої політики Російської Федерації, яку та запроваджує на пострадянському просторі, вважаючи його «зоною привілейованих інтересів». Однак, на відміну від інших подібних конфліктів за участю Російської Федерації, конфлікт в Україні виявився масштабнішим та інтенсивнішим і має більш глибокі геополітичні наслідки, головним серед яких стало остаточне руйнування існуючого балансу сил і поновлення ситуації, близької до стану «холодної війни».

Зазначені тенденції свідчать про формування нових викликів міжнародній і національній безпеці, про відсутність ефективних механізмів урегулювання новітніх форматів збройного протистояння на державному й міжнародному рівнях. Це потребує інтенсифікації колективних зусиль щодо протидії сучасним загрозам, еволюції безпекових механізмів, пошуку сучасних форм миротворчої практики.

РОЗДІЛ 5

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ПРОТИДІЇ ПОЛІТИЧНОМУ НАСИЛЛЮ

5.1. Ціннісно-ідеологічні засади запобігання політичному насиллю

Насилля як соціальний феномен не може бути повністю усунено із суспільного життя. Однак стабільним демократичним суспільствам вдається його мінімізувати, шляхом упровадження гуманістичних цінностей, формування толерантного середовища, реалізації консенсусних моделей суспільно-політичного устрою. Для цього необхідною є розбудова такої політичної системи, яка б унеможливила легальне й легітимне насилля, виводила б його за межі правового й культурного поля та спрямовувала протестні настрої в мирне русло конструктивного політичного діалогу. В основі таких перетворень – гуманістичні ціннісно-культурні принципи, які ґрунтуються на принциповій відмові від насилля як засобу досягнення політичних цілей.

На актуальність і необхідність неконфліктної, неконфронтаційної моделі політики в сучасних умовах указує, зокрема, О. Бабкіна, яка наголошує, що сам об'єктивний процес демократизації потребує «подолання пануючого ставлення до неї як до боротьби, чи змагань за пріоритети» [9, с. 8]. Це досягається за умови повноцінного виконання політичною елітою функцій артикуляції, інтеграції та узгодження численних групових інтересів.

Ідеї загальної демократизації та лібералізації як запоруки проти посилення автократичних тенденцій, мінімізації конфліктності та насилля стають дедалі актуальнішими з посиленням глобалізації та інформатизації. На цьому наголошує Н. Латигіна у своїх роботах, присвячених феномену демократії [202–204]. Як зазначає науковець, ці процеси мають суперечливий і складний характер, адже «глобалізація й інформатизація призводять не

тільки до інтернаціоналізації і більш тісної взаємодії різних країн та цивілізацій, але й водночас викликають різного роду кризові явища в менш розвинутих країнах і регіонах, посилюючи тенденції до їхнього відокремлення, зростання національної та цивілізаційної самосвідомості» [203, с. 240].

Окрім численних позитивних наслідків, об'єктивні транснаціональні глобальні процеси становлять виклик і загрозу національним демократіям. Отже, необхідним є впровадження демократичних цінностей та інституційних порядків на глобальному рівні. Запорукою проти деструктивних процесів є утвердження транснаціональної демократії, побудованої на засадах універсалізації ліберально-демократичних процедур і цінностей у глобальних масштабах. І хоча єдині та досконалі інституційні та процедурні механізми утвердження демократичних порядків на глобальному рівні ще не вироблені, у суспільній свідомості світового співтовариства утвердилася думка про необхідність та обов'язковість упровадження демократичних моделей співіснування, переконання, що «демократію потрібно ставити вище від альтернативних систем авторитарного правління» [203, с. 244].

Система цінностей має основоположне значення в процесі відтворення політичної практики. На провідній ролі ідеології в політичному житті наголошують українські науковці В. Корнієнко, С. Денисюк, О. Буряченко. Ідеологія виконує цілу низку суспільно значущих функцій, серед яких – орієнтаційна, пізнавальна, аксіологічна, цілепокладальна. Попри це, сучасні політичні актори, насамперед партії, надають ідеології лише інструментального значення, використовуючи її в якості технології впливу на політичний процес. Однак це не сприяє інтеграції громадян та артикуляції їхніх інтересів. Дослідники зазначають, що «ідеологія стає симулякром й виключно виступає інструментом нової політики, спрямованої на імітацію політичного процесу, ми переконані – штучна відмова від ідеології веде до політичного розброду і хитання, економічного спаду, культурної деградації і

духовно-морального спустошення. Те, що ідеологічні партії не мають майбутнього – перебільшення: насправді значна частина українських громадян хотіли б бачити партії такими, що базують свою діяльність на основі певної ідеології» [187, с. 258]

Отже, ціннісно-ідеологічна система лежить в основі політичної діяльності, визначає вектор суспільного розвитку. Розглянемо принципи побудови мирного, неконфліктного середовища на прикладі класичних ідеологій політичного центрizmu – лібералізму та соціал-демократії.

Головною засадою ліберального світогляду є цінність особистості. Кожен індивід з його потребами, інтересами та свободами визначається як абсолютна, самодостатня й нічим не обумовлена цінність. Це робить лібералізм «ідеологією миру», яка принципово заперечує насилля. Лібералізму властива негативна концепція свободи. Як писав Дж. Мілль щодо самоцінності особистості та принципу *laissez-faire* (принципу невтручання держави в економіку), «...єдина мета, яка надає людському суспільству право в індивідуальному або колективному порядку втручатися у вільні дії будь-кого зі своїх членів, – це самозахист. Єдина мета, з якою може бути правомірно використана влада над будь-яким членом цивілізованої громади проти його волі, – це запобігання шкоді іншим... Єдина сфера поведінки людини, за яку вона несе відповідальність перед суспільством, – це те, що стосується інших. У сфері ж, що стосується лише неї самої, її незалежність, за правом, є абсолютною. Індивід має повне право вільно розпоряджатися собою, своїм власним тілом і розумом [165, с. 137].

Отже, категорія свободи є визначальною у ліберальній доктрині. У ліберальному суспільстві немає правових підстав для примушення індивіда діяти (або не діяти) всупереч його волі, навіть якщо спільнота прагне зробити це йому на користь. Як зазначає В. Денисенко, «свобода в ліберальному розумінні має два моменти: головний – ступінь незалежності від чужих воль; побічний – об'єм того, що не заборонено законом і до чого закон не

зобов'язує» [107, с. 16]. Закон – не протилежність свободи, а її необхідна умова, що вивільняє особу «з-під воль інших соціальних істот» [107 с. 15].

Стосовно політичного спадку Дж. Мілля слід додати, що для класика лібералізму було характерне дуже ліберальне й гуманістичне трактування націоналізму. Під національністю він розумів людей, об'єднаних «взаємним почуттям симпатії». Це почуття може бути зумовлене походженням, єдиною територією, однак найважливішим чинником є «спільність минулих політичних подій, спільність національної історії і, як наслідок цього, спільність спогадів...» [229, с. 34]. Мислитель наполягає на необхідності втілення принципу самовизначення націй, адже люди повинні мати право самі вибирати, до яких колективних утворень їм приєднуватися. Однак багатонаціональні держави він вважав проблемою. І в якості єдиного засобу проти міжнаціональної ворожнечі в таких державах він убачав поглинання менш розвинутої національності більш розвинутою.

Лібералізм може вважатися ідеологією універсалізму, що орієнтується не на інтереси й потреби певної спільноти (класової, національної, професійної, територіальної, гендерної тощо), а на інтереси кожного індивіда, а отже, людства взагалі. Пріоритетом таких ідеологій є індивідуальний добробут кожного, через який досягається й добробут нації, народу, держави, суспільства, а функцію підґрунтя, що скріплює соціум, виконує принцип толерантності, завдяки якому можливе існування плюралістичного суспільства.

Принциповою розбіжністю між лібералізмом та ідеологічними доктринами радикального чи тоталітарного змісту є суперечність між індивідуалістичним і колективістським принципом. Лібералізм, принаймні в ідеально-нормативному сенсі, породжує політичну систему, спрямовану на реалізацію інтересів кожного із застереженням – не на шкоду інтересам інших. Натомість колективістські ідеології, особливо в радикальному варіанті, прагнуть розчинити індивіда в колективному цілому, надіндивідуальному началі.

Ф. Гаєк, порівнюючи ліберальну демократію й соціалістичний лад, зазначив: «...Демократія, як інститут по суті своїй індивідуалістичний, знаходиться в непримиренному протиріччі із соціалізмом» [374, с. 188]. Цитуючи А. де Токвіля, Ф. Гаєк продовжує протиставлення: «Демократія розширює сферу індивідуальної свободи,... соціалізм же її обмежує. Демократія визнає найвищу цінність кожної окремої людини; соціалізм перетворює кожну окрему людину на просте знаряддя, на цифру. Демократія й соціалізм не мають між собою нічого спільного, крім одного слова – рівність. Однак... демократія прагне до рівності у свободі, а соціалісти – до рівності в примусі й рабстві» [Цит. за: 374, с. 188].

Ф. Гаєк звертає увагу на гнучкість ліберальної ідеології, її здатність еволюціонувати, відповідаючи на виклики часу. Він писав: «В основних принципах лібералізму немає нічого застиглого, ніяких жорстких, раз і назавжди встановлених правил. Головна його теза, яка зводиться до того, що, влаштуваючи свої справи, ми повинні якомога більше використовувати стихійні сили суспільства і як можна менше вдаватися до примусу, може застосовуватися до безкінечного різноманіття випадків» [374, с. 185].

Завдяки гнучкості й відкритості, лібералізм може еволюціонувати безкінечно. Однак у базових цінностях лібералізму й ліберального суспільства прихована загроза самознищення. Ліберальне світосприйняття може майже безкінечно розширюватися за рахунок внесення до свого ціннісного й правового кола нових суб'єктів – за расовою, етнонаціональною, класовою, гендерною, конфесійною, культурною ознаками. Правосуб'єктність у сучасних демократіях розповсюджується не тільки на людей, а й на тварин, права яких захищаються так само, як і людських меншин, прикладом чого є численні «зелені» рухи. Саме це робить суспільства, побудовані на ліберальних цінностях, уразливими перед агресією тих, хто сповідує протилежні цінності; дає підстави лібералофобам деструктивно та ірраціонально критикувати сучасне європейське і взагалі західне суспільство, на кшталт таких сентенцій: «Але сьогодні на Заході

чітко проступають типові виразки цивілізацій, що вироджуються: демографічний колапс й агресивний фемінізм, гомосексуалізм і наркоманія, вульгарне епікурейство й тотальне лицемірство» [153].

Іншою ідеологією, що сприяє встановленню суспільного консенсусу, є соціал-демократія. Це підтверджує досвід низки європейських країн, де соціал-демократи мають (або довгий час мали) значний політичний вплив (Австрія, Велика Британія, Данія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Фінляндія, Франція, Чехія). Особливо успішною виявилася «шведська модель», запропонована й запроваджена лідером Соціал-демократичної партії Швеції та экс-прем'єр-міністром У. Пальме.

Сучасна соціал-демократична ідеологія має багато спільного з лібералізмом, від якого вона запозичила низку ключових цінностей і принципів: пріоритет прав людини й правову рівність, політичний, економічний та ідеологічний плюралізм, обмеження державного регулювання в економічній сфері, політику толерантності тощо. Базові цінності, що лежать в основі соціал-демократії – справедливість, солідарність, свобода – відображають її гуманістичний і соціально орієнтований характер. Як зазначають українські науковці, «сьогодні можна говорити про те, що сучасна соціал-демократія й соціальний лібералізм не містять принципової різниці у своїх поглядах, а отже, перебувають на близьких світоглядних позиціях» [290, с. 79].

Відмежовування соціал-демократії від марксизму можна проілюструвати на прикладі політичних поглядів Е. Бернштейна. Соціалізм Е. Бернштейна докорінно відрізняється від крайнього лівого соціалізму К. Маркса. Він категорично заперечує насильницький шлях перетворень і наголошує на еволюційному моменті в закономірному переході від капіталізму як формації до соціалізму, що отримало назву «еволюційного соціалізму»: «...Соціал-демократія нікому... не погрожує... і не мріє зовсім про насильницьку революцію проти сукупності не-пролетаріату... Ліберальні установи сучасного суспільства саме тим і відрізняються від нього

[феодалізму], що вони гнучкі, мінливі й здатні до розвитку. Вони не потребують свого викорінення, але лише подальшого розвитку» [53, с. 93].

Для еволюційного переходу між формаціями зовсім не потрібна революційна диктатура: «Диктатура пролетаріату – там, де робітничий клас ще не володіє сильною власною організацією господарського характеру й не досяг ще високого ступеня моральної самостійності шляхом дресури в органах місцевого самоврядування, – є не що інше, як диктатура клубних ораторів і вчених... Найжорстокіша революція лише дуже повільно спроможна змінити загальний рівень більшості нації» [53, с. 96–97].

Е. Бернштейн піддав критиці марксистську ідею про неминучість кризи капіталізму, наполягаючи на протилежних висновках про те, що капіталізм, навпаки, призводить до збагачення суспільства: «Селянство не занепадає, середній клас не зникає, криза не поглиблюється; злиденність і кріпацтво не зростають» [165, с. 340–341]. Соціалізм тлумачиться ним як знаряддя поступової, ненасильницької побудови демократії. Це є «позитивний» шлях, на відміну від «негативного» шляху революційного насилля.

Мислитель відкидає не тільки Марксову теорію зубожіння, а й «положення про паралельність розвитку промисловості й сільського господарства, про звуження класу капіталістів, про знищення диференціації праці», які він визнає або помилковими або неповними істинами (до того ж останнє є ще небезпечнішим за перше) [52, с. 83].

Е. Бернштейн звертає увагу на багатоаспектність поняття соціалізму, адже його можна трактувати як учення, суспільний лад або рух до суспільного ладу. А отже, він може розумітися і як мета чи ідеал, якого прагнуть, і як процес руху до цієї мети. Соціалізм як ідеал є певною мірою утопічним. Тому соціалізм як суспільне явище – це рух до мети, тобто до «перетворення капіталістичного суспільного ладу на лад, заснований на принципі колективного ведення господарства», а як доктрина він є теорією цього процесу, «вченням про майбутній суспільний лад» [52, с. 86, 90].

Розмірковуюючи щодо «науковості» соціалізму як теорії, Е. Бернштейн відкидає догматизм Марксового вчення й наполягає на відкритості й гнучкості соціалістичної доктрини. Замість терміну «науковий» він пропонує термін «критичний». Щодо цього він зазначає, що «...соціалізм не є і не може бути виключно наукою, чистою наукою... Що цього не може бути – ясно вже з форми слова, яке визначає дане поняття. Ніякий *ізм* не є наукою. Ми позначаємо *ізми* погляди, тенденції, системи думок або вимог, але не науки. Фундаментом будь-якої істинної науки служить досвід, що виробляється сукупним знанням. Соціалізм є вченням про майбутній суспільний устрій, унаслідок чого йому й недоступний найбільш характерний елемент суворої науковості» [50, с. 90].

Е. Бернштейн дотримувався позиції індивідуалізму, на відміну від цілком колективістської марксистської теорії. Як зазначив Ф. Кирилюк, «неприйняття Бернштейном Марксової концепції вартості пов'язане з його уявленням про суспільство як сукупність індивідів. Вважаючи базовими споживчу вартість, людську потребу й корисність предмета, Бернштейн пояснював економічні суперечності капіталізму відношенням індивід – річ, її здатністю задовольнити потреби індивіда» [165, с. 342].

Позитивною тенденцією в контексті розвитку капіталістичного суспільства Е. Бернштейн вважав демократизацію капіталу. Демократизація й децентралізація капіталу відбувається внаслідок посилення акціонерних товариств, зростання кількості акціонерів, що розширює участь робітників у капіталі компаній і сприяє міжкласовому консенсусу. Соціально-економічною основою соціалістичного порядку є кооперація та профспілкові організації. Подолання класових розбіжностей Е. Бернштейн пропонував здійснювати не шляхом ліквідації антагоністичних класових протиріч через революцію та встановлення диктатури пролетаріату, а через реформістський шлях удосконалення механізму капіталістичного розподілу багатств у бік перетворення злидєнних на заможних, демократизацію економічної сфери в результаті розвитку кооперативних і самоврядних утворень [165, с. 343].

Отже, Е. Бернштейн пропагував ненасильницький шлях реформування суспільства на засадах справедливого розподілу ресурсів, розширення прав і свобод. Великим надбанням Е. Бернштейна є концепція демократичного соціалізму, у якій він поєднує ці два феномени, розуміючи демократію як форму здійснення соціалізму. З огляду на це, він категорично відкидає ідею диктатури пролетаріату. Політична роль пролетаріату підвищуватиметься поступово, разом з «організацією кооперації, обмеженням експлуатації й розширенням громадського контролю» [165, с. 344].

Принципи сучасної соціал-демократії відображені у спільній праці експрем'єр-міністра Великої Британії Т. Блера та экс-федерального канцлера Німеччини Г. Шредера «Європа: Третій шлях – Нова середина» (1999), відомій також як «маніфест постсоціал-демократії». Серед принципів, відображених у цьому документі, – «підтримка ринкового господарства, але не ринкового суспільства»; надання кожному індивіду можливості розвитку власного потенціалу; неможливість вимірювання соціальної справедливості величиною державних витрат; інвестування в людський капітал як головне завдання модернізації; трансформація ролі держави з контролюючого інституту на установу, що формулює цілі суспільного розвитку; делегування владних повноважень аж до найнижчого рівня суспільної організації; сприяння творчим началам та креативності тощо [290, с. 80–81].

Отже, маємо принаймні дві класичні ідеологічні системи – лібералізм і соціал-демократію та їх сучасні модифікації (неолібералізм, постсоціал-демократію), які є універсалістськими та індивідуалістичними за своєю суттю, а тому сприяють формуванню консенсусної політичної культури й стабільної, мінімально конфліктної політичної системи. Сильними сторонами цих ідеологій є орієнтація на консенсус, забезпечення існування плюрального суспільства, формування толерантного ставлення майже до будь-яких спільнот. Якщо доктрини, що проголошують примат колективного принципу, крайньою формою яких є тоталітарні ідеології, не виключають або навіть проголошують необхідність насилля як інструменту регулювання суспільних

відносин, то гуманістичні ціннісні системи є ідеологіями ненасилля, орієнтованими на пріоритет індивідуального начала, що, навпаки, мінімізує примус і відкидає насилля, наскільки це можливо для нормального існування суспільства.

На провідній ролі ліберально-демократичних ціннісних систем, заснованих на пріоритеті автономії та самодостатності особистості, наголошують вітчизняні науковці. Так, В. Денисенко, В. Піддубний, Г. Чепурко тлумачать їх як необхідну складову процесу модернізації, що визначають межу між модерними суспільствами, які проголошують примат індивідуалізму, й традиційними суспільствами, в основі яких – пріоритет принципу колективізму. Науковці зазначають, що «поширеність даних цінностей у суспільстві є важливою характеристикою процесу модернізації...», під час чого відбувається «зміщення акцентів від пріоритетів колективізму до цінностей індивідуалізму», а проголошення «ідеї свободної особистості, яка усвідомлює себе як самодостатнє ядро раціонально інтегрованих соціальних зв'язків», складає «головний сенс становлення модерного суспільства» [110, с. 148].

З огляду на ключову роль духовно-культурної складової в модернізаційних процесах, дослідники наголошують на ключовому значенні формування специфічної ментальності, становлення та зміцнення ідентичності, передовсім на культурних засадах, упровадження принципу самоцінності людського життя, цінностей гідності, толерантності, самовизначення людини, що вкрай важливо для інтеграції українського суспільства до світового співтовариства [110, с. 149–151].

Ключовою засадою внутрішніх, суб'єктивних механізмів протидії політичному насиллю є концепція ненасилля. С. Кузіна визначає поняття насилля через дихотомічне співставлення з ненасиллям, а саме: якщо насилля – це «утвердження нерівності між суб'єктом та об'єктом», метою якого є «досягнення односторонніх переваг для суб'єкта», то ненасилля – це

установка на рівність і рівноправність усіх громадян, метою якої є «дотримання інтересів усіх учасників діалогу» [195, с. 252].

Ненасилля можливе в пасивній та активній формах. Перша є утопією, адже відкидає будь-яке насилля взагалі навіть перед загрозою фізичного знищення. Друга – важлива стратегія й тактика протидії насиллю, яка має історичні приклади успішної реалізації (ненасильницький спротив М. Ганді в Індії та М. Л. Кінга в США). Конкретні засоби активної ненасильницької боротьби передбачають масові мирні акції – бунти, демонстрації, бойкоти, страйки. Дж. Шарп виокремив 198 методів ненасильницької боротьби, які він поділив на три групи: ненасильницький протест і переконання, відмова від співробітництва, ненасильницьке втручання [195, с. 254–255]. З огляду на це, ненасильницькі примусові дії, до яких вдається світова спільнота, зокрема санкції, також можуть розглядатися в контексті стратегії ненасилля.

Необхідно наголосити на провідному значенні толерантності як базового елемента концепції й політики ненасилля, ключової складової універсалістських гуманістичних ідеологій і консенсусних політичних систем. Упровадження політики толерантності в Україні є необхідною умовою інтеграції до європейського співтовариства. Однак завжди є небезпека того, що принцип толерантного ставлення до будь-яких меншин (етнонаціональних, конфесійних, політичних, гендерних) буде сприйнятий певними колами суспільства як загроза власній ідентичності. Така проблема дійсно існує, коли цінності терпимості й неупередженості не поділяє абсолютна більшість громадян. Як зазначає С. Кузіна, «толерантність – це повага до інаковості іншого, але вона перетворюється на безпринципність, якщо проявляється щодо зла, насилля, бездуховності, злочинів, тероризму» [195, с. 258–259].

Отже, толерантність без чітко артикульованої та міцної ідентичності розвивається за логікою «парадокса свободи» (або «парадокса толерантності») К. Поппера й перетворюється на власну протилежність. Цю політико-культурну закономірність науковець сформулював наступним

чином: «...необмежена свобода спричиняється до своєї протилежності, оскільки без захисту й обмежень з боку закону свобода необхідно призводить до тиранії сильних над слабкими» [293].

Іншими словами, надмірна толерантність, або толерантність як уседозволеність, призводить до знищення самої толерантності, адже необмежена терпимість до нетолерантності призводить до поглинання першої з боку останньої. Водночас, якщо рівень толерантності є високим у межах цілого суспільства, терпимість і порозуміння як внутрішні регулятори є взаємними, а контроль з боку закону над потенційними загрозами одним порядком чи цінностям з боку інших є ефективним, то спільноти можуть існувати мирно без загрози розчинення ідентичності. Це можливо лише за наявності домінуючої системи універсалістських цінностей (наприклад, ліберальних), яку поділяє переважна більшість членів суспільства.

У Декларації принципів толерантності, що була утверджена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р., констатується зростання рівня насилля на ґрунті поглиблення різних форм нетерпимості (расової, етнонаціональної, релігійної), ксенофобії, антисемітизму, тероризму, мігрантофобії, відчуження, у зв'язку з чим актуалізується питання міжнародного врегулювання даних проблем [106]. Головними напрямками цієї діяльності є створення міжнародних політико-правових механізмів запобігання зазначеним деструктивним явищам і формування та запровадження такого типу політичної культури, що побудований на засадах толерантності, взаємоповаги та гуманізму.

У документі надається визначення поняття терпимості як умови утвердження всіх форм плюралізму, а саме: «поваги, прийняття й правильного розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовиразу й засобів прояву людської індивідуальності», які повинні здійснюватися не примусово, а на принципах взаємопорозуміння і взаємної поваги [106]. Важливим є те, що терпимість виходить за межі суто морально-етичного феномена й становить політико-правовий інструмент, спрямований

на формування культури миру замість культури війни й насилля. Терпимість потрібно формувати на індивідуальному, груповому й державному рівнях.

Отже, толерантність є багатоаспектним явищем і стосується всіх проявів плюралізму в суспільстві – політичного, економічного, соціального, культурного. Найактуальнішими формами толерантності сьогодні є етнонаціональна, релігійна, соціокультурна та гендерна, що пов'язане з підвищеною актуальністю відповідних форм нетерпимості. Однак різноманіття форм толерантності є набагато ширшим.

Наприклад, Л. Тарасюк пропонує розширену типологію форм толерантності за сферами прояву, серед яких: гендерна (стосовно людей іншої статі), вікова (до людей різних вікових груп), освітня (щодо людей будь-яких освітніх рівнів), міжнаціональна (до представників будь-яких національностей), расова (стосовно представників різних рас), релігійна (щодо представників різних конфесій, а також атеїстів), географічна (до людей безвідносно до місця їх проживання), міжкласова (стосовно представників різних суспільних класів), фізіологічна (до нездорових людей, людей з обмеженими можливостями та з особливими потребами), політична (стосовно представників різних політичних сил), сексуально орієнтована (до сексуальних меншин), маргінальна (неупередженість щодо маргіналів) [355, с. 40].

Крім того, Л. Тарасюк наводить перелік рівнів толерантності/інтолерантності: протекціоністська – як найвищий рівень активного прийняття й допомоги індивідам і спільнотам, які потенційно або актуально є об'єктами нетолерантного ставлення; ціннісна – система цінностей, побудована на неупередженому та співчутливому ставленні до інших; прихована інтолерантність, або латентна антипатія та упереджене ставлення до представників інших груп; вербальна інтолерантність, яка виражає словесну упередженість; агресивна поведінкова інтолерантність – найвищий прояв нетолерантного ставлення та поведінки, що втілюється в

діяльності, спрямованій на дискримінацію або насилля стосовно представників інших груп [355, с. 40–41].

Одним з основних інструментів вимірювання рівня толерантності в суспільстві є шкала Богардуса, або шкала соціальної дистанції, що використовується для визначення ступеня близькості чи відчуження людей, які представляють різні гендерні, вікові, професійні, національні, расові, релігійні групи.

Стан міжнаціональної толерантності українського суспільства демонструє неоднозначні показники, що різняться залежно від національної спільноти, яка виступає об'єктом оцінки. Згідно з аналітичною запискою Національного інституту стратегічних досліджень «Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризики й можливості для формування національної єдності», що ґрунтується на даних соціологічних досліджень за період 1994 – 2010 рр., рівень толерантності в Україні є доволі низьким.

Методологія дослідження передбачала використання інтегрального індексу національної дистанційованості (ПНД). Індекс включав чотири рівні толерантності: якщо він не перевищує чотири бали, то це класифікувалося як толерантне ставлення, або готовність допустити представників певної національності до сфери міжособистісного спілкування; якщо індекс коливався від чотирьох (згода допустити представників певної національності до сфери соціального спілкування) до п'яти балів («нехай живуть в Україні, але контакти з ними є небажаними»), то це визначалося як відособленість; індекс, що дорівнював п'яти – шести балам, інтерпретувався як ізольованість, тобто допустимість тимчасового перебування представників певної національності в країні, але не як її громадян; більше шести балів – це ксенофобія як крайній ступінь інтолерантності, що виражається у відмові в'їзду в країну представникам іншої культури чи національності [262].

Починаючи з 1994 р., ПНД постійно зростав від 4,4 у 1994 р. до 5,3 у 2002 та 2006 рр., і тільки в 2008–2010 рр. намітилося його невелике

зниження – до 5,1. Тобто сукупний рівень толерантності українського суспільства, згідно з даною методологією, може бути визначений як ізольованість. Що ж до окремих національностей, то тут динаміка демонструє суттєві розбіжності. Так, українське суспільство толерантно ставилося до українців, росіян і закордонних українців; відособлено – до поляків, євреїв, словаків, білорусів; ізольовано – до німців, румунів, чехів, молдован, грузин, кримських татар, американців, азербайджанців, турків, китайців, африканців; ксенофобські установки були наявні стосовно арабів, афганців, циган, чеченців [262]. Отже, хоча для України не є властивим, наприклад, антисемітизм, на основі цих даних можна казати про досить високий рівень ісламофобії.

Водночас можна припустити, що російсько-український конфлікт вплинув на загальний стан та конкретні показники толерантності/інтолерантності українців, покращивши ставлення до певних національних груп (європейців, американців, кримських татар) і погіршивши ставлення до інших (росіян). Це загалом підтверджується емпіричними даними. Однак у такому разі необхідно урахувати регіональні розбіжності, які також можуть суттєво відрізнятися.

Сучасний стан ставлення до представників інших національних спільнот може проілюструвати дослідження Центру Разумкова «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи й виклики», проведеного 18–23 листопада 2016 р. Дані дослідження демонструють, зокрема, зміну ставлення українців до росіян у бік збільшення дистанції. Наприклад, якщо ідеологему «український та російський народи – братські народи» у квітні 2014 р. підтримувало 62% громадян України, то в листопаді 2016 р. – 51%. Відповідно, частка противників цієї установки збільшилася з 28% до 34%. Важливим є те, що стосовно цього питання наявні значні регіональні розбіжності: на Заході країни цю ідею підтримують лише 28% респондентів, у Центрі – 41%, на Донбасі – 55%, на Півдні – 61%, на Сході – аж 87% [184, с. 14].

Ідеологему «українці й росіяни – один народ» підтримують 26% опитаних, не підтримують – 63%. Водночас на Заході країни противників цієї тези – 87%, у Центрі – 67%, на Донбасі – 58% [184, с. 14–15]. Отже, можна зробити висновок, що воєнні події значно вплинули, в першу чергу, на жителів Донбасу, яких війна торкнулася найбільшим чином, адже в цьому регіоні спостерігається суттєве зменшення проросійських настроїв.

За збереження расової та етнічної ідентичності та відособленість виступають 46% респондентів, а за адаптацію та асиміляцію расових та етнічних груп з більшістю громадян – 30%. Водночас перших більше на Заході країни – 56%, у Центрі – 40%, на Півдні – 43%, на Сході – 49%, на Донбасі – 45% [184, с. 51].

Вивченню толерантності/інтолерантності присвячений і проект Центру Разумкова «Ідентичність громадян України: тенденції змін, виклики та перспективи для національної єдності» (11–23 грудня 2015 р.). На питання «З представниками яких національностей Ви хотіли б жити по сусідству?» більшість респондентів відповіла, що їм байдуже (53%, у 2006 р. – 32%), а на дзеркальне запитання «З представниками яких національностей Ви б не хотіли жити по сусідству?» аналогічну відповідь дали 48% (32% – у 2006 р.) [157, с. 41].

Серед конкретних національностей найбільш бажаними сусідами є українці (29%). А найменш бажаними – цигани: 32% не хотіли б жити з ними по сусідству (у 2006 р. – 51%). Найбільше падіння толерантності спостерігається стосовно росіян: у 2006 р. з ними хотіли б проживати поруч 44%, а у 2015 р. – лише 14%, а не хотіли, відповідно, 4% у 2006 р. і 13% у 2015 р. Також дещо знизилися показники толерантного ставлення до євреїв: у 2006 р. з ними не хотіли жити поруч 10%, а у 2015 р. – 12% (хотіли, відповідно, 21% у 2006 р. і 10% у 2015 р.). Навпаки, зросли показники толерантності до європейських народів і татар. Серед них найбільш бажаними сусідами є поляки, що посідають друге місце в рейтингу толерантного ставлення (після українців): у 2006 р. з ними поруч хотіли б

жити 28%, у 2015 р. – 19%, а не хотіли, відповідно, 5% і 3%. Далі йдуть угорці – з ними у 2006 р. висловили бажання жити поруч 17%, у 2015 р. – 11%, небажання, відповідно, 6% і 5%. З румунами хотіли б жити поруч: у 2006 р. – 14%, у 2015 р. – 9%; не хотіли б: 13% у 2006 р., 8% у 2015 р. З татарами – 12% у 2006 р. і 8% у 2015 р. і не хотіли – 18% у 2006 р. і 10% у 2015 р. [157, с. 41].

Стосовно регіональної специфіки, то найбільш толерантними регіонами України є Донбас і Південь. На Донбасі для 68% респондентів не має різниці, з ким жити по сусідству, 19% не хотіли б жити поруч з циганами, а показники щодо інтолерантного ставлення до інших національностей не перевищують 9%. На Півдні 67% респондентів байдуже, з ким жити поруч, 26% не хотіли б жити поруч з циганами, 4% з росіянами. У Західному регіоні, навпаки, байдужість до цього питання висловили лише 39%, 44% хотіли б жити поруч з українцями, 28% з поляками. Стосовно негативного ставлення, то першу позицію посідають цигани – 41% ставляться до них ворожо; другу – росіяни (30% не бажають жити з ними поруч). В інших регіонах найбільш негативне ставлення також викликають, по-перше, цигани, по-друге, росіяни, а позитивне – українці (на першому місці) та поляки (на другому місці). Узагалі в усіх регіонах, крім Західного, громадяни, яким байдуже, з представниками якої національності жити поруч, становлять більшість [157, с. 41].

Отже, спираючись на результати досліджень, фахівці Центру Разумкова доходять висновку, що «загалом зросла толерантність відносно сприйняття інших національностей». Найбільш негативне ставлення викликають цигани. Також значно зменшилися симпатії до росіян і трохи – до євреїв. Крім того, «більш артикульоване оціночне ставлення до громадян інших національностей демонструють респонденти, які проживають на Заході України» [157, с. 13].

Важливою складовою механізму запобігання політичному насиллю в суспільстві є консенсус, як демократична цінність, і консенсусні технології

узгодження суспільних інтересів, як політична практика. Консенсус – одна з базових умов існування стабільної демократії. Поняття було введено О. Контом, який наголосив на двох рівнях існування консенсусу: інституційному – як «структурній узгодженості частин соціального цілого»; й ціннісно-культурному – як «суб'єктивній згоді», «формі соціальної солідарності» [Цит. за: 358, с. 139].

У «Політологічному енциклопедичному словнику» консенсус визначається як «наявність єдності у поглядах двох чи більше суб'єктів щодо ключових аспектів соціального порядку, що виявляється в єдності дій...; метод, форма прийняття колегіальних рішень, що передбачає досягнення згоди» [292, с. 270].

Консенсус відіграє в суспільстві роль інтегруючого й цементуючого базису, здатного подолати фрагментацію і конфліктність. Для цього він повинен охоплювати різні рівні суспільно-політичного буття: ціннісний, що передбачає досягнення згоди щодо провідної системи цінностей, здатної забезпечити відносну однорідність домінуючої політичної культури; інституційний, що має на увазі наявність дієвої та ефективної системи інститутів, діяльність яких спрямована на узгодження інтересів групових політичних акторів (фракцій політичного класу, груп інтересів, груп тиску, політичних партій тощо); процесуальний, що втілюється у згоді провідних акторів стосовно «правил гри», процедур і технологій ухвалення рішень [17; 18].

Реалії сьогодення вказують на необхідність переосмислення сутності політики, виведення її розуміння на новий рівень у напрямі зміни конфліктної парадигми на консенсусну. Обґрунтуванню цього підходу присвячені, зокрема, праці О. Бабкіної, яка наполягає на впровадженні нової філософії політики, головним змістом якої є не відносини «панування – підкорення», побудовані на примусі та насиллі, а узгодження різноманіття інтересів і забезпечення цілісності суспільства на засадах гуманістичних

моральних цінностей, що відображають не корпоративні потреби, а прагнення всього суспільства.

Дослідниця підкреслює суперечливий характер політичних відносин, адже «не можна не зважати на те, що змістом політичного життя дійсно є невпинна боротьба соціальних сил і груп за право і можливість здійснювати свої обмежені групові інтереси, видаючи їх за інтереси всього суспільства» [11, с. 5]. Однак сфера політичного не зводиться до однієї лише боротьби групових інтересів. Неконфронтаційна концепція політики набуває розповсюдження в сучасній політичній думці. Виклики часу та розвиток цивілізації вимагають актуалізації гуманістичного, людиноцентричного виміру політики. Отже, протистояння в політичному житті корпоративного й насильницького начала, з одного боку, та загальнолюдського й гуманного, з іншого, є важливою й досі невирішеною проблемою, яка все ж таки має перспективи розв'язання, адже «глибинним смислом групових, корпоративних інтересів є здійснення інтересу загального – забезпечення суспільної цілісності й функціональної єдності людства й окремих спільнот, що досягається зокрема засобами політики» [11, с. 8, 9].

У світлі цих міркувань постає питання: яким саме чином знизити конфліктогенний потенціал в суспільствах, де немає сталого консенсусу, а політична культура є гетерогенною чи навіть фрагментованою?

За словами О. Бабкіної, успішна демократизація можлива й при високому протестно-конфліктному потенціалі суспільства, що обґрунтовується в концепціях «складних» демократій, таких як теорія поліархії Р. Даля, концепція консоціальної демократії А. Лейпхарта та інших. Життєздатність таких моделей демонструє позитивний досвід західних демократій, наявні політичні практики формування уряду з представників різних суспільно-політичних сегментів тощо [12, с. 5–6].

Р. Даль визначає поліархію як реально можливий варіант існування демократії в масштабах національної держави. З часів локалізації демократій в межах полісів відбулися значні зміни, що потребували пристосування

демократичних режимів до нових умов існування в масштабах великих націй-держав, які, як правило, являють собою плюралістичні, суперечливі й конфліктні суспільства. Їх конфліктність може бути мінімізована, а зіткнення інтересів різних груп упорядковані за допомогою поліархії «як виду режиму, пристосованого для управління націями-державами, в яких влада й авторитет над громадськими справами розподілені серед плюралістичної безлічі організацій та асоціацій, що є достатньо автономними не тільки стосовно одна одної, але й у багатьох випадках стосовно управлінської діяльності держави» [103, с. 626]. Такий порядок обмежує владу й авторитет як держави, груп еліти, будь-яких політичних акторів.

Поліархічний режим базується на семи основних інститутах: близьке до універсального виборче право; право на участь у громадських справах; справедливі вибори, що унеможливають будь-яке насилля й примус; гарантії свободи думки й слова; існування альтернативних, непідконтрольних державі джерел інформації; свобода об'єднання в автономні суспільно-політичні організації, зокрема опозиційні партії; відносно висока залежність уряду від виборців і результатів виборів [103, с. 615].

Реальне існування цих інститутів (а не тільки задеклароване в нормативних актах) утворює порядок, що забезпечує конкуренцію політичних еліт, уможливорює зворотний зв'язок між масами та елітами й дозволяє першим впливати на останніх, а також сприяє вільному існуванню опозиції й толерантному ставленню до неї, широким можливостям політичної участі громадян, зокрема щодо впливу на уряд та політичний курс.

Водночас Р. Даль указує на зворотний бік організаційного плюралізму як необхідної умови існування поліархії, що може призвести до виникнення та кристалізації нерівності громадян і несправедливого ладу тому, що «...одні інтереси можуть бути акумульовані в організації з їхніми ресурсами, а інші ні...» [103, с. 623]. Це спричиняється до протиставлення й пріоритетності інтересів одних груп над іншими, деформації громадянської

свідомості, в якій такий порядок фіксується як усталений і нормальний. Отже, інтереси організованої меншості переважають над інтересами неорганізованої більшості, що втілює в життя «залізний закон олігархії» Р. Міхельса й породжує відчуження авторитету. Таким чином, організаційний плюралізм набуває ознак корпоративізму, який Р. Даль визначає як аномалію, адже за такої системи, за висловом С. Роккана, «голоси рахуються, але вирішують ресурси» [Цит. за: 103, с. 624].

Модель консоціальної демократії А. Лейпхарда покликана вирішити проблему демократичного управління в мультикультурних, поліетнічних, взагалі плюралістичних суспільствах, схильних до поляризації, фрагментації, внутрішніх конфліктів чи сепаратистських тенденцій. Найуспішнішими прикладами реалізації такої моделі сам учений вважає Нідерланди, Швейцарію, Австрію [207, с. 120].

А. Лейпхард формулює основні принципи консоціального порядку, головним серед яких є формування великої коаліції політичних еліт, які репрезентують «усі значні сегменти багатоскладного суспільства» [Цит. за: 166, с. 264]. Цей принцип є базовим, адже саму консоціальну демократію дослідник визначає як «спосіб правління, що здійснюється за допомогою «картелю еліт», створеного з метою забезпечення сталості демократичної держави з фрагментованою політичною культурою» [207, с. 120]. Для формування коаліції необхідна, перш за все, політична воля еліт, узяття ними курсу на нейтралізацію розбіжностей і подолання нестабільності.

Трьома іншими важливими принципами є автономія кожного сегмента багатоскладного суспільства в управлінні своїми внутрішніми справами аж до федералізації, взаємне вето як гарант дотримання найважливіших прав меншості, пропорційність політичного представництва, розподілу посад і бюджетних коштів. Ці принципи повинні застосовуватися разом, а їх упровадження, хоч і посилює багатоскладність суспільства, сприяє суспільній згоді й максимальному представництву й реалізації інтересів: «Делегування сегментам прав вироблення і втілення в життя політичних

рішень разом з пропорційним розподілом державних коштів між сегментами – потужний стимул до становлення різних організацій, що представляють інтереси сегментів» [166, с. 265].

А. Лейпхард також визначає умови або фактори сталого існування консоціальних демократій у фрагментованому суспільстві, які пов'язані з певними типами міжсубкультурних відносин еліт і мас. Сталість міжелітного співробітництва й згоди зумовлюється такими чинниками: зовнішня загроза; наявність множинного (плюрального) балансу сил між субкультурами, що втілюється, насамперед, у пріоритеті партійної системи поміркованого плюралізму на противагу двополюсній, поляризованій або гегемоністській системам (адже, наприклад, двопартійна система категорично не прийнятна для фрагментованих суспільств); порівняно низьке навантаження на механізм ухвалення рішень [207, с. 120–121].

На рівні мас стабільності та безконфліктності консоціальних демократій сприяють чіткі лінії розмежування між різними субкультурами. Субкультури, що є носіями протилежних і несумісних цінностей, починають конфліктувати, вступаючи в прямий контакт одна з одною. Якщо в гомогенних суспільствах розширення контактів призводить до поступового стирання відмінностей, то у фрагментованих – результат є протилежним. Таким чином, А. Лейпхард зазначає, що «заради збереження політичної стабільності обсяг та інтенсивність контактів повинні бути сумірними ступеню гомогенності», а отже, «...не виключено, що у фрагментованому суспільстві бажано звести до мінімуму контакти між антагоністичними субкультурами (як і між різними національностями в багатонаціональних державах)» [207, с. 122]. За умови достатнього ступеня ізольованості таких спільнот конфлікт не відбувається. Це дещо неоднозначне положення, що суперечить принципу інтеграції національних меншин, мігрантів до основної частини суспільства. Однак на початкових етапах соціалізації таких спільнот це могло б вирішити проблему нетерпимості й внутрішніх конфліктів,

пов'язаних з мігрантами або іншими слабо інтегрованими в суспільство групами.

Щодо стосунків між елітами й масами, то чіткі межі між субкультурами сприяють зміцненню зв'язків між елітою та представниками субкультур, партійному представництву, артикуляції інтересів та згуртованості спільнот. Отже, інтеграція консоціального суспільства відбувається, насамперед, на рівні еліт, які виконують роль зв'язуючої ланки між різними групами. Важливим фактором є також підтримка коаліції еліт з боку мас, ступень легітимації [207, с. 122].

Таким чином, внутрішні, суб'єктивні чинники культурно-ідеологічного змісту є базовою складовою стратегії протидії насиллю, формування мирного середовища існування людини. Без внутрішніх чинників спротиву й протидії насиллю зовнішні, політичні чи правові інструменти неефективні. Толерантність, рівноправність, свобода, індивідуалізм, ненасилля, злагода, консенсус, плюралізм є елементами фундаментального політико-культурного явища – культури миру, яка протистоїть культурі війни. Сучасні глобальні загрози та виклики свідчать про те, що культура миру є безальтернативною стратегією виживання людства й тільки вона спроможна вирішити найгостріші проблеми сучасного світу.

5.2. Концептуальне та нормативно-ціннісне підґрунтя миротворчої діяльності як інструменту протидії політичному насиллю

Стратегія протидії політичному насиллю передбачає колективні зусилля міжнародного співтовариства. Головним безпековим інститутом сучасного світу, діяльність якого має глобальний характер, є Організація Об'єднаних Націй (ООН), яка, разом із такими регіональними установами, як Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Організація з безпеки й співробітництва в Європі (ОБСЄ) та іншими, становить систему забезпечення міжнародного миру та безпеки.

Багатофункціональна й розгалужена система норм, принципів, засобів запобігання та протидії політичному насиллю була розроблена в межах миротворчої діяльності ООН. Складові цієї системи містяться в численних міжнародних документах. Базове нормативне підґрунтя діяльності з протидії політичному насиллю викладено в Статуті цієї організації, що був підписаний у 1945 р. Документ фіксує головні засади й загальні принципи миротворчості. У ст. 1 гл. I Статуту визначається, що першочерговою метою ООН є підтримання міжнародного миру та безпеки задля чого організація вповноважена «застосовувати ефективні колективні заходи для запобігання й усунення загрози миру й придушення актів агресії або інших порушень миру й упроваджувати мирними засобами, у відповідності з принципами справедливості й міжнародного права, залагодження або розв'язання міжнародних спорів або ситуацій, які можуть призвести до порушення миру» [353]. Для реалізації цієї мети в ст. 2 гл. I Статуту передбачено застосування як превентивних заходів, спрямованих на виявлення й врегулювання потенційних конфліктів, так і примусових дій, що мають на увазі силове придушення актуальних актів агресії.

Провідну роль серед безпекових інституцій відіграє Рада Безпеки ООН (РБ ООН), на яку, згідно зі ст. 24 гл. V Статуту, покладено головну відповідальність за виявлення й протидію загрозам міжнародному миру та безпеці. До широкого кола повноважень РБ ООН належить право вимагати від сторін конфлікту розв'язання спорів мирними засобами, передбаченими гл. VI, а також, згідно зі ст. 39, розслідувати спір чи конфліктну ситуацію з метою встановлення факту наявності чи виникнення «будь-якої загрози миру, будь-кого порушення миру або акту агресії» й надавати рекомендації або вирішувати, «які заходи слід ужити у відповідності зі ст. 41 і 42 для підтримання або встановлення міжнародного миру та безпеки» [353].

РБ ООН ухвалює рішення щодо розгортання, продовження чи завершення миротворчих місії (операцій), зміни мандату. Це знаходить відображення в ухваленні відповідних резолюцій. На відміну від Генеральної

Асамблеї ООН (ГА ООН) та інших структур організації, рішення яких мають рекомендаційний характер, рішення РБ ООН є обов'язковими [252].

На противагу РБ ООН повноваження ГА ООН у сфері забезпечення миру та безпеки є обмеженими. Вона безпосередньо не ухвалює політичних рішень щодо впровадження або завершення миротворчих операцій. Її безпекові повноваження передбачають дорадчо-рекомендаційні, представницькі, фінансові функції, а також запровадження формально-організаційних санкцій. У деяких випадках на ГА ООН можуть покладатися повноваження РБ ООН. Зокрема, згідно з резолюцією 377 (V) «Єдність на користь миру» від 3 листопада 1950 р. (A/RES/377 (V)), «якщо Рада Безпеки, у результаті розбіжностей постійних членів, виявляється не в змозі виконати свій головний обов'язок з підтримання міжнародного миру та безпеки, у всіх випадках, коли є підстави вбачати загрозу миру, порушення миру або акт агресії, Генеральна Асамблея негайно розглядає це питання з метою зробити членам організації необхідні рекомендації стосовно колективних заходів, зокрема – у випадку порушення миру або акту агресії – застосування, коли це необхідно, збройних сил для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки» [313]. Однак за всю історію миротворчої діяльності ООН дане положення використовувалося лише один раз – у 1956 р., коли за рішенням ГА ООН, була заснована операція з підтримання миру «Перші надзвичайні збройні сили ООН» (НЗС ООН I) на Близькому Сході.

Отже, Генеральна Асамблея ООН має обмежені повноваження в сфері підтримання миру та безпеки. Однак, як зазначає Ю. Седляр, безпекові функції ГА ООН та РБ ООН є взаємодоповнюючими, що дозволяє цим органам «обговорювати в різний час і приймати незалежно один від одного резолюції про застосування невоєнних примусових заходів» [343, с. 58].

Повноваження Генерального секретаря ООН у сфері безпеки передбачають право «доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, які, на його думку, можуть загрожувати підтриманню миру та безпеки» (ст. 99 Статуту ООН). Також він уповноважений, зі згоди Ради Безпеки,

повідомляти Генеральній Асамблеї на її сесіях про всі питання, які стосуються підтримання міжнародного миру та безпеки й знаходяться на розгляді Ради Безпеки ООН, а позасесійно – інформувати членів ООН після того, як Рада Безпеки припинить розгляд цих питань (ст. 12 Статуту ООН) [353].

Основний зміст безпекових механізмів ООН розкритий у гл. VI і VII Статуту. Перелік мирних заходів із вирішення спорів був затверджений ще I Гаазькою конвенцією про мирне розв'язання міжнародних зіткнень від 18 жовтня 1907 р., згідно з якою в якості таких заходів визначені «добрі послуги», посередництво, робота Міжнародних слідчих комісій та Міжнародного третейського суду [178].

Статут ООН розширив цей перелік. Так, гл. VI «Мирне розв'язання спорів» присвячена мирним, суто політичним способам вирішення суперечностей. Пріоритетними засобами в ній визнані мирні заходи превентивного або регулюючого характеру, спрямовані на виявлення потенційно небезпечних ситуацій або нейтралізацію загроз на ранніх стадіях їх розгортання. До таких інструментів належать: перемовини, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів з метою врегулювання спірних ситуацій тощо [353].

Гл. VII «Дії стосовно загрози миру, порушень миру й актів агресії» передбачає застосування заходів як не пов'язаних (санкції), так і пов'язаних із використанням військової сили (військові операції) для підтримання або встановлення міжнародного миру. Отже, у гл. VII Статуту РБ ООН надаються широкі повноваження щодо нейтралізації будь-якої загрози миру та безпеці за допомогою цілого спектра безпекових інструментів [353].

Принципи та напрями механізму протидії політичному насиллю отримали подальший розвиток у цілій низці документів ООН, які конкретизують, тлумачать і доповнюють базові положення, викладені в Статуті. Основоположне значення для концептуалізації головних принципів миротворчості має доповідь шостого Генерального секретаря ООН

Б. Бутроса-Галі «Порядок денний для миру» (1992 р.). Це програмний документ, що став першим після завершення «холодної війни», в якому були закладені базові засади миротворчої діяльності в нових умовах. У ньому було здійснено визначення й теоретичне узагальнення традиційних та інноваційних на той час напрямів миротворчості. Основною метою документа став аналіз і підготовка рекомендацій щодо шляхів зміцнення й підвищення ефективності механізмів миротворчої діяльності ООН після закінчення епохи глобального протистояння.

У «Порядку денному для миру» сформульовані першочергові цілі ООН у сфері безпеки, які актуалізувалися в нових умовах: виявлення потенційно конфліктних ситуацій на ранніх стадіях розгортання та використання дипломатичних засобів з метою ліквідації джерел конфлікту до переходу його до насильницької стадії; застосування миротворчих зусиль за наявності вже актуального конфлікту, спрямованих на усунення його причин; підтримання миру, що має на меті збереження миру, коли зупинено бойові дії, і сприяння виконанню укладених угод; сприяння відновленню миру, яке передбачає комплекс заходів із відновлення інфраструктури, суспільних інститутів у країнах, що пережили насильницький конфлікт, з подальшим встановленням стабільних мирних стосунків між суб'єктами конфлікту; усунення найглибших засад конфліктів – економічних злиднів, соціальної несправедливості, політичних утискань. Сформульовані цілі співвідносяться з чотирма базовими напрямками миротворчої діяльності, що визначені в документі: превентивною дипломатією, миротворчістю (відновленням миру), підтриманням миру та постконфліктним миробудівництвом [282, с. 4–6].

Слід зазначити, що вперше аналогічні механізми протидії політичному насиллю були визначені Й. Галтунгом у праці «Three Approaches to Peace: Peacekeeping, Peacemaking, and Peacebuilding» (1976 р.). Дослідник у межах своєї концепції взаємозв'язку структурного й прямого насилля сформулював три основні підходи до забезпечення миру – підтримання миру

(peacekeeping), встановлення миру (peacemaking) і миробудівництво (peacebuilding) [418].

Підтримання миру (peacekeeping) Й. Галтунг характеризує як дисоціативний підхід. Це традиційний підхід, який має на увазі встановлення балансу сил через розведення сторін і протидію прямому насиллю, наприклад, через утручання третьої сторони у форматі здійснення миротворчої операції. Значним недоліком цього напрямку є велика кількість заморожених конфліктів, адже структурні причини політичного насилля залишаються невирішеними, а конфлікт – нерозв'язаним.

Більш прийнятним авторові вбачається другий підхід – встановлення миру (peacemaking). Цей напрям передбачає врегулювання конфліктів через ліквідацію джерела напруги, усунення несумісності сторін і досягнення компромісу. Третій підхід – миробудівництво (peacebuilding) – зачіпає найбільш глибокі основи конфлікту. За Й. Галтунгом, він є асоціативним, оскільки його зміст полягає у створенні такої системи миру, яка знизить принципову ймовірність насилля – як прямого, так і структурного. Адже, як зазначає науковець, «механізми, на яких ґрунтується мир, повинні бути вбудовані в структуру й бути присутніми там в якості резервуару для самої системи, адже здорове тіло має здатність генерувати свої власні антитіла й не потребує спеціальної медицини» [418, с. 282, 290, 297].

Розглянемо докладніше зміст основоположних напрямів миротворчості, визначених у базових документах ООН.

Діяльність із запобігання конфліктам передбачає превентивні й посередницькі заходи (prevention diplomacy and mediation), що здійснюються відповідно до гл. VI «Мирне розв'язання спорів» Статуту ООН [353]. Метою превентивної й посередницької діяльності є врегулювання суперечностей для недопущення переростання їх у насильницьке протиборство або обмеження масштабів уже існуючих конфліктів. Діяльність із запобігання конфліктам передбачає виявлення потенційно конфліктних ситуацій, через застосування цілого комплексу миротворчих інструментів, серед яких – «добрі послуги»

Генерального секретаря, спрямування посланців до кризових районів, превентивне розгортання місій, створення демілітаризованих зон, посередництво.

Одним з основних інструментів запобігання конфліктам є превентивна дипломатія, яка у «Порядку денному для миру» визначається як «дії, спрямовані на попередження виникнення спорів між сторонами, запобігання переростанню існуючих спорів у конфлікти й обмеження масштабів конфліктів після їх виникнення» [282, с. 6]. Пріоритетною метою превентивної дипломатії є врегулювання спорів до стадії їх ескалації.

«Порядок денний для миру» докладно конкретизує зміст превентивної миротворчості й відносить до завдань превентивної дипломатії такі заходи, як зміцнення довіри (наприклад, обмін воєнними місіями, створення безпекових центрів, вільний обмін інформацією); збір інформації як офіційним, санкціонованим ООН, так і неофіційним шляхом з метою встановлення фактів стосовно потенційних осередків конфліктів і ймовірних спалахів насилля; раннє попередження будь-яких загроз міжнародній безпеці й миру; превентивне розгортання сил, яке, на відміну від традиційних миротворчих операцій, які впроваджуються вже після початку конфлікту, має місце в умовах початкової кризи до початку активної фази протистояння; створення демілітаризованих зон [282, с. 7–10].

Суб'єктами, відповідальними за превентивну й посередницьку діяльність, є Генеральний секретар, його представники, Рада Безпеки, Генеральна Асамблея, а також вищі посадовці, спеціалізовані установи й програми, регіональні організації, що співпрацюють з ООН. Головним координаційним органом у межах даного напрямку є Департамент з політичних питань [282, с. 7; 457].

Заходи із запобігання конфліктам є одним із найважливіших базових напрямів миротворчості й першочерговим завданням у рамках підтримання миру та безпеки, адже пріоритетною метою сучасної миротворчої діяльності визначено перехід від культури реагування до культури запобігання

насиллю [454]. Водночас дипломатичні зусилля можуть і повинні застосовуватися протягом усього періоду врегулювання конфлікту, зокрема в контексті місій з підтримання миру, постконфліктного відновлення. Крім того, заходи з попередження конфлікту передбачають передконфліктне миробудівництво, спрямоване на усунення його структурних джерел [128, с. 3].

Встановлення миру (reasetmaking), або миротворчість у вузькому сенсі, визначається в «Порядку денному для миру» як «дії, спрямовані на те, щоб схилити ворогуючі сторони до згоди, головним чином за допомогою таких мирних засобів, які передбачені гл. VI Статуту Організації Об'єднаних Націй» [282, с. 6]. Згідно з концепцією, запропонованою Б. Бутросом-Галі, миротворчість займає «проміжне» становище між превентивними заходами й підтриманням миру. Він зазначає, що «перш ніж від завдання, що полягає в тому, щоб спробувати запобігти конфлікту, перейти до розв'язання завдання з підтримання миру, потрібно зробити спроби домогтися від ворогуючих сторін домовленостей за допомогою мирних засобів» [282, с. 11].

Дещо інший підхід міститься в доповіді Групи з операцій ООН на користь миру, відомій також як «Доповідь Брахімі» (2000 р.). Згідно з документом, встановлення миру разом із попередженням конфліктів становить єдиний напрям миротворчої діяльності й передбачає застосування інструментів дипломатії та посередництва. Але, на відміну від превентивних заходів, встановлення миру має місце в ситуації вже розпочатого конфлікту й спрямовується на несилowe вирішення проблем, що стали причиною протистояння, інструментами дипломатії та посередництва [128, с. 3].

Суб'єктами, що здійснюють цю діяльність, можуть бути посланці урядів, регіональних організацій або посадовці ООН, представники неофіційних і неурядових груп, впливові особи та суспільні діячі [251]. Отже, головним завданням діяльності зі встановлення миру є досягнення згоди сторін за допомогою мирних політико-дипломатичних засобів, визначених

гл. VI Статуту ООН, що застосовуються після початку конфлікту з метою припинення вогню або термінового мирного врегулювання.

Підтримання миру (peacekeeping) є традиційним напрямом миротворчої практики ООН, який упроваджується вже понад 60 років. Б. Бутрос-Галі називає його «винаходом Організації Об'єднаних Націй» [282, с. 15]. У «Порядку денному для миру» наголошується на відсутності чіткого розмежування між миротворчістю (встановленням миру) й підтриманням миру, однак на практиці перше, як правило, передує другому. Підтримання миру передбачає забезпечення присутності ООН у конкретному районі зі згоди сторін, як правило, через розгортання військового й/або поліцейського, а також цивільного персоналу й виступає універсальним «засобом, який розширює можливості як стосовно запобігання конфліктам, так і щодо миротворчості» [282, с. 6].

Сутність та характер діяльності з підтримання миру відповідає змісту гл. VI Статуту ООН. Головною метою цього напрямку є забезпечення збереження миру відразу після його встановлення через допомогу в реалізації мирних домовленостей, укладених у результаті переговорів, завдяки чому досягається стабілізація ситуації в умовах напруги.

На сьогодні операції з підтримання миру залишаються одним із головних миротворчих інструментів ООН й визначаються як операції першого покоління, що набули широкого розповсюдження за часів «холодної війни». Традиційні операції з підтримання миру ґрунтуються на трьох основних принципах: згоди сторін; неупередженості; невикористання сили (крім необхідності самооборони та захисту майна). Як зазначає Р. Азявін, такі операції зараз упроваджуються в двох формах – як місії неозброєних військових спостерігачів і як операції за участю миротворчих сил. В останньому випадку їх контингент складається з легко озброєного військового, поліцейського й цивільного персоналу [2].

Важливими напрямками діяльності в рамках підтримання миру є забезпечення безпеки, політичної підтримки й сприяння миробудівництву на

початковому етапі переходу країни від стану конфлікту до стану миру, тобто після офіційного укладення перемир'я. Для цього необхідно виконання певних завдань, серед яких: нагляд за дотриманням режиму припинення військових дій та умовами перемир'я; забезпечення розведення збройних сил сторін; недопущення інтернаціоналізації конфлікту або усунення наслідків зовнішньої інтервенції; контроль за дотриманням прав людини; відновлення інфраструктури; забезпечення доступу цивільного населення до гуманітарної допомоги тощо [256]. Головними елементами операцій з підтримання миру є роззброєння, демобілізація та реінтеграція.

Примушення до миру (*peace enforcement*) як напрям миротворчої діяльності відповідає змісту гл. VII Статуту ООН «Дії стосовно загрози миру, порушень миру й актів агресії» й передбачає застосування примусово-силових заходів як незбройного, так і збройного характеру. Головними інструментами цього напрямку є санкції (ст. 41) і застосування військової сили під час воєнних операцій (ст. 42). Ст. 51 Статуту також передбачено право на індивідуальну або колективну самооборону в разі збройного нападу на державу-члена, що може застосовуватися до тих пір, «поки Рада Безпеки не вживе заходів, необхідних для підтримання міжнародного миру та безпеки» [353].

Єдиним органом, уповноваженим визначати існування загрози миру, порушення миру або акту агресії, ухвалювати рішення щодо застосування примусових дій і застосовувати такі дії, є Рада Безпеки ООН (ст. 39–42 Статуту ООН). Статутом ООН передбачений певний алгоритм застосування примусових механізмів. Так, згідно зі ст. 40, у разі встановлення наявності загрози миру, порушення миру або акту агресії, якщо держава не може самостійно забезпечити безпеку й суспільний порядок, РБ ООН, перш ніж ухвалити рішення про впровадження примусових дій для запобігання погіршенню ситуації, застосовує такі тимчасові заходи, які вона визнає необхідними або бажаними, і які не повинні заподіювати шкоду правам або становищу сторін. Якщо ж такі дії виявляться недостатніми, РБ ООН, згідно

зі ст. 40 Статуту, вповноважується застосовувати до держави, дії якої несуть загрозу миру, примусові заходи несилового характеру, тобто санкції. А в разі неефективності санкцій Рада Безпеки вдається до найжорсткішого інструменту миротворчості – примусових дій із застосуванням військової сили для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки, зокрема через направлення озброєних місій в зони конфліктів, проведення миротворчих операцій силами військових контингентів країн під проводом ООН (ст. 42 Статуту) [353].

Отже, формою невійськового примусу, яка застосовується, коли вичерпані інші несилкові засоби, виступають санкції. Стосовно визначення цього поняття можна виокремити два підходи. Згідно з першим, під санкціями розуміють узагальнюючу категорію для всіх форм міжнародного примусу [183, с. 34, 41, 77–79; 216, с. 16]. Широке тлумачення санкцій, зокрема, надає Й. Галтунг, який визначає їх як дії, ініційовані одним або декількома міжнародними суб'єктами проти одного або декількох держав-об'єктів з наступними цілями: покарати держави-об'єкти позбавленням їх певного блага та/або примусити їх дотримуватися встановлених норм, які суб'єкти вважають важливими [417, с. 379].

Згідно з другим підходом, поняття санкцій означає примусові дії без застосування військової сили, невичерпний перелік яких міститься в ст. 41 гл. VII Статуту [353]. Для миротворчої теорії й практики ООН традиційним є другий підхід. Це знайшло відображення в основоположних документах організації. Зокрема, Б. Бутрос-Галі в «Порядку денному для миру» й «Доповненні до Порядку денного для миру» (1994 р.) визначає санкції як заходи, не пов'язані з використанням збройної сили [131, с. 16–17; 282, с. 13].

У «Декларації про основні умови й стандартні критерії введення санкцій та інших примусових заходів та їх здійснення» (2007 р.) санкції визначаються як мирний інструмент у рамках зусиль з підтримання миру та безпеки, до якого слід вдаватися тільки тоді, «коли інші мирні засоби

недостатні й лише після того, як Рада Безпеки визначить існування загрози миру, порушення миру або акту агресії» [105, с. 1].

Точки зору щодо ненасильницького характеру санкцій дотримуються й українські фахівці. Зокрема, український дипломат В. Пахіль визначає санкції ООН «як колективні примусові заходи незбройного (політичного, дипломатичного, економічного) характеру, що їх застосовують члени цієї організації й спеціалізовані установи ООН щодо держави, яка порушує або загрожує міжнародному миру або безпеці, ігнорує приписи Статуту ООН й відмовляється виконувати рішення Ради Безпеки ООН, з метою змусити цю державу припинити міжнародне правопорушення, понести міжнародно-правову відповідальність за неправомірну поведінку та виконувати свої зобов'язання згідно зі Статутом ООН» [270, с. 12–13].

У контексті ст. 41 Статуту трактує санкції й Ю. Седляр, яка визначає їх як «односторонні або колективні примусові дії невоєнного характеру (дипломатичні, торговельно-економічні, фінансові, культурні), ініційовані й застосовані проти однієї або більше держав з метою змусити їх змінити зовнішньополітичну поведінку, дотримуватися взятих на себе зобов'язань з підтримання міжнародного миру та безпеки» [343, с. 15].

Слід зазначити, що в документах ООН наголошується, що мета санкцій полягає не в покаранні, а в тому, щоб домогтися зміни (модифікації) поведінки держави, фізичної або юридичної особи, дії якої загрожують міжнародному миру та безпеці. Також не може бути метою санкційного впливу зміна законної влади [105, с. 2; 131, с. 17].

Найважливішою підставою запровадження санкцій є наявність загрози миру чи факту його порушення або акту агресії, що визначається Радою Безпеки ООН. Ст. 41 гл. VII Статуту ООН передбачені такі санкційні заходи, як «повне або часткове припинення економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо- або інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин» [353]. Однак цей перелік не є вичерпним. Сучасні режими санкцій передбачають широкий

спектр примусових інструментів, не пов'язаних з використанням збройної сили.

У миротворчій теорії й практиці можна виокремити такі різновиди санкційних методів:

– політико-дипломатичні (офіційний протест, скасування офіційних візитів, скорочення дипломатичного персоналу, висилка дипломатів, позбавлення дипломатичного імунітету, невизнання нових урядів і держав, розрив дипломатичних відносин);

– економічні, до яких належать фінансові (заморожування активів фізичних та юридичних осіб, заборона капіталовкладень та інвестицій, призупинення кредитування, обмеження фінансових операцій, заборона обігу капіталу, мораторій чи конфіскація банківських вкладів та інших активів, відключення від платіжних систем тощо) та комерційні (торгові) (повне або часткове ембарго на імпорт або експорт товарів, припинення торгових договорів, квоти на імпорт або експорт товарів, економічний бойкот, економічна блокада тощо);

– воєнні (заборона на торгівлю або виробництво зброї, скорочення озброєнь (роззброєння), заборона мати власні збройні сили);

– комунікаційні (припинення або обмеження транспортних і комунікаційних шляхів сполучення, скасування або призупинення видачі віз, обмеження або заборона поїздок конкретних осіб, примусове переміщення громадян держави – об'єкта санкцій);

– науково-технічні (заборона на експорт технологій, науково-технічну допомогу, підготовку науково-технічних кадрів, припинення наукового співробітництва, спільних науково-технічних програм, обміну досвідом у науково-технічній сфері);

– культурні (заборона на участь громадян держави-об'єкта в культурних і спортивних заходах, заборона на туристичні поїздки, припинення культурних обмінів і програм, освітніх контактів);

– формально-організаційні та процедурні (призупинення здійснення прав і привілеїв членства в ООН, зокрема позбавлення права голосу в організації, тимчасове припинення або виключення з членів організації тощо) [183, с. 66–77; 270, с. 18–19; 343, с. 21–23; 417, с. 383].

У доповіді Групи високого рівня із загроз, викликів і змін «Більш безпечний світ: наша спільна відповідальність» (А 59/565) (2004 р.) порушується питання ефективності санкцій. Головними факторами неотримання очікуваних результатів від їх упровадження є відсутність чіткої спрямованості й неспроможність забезпечити їх дотримання. Причинами слабкості санкцій є: стратегічні інтереси могутніх держав; відсутність ясності стосовно мети санкцій; «втома від санкцій», викликана занепокоєнням щодо їхнього гуманітарного впливу; недостатня підтримка з боку відповідних санкційних комітетів; нездатність держав ефективно здійснювати санкції [127, с. 40].

Крім того, в контексті питання ефективності санкційної політики важливим є розуміння несамодостатності цього інструменту. Санкції є одним із жорстких інструментів політичного примусу незбройного характеру, який є ефективним у контексті комплексної діяльності в межах різних напрямів миротворчості – попередження конфліктів, підтримання і встановлення миру, примушення до миру. К. Кононова щодо цього зазначає, що санкції повинні бути не самоціллю, а частиною багатостороннього механізму врегулювання конфліктів [182, с. 246].

До закінчення «холодної війни» санкції застосовувалися ООН двічі: уперше – з 1966 по 1979 рр. стосовно Південної Родезії (сучасне Зімбабве), що передбачало розірвання з країною будь-яких економічних відносин, ембарго на постачання та продаж зброї та військової техніки, повітряного та автомобільного транспорту, нафти й нафтопродуктів (резолуція 232 (1966)); удруге – з 1977 по 1994 рр. стосовно Південноафриканської Республіки у формі ембарго на постачання зброї (резолуція 418 (1977)) [312; 314].

Загалом з 1966 р. санкційні режими запроваджувалися Радою Безпеки 26 разів. Крім зазначених країн, санкції зазнали колишня Югославія, Гаїті, Ірак, Ангола, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Еритрея, Ліберія, Демократична Республіка Конго, Кот-Д'Івуар, Судан, Ліван, Корейська Народно-Демократична Республіка, Іран, Лівія, Гвінея-Бісау, Центральноафриканська Республіка, Ємен, Південний Судан, а також терористичні організації «Аль-Каїда» й «Талібан». На сьогодні діє 13 режимів санкцій, які спрямовані на врегулювання насильницьких конфліктів, підтримання режиму нерозповсюдження ядерної зброї або боротьбу з міжнародним тероризмом [341].

Слід зазначити, що політика санкцій пройшла декілька етапів становлення. Так, у перші роки після закінчення «холодної війни» санкції мали всеосяжний характер і передбачали встановлення повного торговельного ембарго. Такими були санкційні режими, запроваджені РБ ООН щодо Іраку, колишньої Югославії, Гаїті, санкції США стосовно Куби та Ірану. Однак, урахувуючи вкрай негативний гуманітарний вплив таких заходів, Рада Безпеки відмовилася від використання тотальних обмежень.

Отже, на початку ХХІ ст. відбувся перехід до практики цільових санкцій – галузевих чи адресних, спрямованих на окремі галузі економіки або конкретних юридичних чи фізичних осіб, відповідальних за агресію, порушення миру та безпеки. Такі заходи стосувалися фінансових і дипломатичних обмежень, заборон стосовно зброї, авіації, поїздок, імпорту та експорту сировини. Як зазначено в доповіді Групи високого рівня із загроз, викликів і змін «Більш безпечний світ: наша спільна відповідальність», «цільові санкції... відіграють корисну роль стосовно здійснення тиску на керівників та еліту з мінімальними гуманітарними наслідками, вони є менш дорогою альтернативою іншим варіантам і можуть бути пристосовані до конкретних обставин. Ізолюючи порушників міжнародних норм і законів, навіть скромні, пов'язані із санкціями заходи

(наприклад, спортивні ембарго), можуть слугувати важливій символічній меті. Загроза санкцій може бути потужним засобом стримування й попередження» [127, с. 64–65].

Згідно зі Статутом ООН у разі, якщо несилові примусові заходи, тобто «заходи, передбачені в статті 41», виявляться недостатніми, РБ ООН може застосувати військову силу, а саме: «дії повітряними, морськими або сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки», що може передбачати «демонстрації, блокаду та інші операції повітряних, морських або сухопутних сил Членів Організації» [353]. На відміну від діяльності з підтримання миру, примушення до миру не потребує згоди сторін і застосовується тоді, коли інші заходи не дали результатів.

Примусові заходи військового характеру – відносно новий напрям миротворчої діяльності, який Б. Бутрос-Галі назвав одним із досягнень творців Статуту ООН [131, с. 19]. Однак у «Порядку денному для миру» згадується, що до закінчення «холодної війни» такий найвагоміший із миротворчих інструментів як використання військової сили існував лише як потенційна можливість і ще не мав прецедентів практичного застосування [282, с. 13–14].

У «Доповненні до Порядку денного для миру» також зазначається, що ресурсні можливості ООН у розгортанні таких операцій на той момент були значно обмежені, адже це складніший і витратніший напрям, ніж традиційна для ООН практика з підтримання або встановлення миру. Але водночас зазначено, що примушення до миру в рамках миротворчої практики ООН, зокрема через делегування організацією своїх повноважень іншим суб'єктам, більш бажане, ніж застосування сили в односторонньому порядку державою-членом без звернення до ООН [131, с. 19].

Першим випадком застосування примусових військових дій з боку ООН стала участь багатонаціональних сил організації в Корейській війні в 1950 р., що було санкціоновано Радою Безпеки в резолюціях 82 (1950) і

83 (1950) [310; 311]. Однак у більшості випадків за умов «холодної війни» можливості миротворчої діяльності ООН блокувалися на вищому рівні світовими державами-антагоністами. Як зазначив Б. Бутрос-Галі, до завершення «холодної війни» «Організація Об'єднаних Націй була позбавлена можливості щось зробити в багатьох... з кризових ситуацій через ті – в загальному підрахунку 279 – вето, які були використані в Раді Безпеки та які стали наочним відображенням суперечностей того періоду» [282, с. 4].

З 1990-х рр., у зв'язку із закінченням біполярного протистояння, практичне втілення цього напрямку набуло актуальності та додаткових можливостей. Однак, за відсутності в ООН власних ресурсів, необхідних для впровадження операцій такого типу, окреслилася тенденція делегування повноважень щодо застосування сили іншим суб'єктам – регіональним організаціям (НАТО, Африканському Союзу тощо), державам та коаліціям. Зокрема, такий формат було застосовано ООН під час уторгнення Іраку в Кувейт у серпні 1990 р., коли резолюцією 678 (1990) Рада Безпеки вповноважила держави-члени «використовувати всі необхідні засоби з тим, ... щоб відновити міжнародний мир і безпеку в цьому районі» [315, с. 33]. Результатом стала успішна багатонаціональна операція «Буря в пустелі» («Operation Desert Storm») у Перській затоці, що проводилася з 17 січня до 28 лютого 1991 р. під керівництвом США й мала на меті звільнення Кувейту від іракського вторгнення [257].

Прикладом делегування миротворчих повноважень ООН стала також операція в Сомалі. У зв'язку з неефективністю «Операції ООН в Сомалі I» (ЮНОСОМ I) було ухвалено резолюцію 794 (1992), в якій РБ ООН, діючи на підставі гл. VII Статуту, вповноважувала «Генерального секретаря й держави-члени... використовувати всі необхідні засоби, щоб у найкоротші можливі строки створити безпечні умови для операцій з надання гуманітарної допомоги в Сомалі» [317, с. 4]. У зв'язку з цим у грудні 1992 р. було створено багатонаціональне Об'єднане оперативне угруповання ООН (ЮНІТАФ), силами якого під керівництвом США з 9 грудня 1992 р. по

травень 1993 р. було успішно проведено перший етап миротворчої операції, що отримав назву «Відродження надії» («Restore Hope») [146].

Спробою запобігти масштабному насиллю в Руанді під час громадянської війни стала операція «Бірюза» («Opération Turquoise»), що проводилася під командуванням Франції. Її було впроваджено згідно з резолюцією 929 (1994) як міжнародну операцію для досягнення гуманітарних цілей під національним командуванням та управлінням, спрямовану на забезпечення безпеки цивільного населення, і, перш за все, – запобігання геноциду [321]. Операція, яка тривала з жовтня 1993 р. по березень 1996 р., проводилася в рамках розширеного мандату Місії ООН з надання допомоги Руанді (МООНДР) [145]. Ефективність даної операції ставиться під сумнів, оскільки миротворцям не вдалося попередити масові вбивства, що стали одним із найкривавіших актів геноциду після Другої світової війни.

Багатонаціональна операція «Підтримка демократії» («Operation Uphold Democracy») в Гаїті була санкціонована резолюцією 940 (1994) [322]. Операція проводилася під керівництвом США з 19 вересня 1994 р. по 31 березня 1995 р. і мала на меті повернення до країни законно обраного президента Жан-Бертрана Арістида, поваленого військовою хунтою, відновлення легальної влади, встановлення й забезпечення стабільності й безпеки. Після успішного завершення операції мандат місії було розширено й, крім вищезазначених, до її основних завдань було віднесено підтримання безпеки й стабільності в країні, забезпечення безпеки міжнародних співробітників і основних об'єктів, допомога легальній владі в проведенні демократичних виборів [144].

У межах діяльності з примушення до миру здійснювалися миротворчі заходи ООН на території колишньої Югославії. Згідно з резолюцією 743 (1992), була розгорнута багатонаціональна операція з підтримання миру – Сили ООН з охорони (СООНО), яка охоплювала території Боснії і Герцеговини, Хорватії, Союзної Республіки Югославії (Сербії й Чорногорії) та Колишньої Югославської Республіки Македонії.

Спочатку мандат операції передбачав контроль за дотриманням перемир'я між сторонами конфлікту в Хорватії, забезпечення демілітаризації трьох хорватських районів і захист населення від загрози збройних нападів [316]. Після ескалації конфлікту й початку бойових дій в Боснії з середини 1992 р. мандат неодноразово розширювався, а кількісний склад місії збільшувався. Зокрема, до завдань операції було віднесено: поширення контролю на інші райони, здійснення імміграційних та митних функцій на кордонах, забезпечення безпеки й функціонування міжнародного аеропорту в Сараєво, захист гуманітарних операцій, контроль за забороненою для польотів зоною, а згодом до функцій місії також додався контроль за виконанням домовленостей про припинення вогню між сторонами конфлікту. СООНО було дозволено застосовувати силу для самооборони й координувати з НАТО використання повітряних сил на підтримку миротворчої діяльності [147].

31 березня 1995 р. СООНО було реорганізовано й натомість утворено три самостійні, але взаємопов'язані операції з підтримання миру: Операція ООН з відновлення довіри в Хорватії (ОООНВД) (резолюція 981 (1995)); Сили ООН з охорони (СООНО) в Боснії і Герцеговині (резолюція 982 (1995)); Сили превентивного розгортання ООН (СПРООН) у Колишній Югославській Республіці Македонії (резолюція 983 (1995)) [323; 324; 325].

Протягом усього періоду миротворчої операції в колишній Югославії ООН тісно співпрацювала з НАТО. Так, згідно з резолюціями 836 (1993), 844 (1993) та 871 (1993) Рада Безпеки ООН надала державам-членам додаткові повноваження щодо застосування сили для підтримки сил СООНО в здійсненні ними свого мандату, зокрема – повітряної підтримки [318; 319; 320]. Зі свого боку, держави-члени делегували свої повноваження НАТО і, як зазначив Б. Бутрос-Галі, це було «безпрецедентне співробітництво» [131, с. 19].

У цьому контексті на теренах колишньої Югославії відбулися такі операції НАТО на підтримку рішень ООН, як: «Морський монітор»

(«Maritime Monitor») (1992 р.), що мала на меті забезпечення дотримання санкцій, упроваджених РБ ООН; «Повітряний монітор» («Sky Monitor») (1992–1993 рр.) з відстеження несанкціонованих польотів у повітряному просторі Боснії і Герцеговини; «Морська гвардія» («Maritime Guard») (1992–1993 рр.) для забезпечення блокади й дотримання ембарго колишньої Югославії; «Заборонений рейс» («Deny Flight») (1993–1995 рр.) для забезпечення безпілотної зони над Боснією і Герцеговиною, авіаційної підтримки військ ООН і нанесення повітряних ударів у Боснії; «Обдуманна сила» («Deliberate Force») (1995 р.), що передбачала масоване бомбардування позицій боснійських сербів під час Боснійської війни та інші.

Одним із актуальних і пріоритетних напрямів миротворчості, що отримав розповсюдження після закінчення «холодної війни», є постконфліктне миробудівництво (peacebuilding), або відновлення миру. У миротворчій практиці миробудівництво використовується в якості завершального етапу миротворчих зусиль після закінчення операцій із підтримання миру й укладення мирних угод. Концепцію миробудівництва в постконфліктний період, як окремого напрямку миротворчої практики ООН, запропонував Б. Бутрос-Галі в «Порядку денному для миру». Ця концепція передбачає дії з виявлення й підтримки тих інституцій і структур, що сприяють зміцненню миру, запобігають відновленню конфлікту й повторним спалахам насилля [282, с. 6].

Постконфліктне миробудівництво забезпечує загальну успішність миротворчості. У багатьох випадках це більш ефективний і дешевий напрям, ніж миротворчі заходи в умовах гострого протиборства. Генеральними цілями миробудівництва є повернення до нормального функціонування суспільства, сприяння соціальному та економічному розвитку. Головним завданням у цьому контексті є «створення структур, що дозволяють організаційно закріпити мир» [131, с. 13].

Таким чином, миробудівництво є діяльністю, яка спрямовується на ліквідацію причин і факторів політичного насилля, зниження ризиків

ескалації чи відновлення конфлікту, довгочасну стабілізацію суспільно-політичної ситуації, створення засад для нормального функціонування громадянських і політичних інститутів. Для реалізації цих цілей упроваджується комплекс заходів – політичного, економічного, соціального, військового характеру – спрямованих на формування та зміцнення мирного середовища й розвиток суспільства, що пережило період гострого конфлікту. Ці заходи можуть упроваджуватися ще на етапах превентивного врегулювання та підтримання миру.

До конкретних інструментів з відновлення миру належать: демілітаризація; розмінування; роззброєння; демобілізація і реінтеграція комбатантів у громадянське суспільство; встановлення контролю за зброєю, її збереженням або знищенням; інституційна реформа, зокрема реформування урядових установ; відновлення і зміцнення демократичних інститутів; сприяння процесам політичної участі; реформування системи безпеки; забезпечення поваги до прав людини, правопорядку й судової системи; реформа виборчої системи, допомога в організації й проведенні виборів; репатріація біженців; консультаційна підтримка й підготовка персоналу із забезпечення безпеки; відновлення інфраструктури; спільні культурні проекти тощо [128, с. 3; 131, с. 13; 250; 282, с. 17–18].

За своєю суттю миробудівництво тісно пов'язане з превентивною дипломатією. Як зазначив Б. Бутрос-Галі, «...концепцію миробудівництва як формування нового середовища слід вважати концепцією, яка стоїть в одному ряду з концепцією превентивної дипломатії, що має на меті запобігти розпаду мирних умов» [282, с. 18]. Дипломатичні зусилля повинні супроводжувати весь миротворчий процес, а «між миротворчістю й підтриманням миру може не бути розмежувальної лінії», адже перше в багатьох випадках передує другому [282, с. 14–15].

У «Доповненні до порядку денного» разом із постконфліктним миробудівництвом, як важливий миротворчий напрям, виокремлюється також превентивне миробудівництво, адже зазначені заходи можуть сприяти

й запобіганню політичному насиллю [131, с. 13]. Миробудівництво має як постконфліктний, так і превентивний характер. А такі інструменти, як розгортання сил в контексті польових операцій або санкції можуть застосовуватися в рамках будь-якого з напрямів миротворчості.

Відновлення миру – складний і багатоаспектний процес. Для координації та впорядкування завдань з миробудівництва в 2005 р. на 60-й сесії Генеральної Асамблеї було утворено Комісію з миробудівництва (КМБ). Цілями КМБ було визначено: координацію діяльності з миробудівництва й відновлення; мобілізацію ресурсів; надання рекомендацій і пропозицій; допомогу в розробці комплексних стратегій сталого розвитку; сприяння фінансуванню; спрямування уваги міжнародного співтовариства на проблеми постконфліктного відновлення; забезпечення політичного супроводу та інформаційно-пропагандистської підтримки країн, постраждалих від конфліктів тощо [327; 328]. КМБ – це міжурядовий консультативний орган ООН, покликаний підтримувати зусилля на користь миру в країнах, що пережили конфлікт або виходять з нього. Зараз до порядку денного КМБ внесені такі країни, як Бурунді, Гвінея, Гвінея-Бісау, Ліберія, Сьєрра-Леоне, Центральноафриканська Республіка [170].

Ключове значення для всіх напрямів миротворчої діяльності (в тому числі постконфліктних) має роззброєння. Пріоритетними завданнями міжнародних організацій щодо роззброєння є скорочення ядерної зброї, створення без'ядерних зон, зусилля з повної ліквідації ядерної зброї, знищення хімічної, бактеріологічної (біологічної) зброї, повна заборона протипіхотних мін, обмеження використання певних видів звичайної зброї.

Діяльність з роззброєння й регулювання озброєнь регламентується численними багатосторонніми угодами, серед яких:

1. Договори, що стосуються заборони або обмеження використання певних видів зброї: Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі й під водою (1963 р.) [119]; Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968 р.) [120]; Договір про заборону

розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (Договір про морське дно) (1971 р.) [122]; Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення (1971 р.) [172]; Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977 р.) [171]; Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію (1980 р.) [175]; Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення (1992 р.) [173]; Договір про звичайні збройні сили в Європі (1990 р.) [126]; Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (1996 р.) [118]; Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення (Оттавська конвенція) (1997 р.) [176].

2. Договори про заборону ядерної зброї в певних регіонах або зонах: Договір про Антарктику (1959 р.) [117]; Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці й у Карибському басейні (Договір Тлателолько) (1967 р.) [123]; Договір про зону, вільну від ядерної зброї, у Південно-Східній Азії (Бангкокський договір) (1995 р.) [125]; Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Африці (Пелиндабський договір) (1996 р.) [283]; Договір про зону, вільну від ядерної зброї, у Центральній Азії (2006 р.) [124]; Договір про принципи діяльності держав по дослідженню й використанню космічного простору, Місяця та інших небесних тіл включно (Договір про космічний простір) (1967 р.) [121].

Структура інституцій, відповідальних за роззброєння, є розгалуженою та багатофункціональною. Загальна компетенція щодо діяльності із роззброєння належить ГА ООН та РБ ООН, які постійно займаються цим питанням. Генеральна Асамблея є головним відповідальним суб'єктом за цей

напрям, що зафіксовано в ст. 11 Статуту ООН. На цей орган покладено відповідальність за дотримання головних принципів роззброєння й регулювання озброєнь у справі підтримання міжнародного миру та безпеки [353]. Спеціалізованими структурами з питань роззброєння є Конференція з роззброєння, Інститут ООН з дослідження проблем роззброєння, Управління з питань роззброєння, Комітет з питань роззброєння й міжнародної безпеки (Перший комітет), Комісія з питань роззброєння, Консультативна рада з питань роззброєння.

Таким чином, ООН було розроблено цілий комплекс напрямів і заходів із запобігання та протидії політичному насиллю, забезпечення миру та безпеки. Ці напрями покликані мінімізувати політичне насилля на будь-якому етапі його розгортання – від початку виникнення політичних суперечностей до ескалації конфлікту й постконфліктних інструментів з подолання наслідків і розбудови сталого миру. Сучасна миротворчість спрямована на застосування якнайширшого спектру методів, що діють за різними векторами й на всіх рівнях відновлення й формування мирного середовища.

5.3. Практика й еволюція сучасної миротворчості

У 2000 р. почався масштабний перегляд засад миротворчості з метою виявлення нагальних проблем і здійснення реформ, спрямованих на їх вирішення, підвищення ефективності миротворчої практики. У нових умовах, які склалися у зв'язку із загальним зростанням рівня політичного насилля у світі, та актуалізацією специфічних загроз, значно ускладнилися завдання миротворчої діяльності. Сучасні небезпеки потребували розширення присутності миротворців у різних частинах світу, їх кращого озброєння, ускладнення мандатів, зростання вартості миротворчих операцій.

За цих обставин актуалізувалися нові концепції та доктрини миротворчості, що стали підґрунтям операцій нового типу. Оновлена

доктрина миротворчості почала запроваджуватися ООН на початку ХХІ ст. Головні віхи цього процесу відображені в Доповіді Групи з операцій ООН на користь миру («Доповідь Брахімі») (2000 р.), «Загальній доктрині» (2008 р.), доповіді Міжнародної комісії з питань втручання й державного суверенітету «Відповідальність за захист» (2002 р.) тощо.

Традиційні напрями миротворчості не втратили актуальності, але еволюціонували й збагатилися новими елементами. Наприклад, це стосується формату підтримання миру. Як зазначено в «Доповіді Брахімі», підтримання миру, як одна з найстаріших справ ООН, «за останнє десятиліття швидко трансформувалося з традиційної, насамперед військової моделі забезпечення дотримання припинення вогню й розведення сил після закінчення міждержавних війн, на комплексну модель, що складається з численних військових і цивільних елементів, які взаємодіють в умовах після громадянських війн» [128, с. 3].

Насамперед, йдеться про започаткування практики розгортання складних багатокомпонентних і багатофункціональних операцій із середини 1990-х рр., функції яких передбачають роботу в багатьох напрямках – підтримання, устанавлення й відновлення миру одночасно. Натомість до закінчення «холодної війни» традиційні миротворчі мандати мали на увазі виконання обмеженого кола завдань – припинення вогню, розгортання військових спостерігачів, продовження зусиль з політичного врегулювання – і не мали повноважень із миробудівництва. Отже, традиційні операції з підтримання миру займалися симптомами, а не джерелами конфліктів, не мали «стратегії уходу», у зв'язку з чим встановлення сталого миру потребувало багато часу [128, с. 4].

Метою сучасної миротворчості є довгочасні структурні зміни, спрямовані не тільки на встановлення й закріплення режиму припинення вогню, а й на розбудову сталого мирного процесу. У таких операціях задіяні військові, поліцейські та цивільні контингенти. Вони є краще озброєними й укомплектованими.

Актуальною є дискусія щодо провідних принципів миротворчості. Зокрема це стосується принципів неупередженості та незастосування сили. Адже досить часто в сучасних умовах миротворці стикаються з необхідністю захисту як власної місії, так і цивільного населення, зі свавіллям озброєних угруповань, що ігнорують норми міжнародного права й умови досягнутих домовленостей. Таких подій, як геноцид в Руанді 1994 р., етнічні чистки на території колишньої Югославії під час війни 1991–1995 рр., розпад державності в Сомалі в результаті громадянської війни, яка триває з 1991 р., не вдалося уникнути попри присутність миротворчих сил ООН. Це зумовило необхідність перегляду базових принципів і засад миротворчих операцій стосовно їх характеру, функцій і повноважень, результатом чого стало формування доктрини «жорсткої миротворчості» на базі концепції «відповідальність за захист» (responsibility to protect), яка склала підґрунтя концепції гуманітарної інтервенції.

У «Доповіді Брахімі» наголошується, що в сучасній стратегії підтримання миру «неупередженість не рівнозначна нейтралітету або рівному поводженню з усіма сторонами...», серед яких є як жертви, так і агресори. Тому миротворці повинні мати «...не тільки оперативні обґрунтування для застосування сили, але й моральне зобов'язання застосувати її» [128, с. 12]. У зв'язку з цим вони, для професійного й успішного виконання мандату місії, повинні бути спроможні «захищати себе, інші компоненти місії й мандат місії» з використанням збройної сили [128, с. 13].

На розширення силових повноважень миротворців звертається увага й у резолюції Ради Безпеки 1296 (2000), присвяченій проблемі захисту цивільних осіб під час збройного конфлікту. У документі йдеться про необхідність «застосовувати належні заходи» в ситуаціях, коли мають місце навмисні дії проти цивільних осіб, масштабні порушення міжнародного права й прав людини [326]. Отже, компетенція миротворців щодо

застосування сили суттєво розширюється і передбачає ліквідацію джерел смертоносних ударів по персоналу місії й цивільному населенню.

Концепція «відповідальність за захист» уперше була запропонована Міжнародною комісією ООН з питань втручання й державного суверенітету 26 липня 2002 р. Тоді на п'ятдесят сьомій сесії Генеральної Асамблеї постійним представником Канади при ООН П. Хайнбекером було представлено розгорнуту доповідь «Відповідальність за захист» («Обов'язок захищати») (A/57/303) [129]. Ця концепція ґрунтується на ключових положеннях Статуту ООН щодо права на самозахист (ст. 51) та застосування примусу (глава VII) [353].

У документі вперше було запропоновано поняття «відповідальність за захист», або «обов'язок захищати». Центральною тезою є те, що суверенітет – це не привілей, а обов'язок, пов'язаний із захистом громадян. Якщо держава не спроможна ефективно виконувати функції із захисту власного населення, ця відповідальність набуває колективного характеру, тобто її бере на себе спільнота держав. Отже, відповідальність за захист визначається як керівний принцип для міжнародної спільноти у сфері забезпечення миру та безпеки.

«Відповідальність за захист» стосується попередження масових міжнародних злочинів, як-от військові злочини, злочини проти людяності, миру та безпеки, агресія, геноцид, етнічні чистки. Засадами концепції є обов'язки, що випливають із доктрини суверенітету: відповідальність Ради Безпеки за підтримання міжнародного миру та безпеки (згідно зі ст. 24 Статуту ООН) [353], конкретні юридичні обов'язки, передбачені деклараціями з прав людини, міжнародним гуманітарним та національним правом, практикою держав, регіональних і міжнародних організацій.

Складовими елементами концепції, які мають застосовуватися послідовно, визначені: відповідальність за попередження (превентивний напрям миротворчості, що спрямовується на усунення глибинних і безпосередніх причин внутрішніх конфліктів та інших криз андрогенного

характер); відповідальність за реагування (втілення принципу примушення до миру, що потребує від міжнародної спільноти реагування на ситуацію, коли люди опиняються в безвихідному становищі, у зв'язку з чим передбачає примусові заходи – санкції, міжнародне судове переслідування, військове втручання); відповідальність за відновлення (відповідає на пряму миробудівництва й передбачає допомогу у відновленні, реконструкції суспільної структури, примирення, усунення причин конфлікту). Слід зазначити, що військове втручання може бути виправдане тільки заподіянням великої й непоправної шкоди людям у вигляді великомасштабних жертв [129, с. 8–9].

Концепція «відповідальність за захист» отримала подальший розвиток і конкретизацію в доповіді Групи високого рівня із загроз, викликів і змін «Більш безпечний світ: наша спільна відповідальність». Документ спирається на принцип колективної міжнародної відповідальності, яким санкціонується військове втручання як винятковий засіб розв'язання збройних конфліктів, що спричиняються до масових людських жертв, зокрема геноциду, інших масових убивств, етнічних чисток, або серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, які держави не змогли попередити самотійно. У доповіді прямо зазначається, що в ситуаціях, коли мирні домовленості ігноруються сторонами, масові порушення прав людини продовжуються й жертви тривають, традиційні «операції з підтримання миру, засновані на згоді, не доречні...» [127, с. 77]. Однак силове втручання може мати місце лише в ситуаціях, коли превентивні заходи не дали очікуваних результатів.

Документом також визначені правила й принципи силового втручання під час миротворчих операцій, головними з яких є законність і легітимність, а також п'ять критеріїв легітимності застосування сили: серйозність загрози, правильна мета, винятковий захід, співмірність коштів, збалансований облік наслідків [127, с. 73]. За цих умов «воєнна сила, що застосовується законним і належним чином, є життєво важливою складовою будь-якої дієвої системи колективної безпеки...» [127, с. 68].

П. Сартр у праці «Миротворчість ООН повинна стати жорсткою: захищаючи місію, переконуючи учасників конфлікту» (2012) обґрунтовує необхідність більш активних та жорстких заходів із захисту миру та безпеки. Автор категорично стверджує, що миротворчість, не підкріплена силою, є слабкою, адже «відмова від використання сили заради досягнення цілей миротворчої операції надає їй певний імідж, який не тільки не стримує деструктивні елементи, але й може навіть спровокувати їх» [342, с. 10]. Підставою для застосування сили в таких випадках є не право на самооборону, як в традиційних операціях з підтримання миру, а «обов'язок захищати».

«Жорсткість» він розуміє як здатність підтримувати мир у таких ситуаціях, де застосування сили не може бути виключено. Критеріями припустимої «жорсткості» миротворчої діяльності він називає здатність миротворців переконати сторони «...в необхідності припинення конфлікту й захистити політичні ініціативи світового співтовариства, його представників, а також місцевого населення, не проявивши водночас ознак слабкості», що на практиці означає «...ніколи не поступатися насиллю й володіти потенціалом для нанесення наступального удару кожного разу, коли мирний процес або його учасники опиняються під загрозою...» [342, с. 39].

Зазначені принципи й тенденції втілюються в характері сучасних миротворчих операцій і місій, кількість яких збільшується разом із зростанням рівня політичного насилля. Так, у 2014 р. загальна кількість миротворчих операцій та місій зросла до 62 (у 2013 р. – 59). Натомість чисельність персоналу скоротилася на 20% – до 162 052 осіб, здебільшого внаслідок згорання Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) в Афганістані. Крім того, актуалізувалися нетрадиційні виклики, як-от: асиметричні загрози та активізація іррегулярних і терористичних угруповань, епідемія вірусу Еболи в Африці, загроза дестабілізації внаслідок масових виступів і заворушень у багатьох регіонах світу [346, с. 141].

Одним з основних організаторів миротворчих операцій залишається ООН, якій належать 22 з 62 операцій в 2014 р., в яких узяли участь 110 288 миротворців (дві третини від загальної чисельності) [346, с. 146]. Велика кількість операцій упроваджується також регіональними організаціями або альянсами. Найменша кількість була запроваджена тимчасовими коаліціями. На другому місці – Європейський Союз (ЄС), кількість місій якого зросла до 13 (були впроваджені дві нові місії в Центральноафриканській Республіці та Україні), хоча контингент місій залишався обмеженим (3579 осіб). Збільшилася також кількість місій ОБСЄ (з семи до дев'яти), найбільшою з яких стала місія в Україні (423 співробітника). Збільшив присутність миротворців Африканський Союз, що зумовлено зростанням загальної кількості операцій в Африці (27 368 осіб). Це перевищило чисельність миротворчих контингентів НАТО (17 982 особи) [346, с. 144, 146–147].

ООН залишається найбільшим контрибутором миротворчого персоналу. З 1948 р. організацією було засновано 71 миротворчу операцію, 56 з яких сформовані вже після закінчення «холодної війни» [226; 255]. На сьогодні триває 15 миротворчих операцій ООН під керівництвом Департаменту операцій з підтримання миру. Географія присутності миротворців відповідає географії розповсюдження конфліктів, у зв'язку з чим більшість операцій діє в африканських країнах та на Близькому і Середньому Сході. Актуальними миротворчими операціями та місіями ООН на даний момент є дев'ять операцій у країнах Африки, три операції на Близькому і Середньому Сході, одна операція на Американському континенті, одна операція в Азії, дві операції в Європі. До їх числа належать:

– Місія ООН з проведення референдуму в Західній Сахарі (МООНРЗС), що діє з квітня 1991 р. в кількості 479 осіб (233 військових, 231 цивільний, 15 добровольців, з яких 16 загинуло під час проведення операції);

– Тимчасові сили ООН із забезпечення безпеки в Аб'єї (ЮНІСФА) (діє з червня 2011 р.) налічують 4774 особи (4516 військових, 22 поліцейських, 205 цивільних, з яких 23 загинули);

– Змішана операція Африканського Союзу – ООН в Дарфурі (Судан) (ЮНАМІД) (з липня 2007 р.) складається з 18 956 осіб (військовий персонал – 13 001, поліцейський – 2956, цивільний – 2883, добровольці – 116, загиблі – 257);

– Місія ООН зі стабілізації в Демократичній Республіці Конго (МООНСДРК) (з липня 2010 р.). Це одна з найчисленніших місій, яка налічує 21 607 осіб персоналу, з яких – 16 544 військових, 1369 поліцейських, 3313 цивільних, 381 доброволець, 112 осіб загинуло;

– Місія ООН в Республіці Південний Судан (МООНПС) (з липня 2011 р.), персонал якої складається з 16 987 осіб (військові – 12 805, поліція – 1587, цивільні – 2196, добровольці – 399, загиблі – 51);

– Багатопрофільна комплексна місія ООН зі стабілізації в Малі (МІНУСМА) діє з квітня 2013 р. та має 14 445 осіб персоналу (військовослужбовці – 11 267, поліція – 1679, цивільні 1350, добровольці – 149, серед них загиблі – 133);

– Багатопрофільна комплексна місія ООН зі стабілізації в Центральноафриканській Республіці (МІНУСКА), що впроваджується з квітня 2014 р. Її персонал – 13 468 осіб: 10141 військовий, 1985 поліцейських, 1119 цивільних, 223 добровольці (серед них 51 загиблий);

– Орган ООН зі спостереження за виконанням умов перемир'я (ОСВУП) на Близькому Сході, що став першою операцією ООН з підтримання миру (діє з травня 1948 р.). Персонал місії налічує 364 особи (149 військових спостерігачів, 215 цивільних осіб, загинуло – 51);

– Сили ООН зі спостереження за роз'єднанням (СООНСР), які з червня 1974 р. здійснюють моніторинг режиму припинення вогню й дотримання угоди щодо розведення ізраїльських та сирійських військ на Голанських

висотах (загальна кількість персоналу – 961, серед них 830 військових, 131 цивільний, загинуло – 48);

– Тимчасові сили ООН в Лівані (ТСООНЛ) діють з березня 1978 р. в кількості 11 335 осіб (10 541 військовий, 814 цивільних, за період проведення місії загинуло 312 осіб);

– Збройні сили ООН з підтримання миру на Кіпрі (ЗСООНК), які перебувають там з березня 1964 р. у складі 1107 осіб (886 військових, 69 поліцейських, 152 цивільних, загинуло – 183);

– Група військових спостерігачів ООН в Індії і Пакистані (ГВСООНІП), яка діє з січня 1949 р. і налічує 114 осіб (військових спостерігачів – 44, цивільного персоналу – 70, загинуло – 11);

– Місія ООН зі справ тимчасової адміністрації в Косово (МООНК) діє з червня 1999 р. та налічує 347 осіб персоналу (8 військових спостерігачів, 9 поліцейських, 309 цивільних, 21 доброволець, загинуло 55);

– Місія ООН зі стабілізації в Гаїті (МООНСГ) діє з червня 2004 р. (чисельність персоналу – 3930 особи, з них: 1229 військовослужбовців, 1543 поліцейських, 1116 цивільних, 42 добровольці, 186 загиблих) [253; 468].

Отже, бачимо, що миротворчі зусилля зосередилися здебільшого на Африканському континенті (44% від загальної кількості місій, більшість з яких проводилося під егідою ООН). А три нові місії, що були започатковані за її межами, були розгорнуті міжнародними регіональними організаціями у відповідь на конфлікт в Україні. Це Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні, Місія спостерігачів ОБСЄ на російських пунктах пропуску Гуково та Донецьк та Консультативна місія ЄС з реформування цивільного сектору безпеки України [346, с. 141, 147].

Загальна чисельність персоналу 14 місій ООН станом на 31 травня 2018 р. склала 104 462 особи (станом на 31 березня 2018 р. в 15 місіях брало участь 104 657 осіб, а на 31 листопада 2017 р. в 16 місіях – 106 706 осіб), з них: військових – 76 438, військових спостерігачів – 1253, поліцейських – 10 645, цивільних – 12 830, добровольців – 1308. Миротворці є громадянами

124 країн. Під час розгорнутих на сьогодні операцій загинуло близько 1400 осіб, а загальна кількість загиблих миротворців з початку миротворчої діяльності ООН склала 3743 особи [255; 419; 453]. Отже, бачимо поступове скорочення чисельності миротворчого персоналу. Частина місій має невеликі масштаби й налічує кілька тисяч чи навіть сотень персоналу. Однак є й масштабні багатотисячні, багатофункціональні операції. Найчисленніші й найдорожчі серед них – місії в країнах Африки: у Демократичній Республіці Конго, Південному Судані, Судані (Дарфур), Малі, Центральноафриканській Республіці.

Утримання великих контингентів і виконання складних мандатів потребує чималих коштів. Найбільш масштабною й дорогою є місія в Демократичній Республіці Конго, бюджет якої за період з липня 2017 р. до червеня 2018 р. склав 1 141 848 100 дол. США. До її функцій належить захист цивільного населення, співробітників гуманітарних операцій і правозахисників від безпосередньої загрози фізичного знищення, підтримка уряду країни в діяльності щодо стабілізації й консолідації мирного процесу [441]. Серед місій в країнах Близького Сходу найдорожчою є операція в Лівані, бюджет якої дорівнює 483 000 000 дол. США [467].

Загальний затверджений бюджет миротворчих місій і операцій з 1 липня 2016 р. до 30 червеня 2017 р. склав 7,87 млрд. дол. США, що на 0,4 млрд. дол. менше, ніж у попередньому році. Бюджет наступного року (з 1 липня 2017 р. до 30 червеня 2018 р.) виявився ще меншим – 6,80 млрд. дол. США. Ці цифри є незначними в порівнянні з військовими витратами по всьому світу, які, наприклад, у 2013 р. становили близько 1747 млрд. доларів. Головний тягар фінансування миротворчих операцій ООН узяли на себе США, внесок яких становить 28,57%. Частка інших країн є значно меншою. У першу десятку за розмірами внесків входять також Китай (10,29%), Японія (9,68%), Німеччина (6,39%), Франція (6,31%), Велика Британія (5,8%), Росія (4,01%), Італія (3,75%), Канада (2,92%), Іспанія (2,44%) [254].

Ще одним пріоритетним інструментом миротворчої діяльності ООН є політичні місії – цивільні місії, що проводяться під керівництвом Департаменту з політичних питань. Вони передбачають надання «добрих послуг», впровадження превентивної дипломатії з метою надання правової, політичної, гуманітарної допомоги. Завданнями політичних місій є своєчасне виявлення загроз і послаблення напруги до початку ескалації насилля, попередження й урегулювання конфліктів, сприяння відновленню миру.

Політичні місії набувають різних форм, виконуючи різні функції. До їх політичних функцій належать:

- сприяння перемир'ю (Афганістан, Ірак);
- надання посередницьких послуг (Близький Схід);
- підтримання постійного політичного діалогу із зацікавленими сторонами (Ліван, Сомалі);
- допомога в проведенні виборів і підтримка зусиль з попередження насилля, пов'язаного з їх проведенням (Лівія, Сьєрра-Леоне);
- координація донорської допомоги й мобілізація ресурсів (Афганістан, Гвінея-Бісау);
- зміцнення національного потенціалу й сприяння вирішенню першочергових завдань миробудівництва, таких як зміцнення верховенства права, реформа силових структур, роззброєння, демобілізація, реінтеграція, розмінування (Бурунді, Лівія, Сьєрра-Леоне, Сомалі) [286; 412].

Виокремлюють три основні типи спеціальних політичних місій – спеціальні посланці Генерального секретаря; групи із санкцій та групи зі спостереження; місії польового базування [287].

Спеціальні посланці надають «добрі послуги», займаються посередництвом. Спецпосланці використовують дипломатичні засоби для послаблення напруги й урегулювання спорів (прикордонних суперечок, регіональних конфліктів, конституційних проблем, криз виборчих систем), а також для підтримки мирних переговорів, зокрема в співробітництві з миротворчими місіями ООН. Групи зі спостереження за здійсненням санкцій

та інші групи спостерігають за виконанням резолюцій РБ ООН, слідкують за реалізацією санкцій та звітують з цих питань перед Радою Безпеки. Місії польового базування зараз діють у Західній та Центральній Африці, Центральній Азії, на Близькому Сході (Сьєрра-Леоне, Центральноафриканська Республіка, Афганістан, Сомалі, Ірак). Зараз це багатофункціональні операції, що виконують комплекс завдань – спостереження та звітування, політичні завдання, правозахисна діяльність, боротьба із сексуальним насильством під час конфліктів.

На сьогодні триває 13 політичних місій ООН, які зосереджені в країнах Азії та Африки: Місія ООН зі сприяння Афганістану (МООНСА) (з березня 2002 р.); Канцелярія Спеціального координатора ООН щодо близькосхідного мирного процесу (ЮНСКО) (з 1999 р.); Місія ООН зі сприяння Іраку (МООНСІ) (з 2003 р.); Канцелярія Спеціального координатора ООН по Лівану (ЮНСКОЛ) (з 2000 р.); Регіональний центр ООН з превентивної дипломатії в Центральній Азії (РЦПДООН) (з 2007 р.); Об'єднане відділення ООН з миробудівництва в Гвінеї-Бісау (ЮНІОГБІС) (з 2010 р.); Відділення ООН в Бурунді (ОООНБ) (з 2006 р.); Відділення ООН для Західної Африки (ЮНОВА) (з 2001 р.); Місія ООН з підтримки в Лівії (МООНПЛ) (з 2011 р.); Політичне відділення ООН для Сомалі (ПВООНС) (з 1995 р.); Об'єднане представництво ООН з миробудівництва в Сьєрра-Леоне (ОПООНМСЛ) (з 2008 р.); Політична місія беззбройних міжнародних спостерігачів у Колумбії (з 2016 р.); Об'єднане представництво ООН з миробудівництва в Центральноафриканській Республіці (ОПООНМЦАР) (з 2010 р.) [285; 286].

Отже, ООН як головний міжнародний інститут, відповідальний за забезпечення миру та безпеки в глобальних масштабах, розробила розгалужену систему запобігання та протидії політичному насиллю, що складається з комплексу функціональних напрямів та інструментів, які виокремлюються відповідно до визначених цілей і вирішуваних завдань. Система оновлюється у відповідь на зростання кількості насильницьких конфліктів, трансформацію викликів і загроз міжнародному порядку та

національній безпеці. Головною тенденцією зазначених змін є еволюція безпекових механізмів у напрямі впровадження багатофункціональності миротворчих місій, розширення присутності миротворців у конфліктних регіонах, ускладнення та універсалізації мандатів, актуалізації воєнно-силового компонента, що супроводжується оптимізацією кількісних показників миротворчої діяльності, наприклад скороченням бюджету й персоналу місій.

Водночас у низці випадків місії ООН завершуються, незважаючи на нерозв'язані конфлікти. Така ситуація мала місце, наприклад, у Сомалі, де Операція ООН ЮНОСОМ II тривала з 1993 до 1995 рр. і була завершена попри високий рівень політичного насилля та повний колапс державних інституцій. Невирішеною після виходу місії ООН залишилася й ситуація в Грузії. Місія ООН зі спостереження в Грузії (МООНСГ), що була розпочата в 1993 р., незважаючи на конфлікт, порушення державного суверенітету й територіальної цілісності країни, була завершена в 2009 р. унаслідок розбіжностей між членами Ради Безпеки ООН з питання продовження мандату Місії [461; 469].

Украй важливим є питання введення миротворчого контингенту на схід України – в зону, охоплену збройним конфліктом. На жаль, досі триває дискусія щодо формату та функцій місії. Упровадження повноцінної миротворчої операції дозволило б вирішити цілу низку гострих для країни проблем, головною серед яких є захист цивільного населення. Крім того, започаткування місії у форматі, запропонованому Україною та її міжнародними партнерами, дозволило би контролювати велику ділянку російсько-українського кордону, через яку здійснюється постачання військової техніки, зброї та боєприпасів незаконним збройним формуванням з території Російської Федерації, а також безконтрольний перетин кордону російськими військовими та найманцями. Така місія повинна складатися з комплексного військового, поліцейського та цивільного персоналу в кількості, достатній для контролю над усією зоною конфлікту, мати певні

силові повноваження для захисту цивільного населення та персоналу місії, виконувати широкий спектр функцій – від силового втручання в конфлікт під час ескалації в контексті формату «примушення до миру» до реалізації заходів у сфері превентивного й постконфліктного врегулювання, відновлення суспільно-економічної та політичної структури. Натомість варіант з надзвичайно обмеженим мандатом, що пропонує уряд Російської Федерації, передбачає лише охорону спостерігачів ОБСЄ на лінії розмежування та в деяких пунктах пропуску на російсько-українському кордоні. Він є неприйнятним, адже призведе до консервації ситуації, що склалася в зоні конфлікту, та його «заморожування».

Важливу роль у забезпеченні міжнародної безпеки та миру відіграє Організація Північноатлантичного договору (НАТО) – провідний інститут колективної оборони та безпеки, що має великий потенціал для проведення широкого спектра воєнних операцій і місій. Трьома головними завданнями НАТО є колективна оборона, кризове врегулювання й спільна безпека. У практиці організації виокремлюють операції, що регламентуються статтею про колективний захист, так звані «операції за статтею 5», та інші операції, що не підпадають під дію даної статті [410].

Згідно зі ст. 5 Північноатлантичного договору, «сторони погоджуються, що збройний напад на одну або на кількох з них у Європі чи в Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх і, відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, ...надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, і здійснить одразу, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, із застосуванням збройної сили включно, з метою відновлення й збереження безпеки в Північноатлантичному регіоні» [278].

Усі інші операції, що не підпадають під дію ст. 5 Договору, стосуються кризового врегулювання й покликані сприяти налагодженню мирного процесу в зонах конфліктів. Кризове врегулювання є одним із

найважливіших завдань НАТО в сфері безпеки й здійснюється з метою розширення зон стабільності. Це широке поняття, яке може передбачати застосування як невійськових, так і військових заходів. Кризове врегулювання, або операції з підтримання миру, охоплює всі воєнні операції, що не стосуються колективної оборони членів НАТО. Операції з підтримання миру є багатофункціональними й здійснюються у відповідності з мандатом ООН, ОБСЄ або на прохання уряду суверенної держави за участю збройних сил та дипломатичних і гуманітарних установ. Вони покликані забезпечити довгочасне політичне врегулювання або інші умови, передбачені мандатом. Діяльність з підтримання миру може здійснюватися в наступних формах: запобігання конфліктам; підтримання миру; встановлення миру; примушення до миру; відновлення миру (миробудівництво); гуманітарні операції [410].

Сьогодні війська НАТО присутні в зонах конфліктів в Афганістані та Косово. Найбільш значною операцією НАТО залишається місія в Республіці Афганістан. У країні з 2003 до 2014 рр. діяли Міжнародні сили сприяння безпеці (ISAF) під керівництвом НАТО, сформовані відповідно до манданту ООН. Метою місії було сприяння формуванню ефективного уряду, підтримка у створенні ефективних національних збройних сил та забезпечення безпеки в країні. З 2015 р. операцію ISAF змінила небойова місія НАТО «Рішуча підтримка» («Resolute Support»), що налічує близько 13 тис. співробітників і виконує завдання з навчання, консультування й надання допомоги афганській владі й силам безпеки. Місія НАТО в Республіці Косово, що діє з 1999 р., зараз налічує близько 4500 осіб військового контингенту й має на меті забезпечення стабільності в регіоні [446]

У рамках заходів щодо протидії міжнародному тероризму з 2001 р. НАТО проводив антитерористичну воєнно-морську операцію «Активні зусилля» («Active Endeavour»), метою якої було виявлення й стримування терористичної діяльності в Середземному морі. У жовтні 2016 р. операцію було завершено, а натомість розпочато нову – «Морський страж» («Sea

Guardian») – більш гнучку й спрямовану на вирішення ширшого кола завдань морської безпеки, а саме: забезпечення морської ситуаційної обізнаності, боротьба з тероризмом на морі, нарощування могутності. Крім того, НАТО здійснює підтримку Африканського Союзу, що втілюється в місіях із підтримання миру в країнах на Африканському континенті. Зокрема, проводяться операції, спрямовані на боротьбу з піратством біля берегів Сомалі. Зараз триває операція «Океанський щит» («Ocean Shield»), розпочата в 2009 р. [446].

Після початку російської агресії в Україні в 2014 р. НАТО активізував місії у сфері поліцейської діяльності, зокрема щодо спостереження за повітряним рухом з метою виявлення порушень повітряного простору. Так, було посилено спостереження в небі над Албанією й Словенією. А з 2004 р. триває місія в повітряному просторі прибалтійських країн «Балтійська повітряна поліція» («Baltic Air Policing»), у результаті якої сили НАТО неодноразово здійснювали перехват російських літаків, що порушували повітряний кордон союзників [446].

Найбільшою регіональною міжнародною організацією у сфері безпеки є Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), членами якої на сьогодні є 57 держав [451]. Організація реалізує свої завдання в трьох основних вимірах – військово-політичному (контроль над озброєннями, укріплення прикордонного режиму, запобігання й розв'язання конфліктів, боротьба з тероризмом, поліцейська діяльність із протидії транснаціональним загрозам, реформування й співробітництво у сфері безпеки), економіко-екологічному (сприяння економічному зростанню й укріпленню економічного співробітництва у сфері протидії безпековим загрозам, захист навколишнього середовища, допомога країнам-учасникам у боротьбі з корупцією), гуманітарному (захист прав людини, моніторинг і технічна допомога в проведенні демократичних виборів, захист свободи й розвиток ЗМІ, захист прав національних меншин, просування цінностей толерантності й недискримінації) [448].

Головним інструментом, який використовує ОБСЄ в діяльності з урегулювання конфліктів, є інститут місій. Це втілюється в роботі польових операцій, які засновуються тільки за згодою сторони, що приймає. ОБСЄ має широку присутність у країнах Південно-Східної та Східної Європи, Центральної Азії та на Південному Кавказі. Сьогодні діють наступні польові операції ОБСЄ: Присутність ОБСЄ в Албанії; Місія ОБСЄ в Боснії і Герцеговині; Місія ОБСЄ в Косово; Місія ОБСЄ в Чорногорії; Місія ОБСЄ в Сербії; Місія ОБСЄ в Скоп'є (Республіка Македонія); Місія ОБСЄ в Молдові; Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні; Особистий представник Чинного голови ОБСЄ з конфлікту в Нагірному Карабасі (Азербайджан); Бюро ОБСЄ в Єревані (Вірменія); Центр ОБСЄ в Ашгабаті (Туркменістан); Офіс програм ОБСЄ в Астані (Казахстан); Офіс програм ОБСЄ в Бішкеку (Киргизстан); Офіс програм ОБСЄ в Душанбе (Таджикистан); Координатор проектів ОБСЄ в Узбекистані [449].

Водночас, як зазначають експерти Національного інституту стратегічних досліджень, «ОБСЄ як система колективної безпеки виявилася неефективною в умовах ускладненого міжнародного середовища безпеки з його новими викликами та вимогами», а тому «в цілому роль ОБСЄ в архітектурі безпеки оцінюють як обмежену» [246, с. 30, 32]. Як наслідок, такі організації як, наприклад, Північноатлантичний альянс, Європейський Союз або Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ), виявилися більш ефективними у військових та економічних питаннях або питаннях ресурсного забезпечення європейської безпеки. Хоча «ефективність ОБСЄ зберігається в питаннях моніторингу, виявлення можливих зон нестабільності в європейському просторі» та в контексті довгочасних місій у зонах конфліктів [246, с. 30–31].

Таким чином, глибокі трансформації торкаються геополітичної архітектури сучасного світу, сфери міжнародної та національної безпеки, ролі держави в сучасному політичному процесі. Традиційні моделі миротворчої практики не можуть ефективно запобігати новітнім викликам –

воєнно-політичним конфліктам сучасного покоління та транснаціональним загрозам. Ці обставини зумовлюють необхідність упровадження нових ефективних механізмів протидії політичному насиллю, до яких належать форми сучасної миротворчої практики як несилового, превентивного, дипломатичного, так і силового, примусового, військового характеру. Сучасною тенденцією є застосування багатофункціональних і багатокомпонентних міжнародних миротворчих операцій, які поєднують засоби «м'якої» і «жорсткої» сили [21, с. 119].

Висновки до п'ятого розділу

Політичне насилля становить невід'ємний атрибут політичної сфери, що обумовлено сутністю політики як боротьби за владу й природою держави як легального монополіста на здійснення примусу, який передбачає зокрема й насильницькі заходи. Однак насилля можна суттєво мінімізувати. Першою й необхідною умовою цього є продукування такого типу політичної культури, що спирається на загальнолюдські гуманістичні цінності. Це сприяє формуванню суспільно-політичного середовища, побудованого на засадах ненасилля, миру та злагоди. Провідну роль відіграють внутрішні, суб'єктивні регулятори суспільної взаємодії, які впливають на індивідуальну та масову свідомість. Насамперед це стосується універсалістських, гуманістичних ідеологій, до яких можна віднести центристські доктрини лібералізму (неолібералізму) та соціал-демократії, які поєднують принцип пріоритету прав і свобод людини, переваги індивідуального начала над колективним.

Наріжним каменем ліберального світогляду є безумовна цінність особистості, її прав і свобод, принципове заперечення насилля та обмеження примусу за умови, якщо поведінка індивіда не становить небезпеки й не заподіює шкоду іншим. Соціал-демократія, запозичивши низку ключових принципів лібералізму, також відкидає насильницький шлях суспільного

розвитку й проголошує реформістський напрям з метою реалізації та захисту інтересів якомога ширших верств населення. Одними з найголовніших умов запобігання політичному насиллю в духовно-культурній сфері, необхідною запорукою існування плюрального соціально-політичного середовища є толерантність і консенсус, які здатні інтегрувати суспільство в непримусовий, ненасильницький спосіб, подолати фрагментованість і гострі суперечності.

Найглибший вимір проблеми – зміна парадигми політичного, що полягає в трактуванні політики не в дусі макіавелізму, як конфліктної галузі змагання за групові та індивідуальні інтереси, де мета виправдовує засоби, а як області реалізації суспільних, не корпоративних інтересів, сфери духовної реалізації людини, в якій відбувається поєднання окремого, індивідуального, групового із загальнолюдським. Конкретними моделями функціонування плюралістичних, мультикультурних, поліетнічних суспільств є концепції, подібні до моделей поліархії Р. Даля і консоціальної демократії А. Лейпхарда.

У практично-політичному, процесуальному вимірі необхідним є пошук і впровадження ефективних політико-правових механізмів протидії політичному насиллю. Складні тенденції сьогодення зумовлюють пошук нових і вдосконалення наявних форм забезпечення міжнародного миру та безпеки. Головним суб'єктом миротворчої діяльності залишається Організація Об'єднаних Націй. Вагомий вклад у миротворчу справу вносять також міжнародні регіональні організації – Північноатлантичний альянс, Організація з безпеки і співробітництва в Європі та інші.

Серед існуючого спектру миротворчих напрямів особливої актуальності набувають превентивні та постконфліктні заходи, адже, як засвідчує практика, комплекс миротворчих зусиль є більш ефективним в умовах, що передують або наслідують стадії ескалації насилля. Запобігання конфліктам, або превентивна дипломатія, є одним із пріоритетів у діяльності міжнародних організацій. Успішність запобігання дозволяє уникнути

розгортання воєнно-політичного протиборства. У ситуаціях вже актуального конфлікту застосовуються формати встановлення миру, що має на меті досягнення згоди сторін за допомогою мирних, непримусових засобів, та примушення до миру, яке передбачає силовий тиск на сторони протистояння із застосуванням військових або невійськових (санкційних) інструментів. Одним із найстаріших форматів миротворчості є підтримання миру, що застосовується на стадії припинення вогню і спрямоване на досягнення тривалого перемир'я й виконання мирних домовленостей. Нарешті, постконфліктне відновлення передбачає комплекс різнопланових заходів, покликаних досягти сталого миру, довгострокової стабілізації, попередити можливі рецидиви насилля у проблемних регіонах та державах.

У сучасній миротворчій практиці спостерігається тенденція поступового переходу від традиційних операцій, заснованих на основоположних принципах миротворчості (згоди сторін; неупередженості; невикористання сили, крім необхідності самооборони та захисту майна), до «жорсткої миротворчості», яка тяжіє до формату примушення до миру й передбачає розширення військових повноважень миротворців та можливостей їх втручання у збройний конфлікт.

Водночас, попри міжнародні зусилля зі вдосконалення миротворчості, у низці випадків миротворчі операції не дають очікуваних результатів і є малоефективними, про що свідчить аналіз статистики завершених і поточних місій. Такими є, наприклад, місія ООН в Руанді, операція ООН в Сомалі, операції НАТО в Афганістані та Іраку. Адже, незважаючи на присутність миротворців, тут мали місце акти геноциду або продовжуються масштабні й тривалі громадянські війни. Це зумовлює подальший пошук оптимальних моделей протидії політичному насиллю з урахуванням як глобальних тенденцій у сфері безпеки, так і регіональних особливостей і специфіки конкретних конфліктів.

ВИСНОВКИ

1. Насилля є складним соціально-політичним явищем, вивчення якого можливе крізь призму суб'єктивних і об'єктивних вимірів. Суб'єктивний рівень передбачає зосередження на внутрішніх (психологічних, поведінкових) чинниках, індивідуальній та груповій детермінації насилля як результату агресивних намірів і поведінки. Психологічні джерела агресії досліджуються насамперед у рамках психоаналітичного й інстинктивістського підходів (акцент на внутрішніх витоках агресивних реакцій), а також біхевіоризму (акцент на зовнішніх стимулах агресивної поведінки).

Об'єктивний вимір має на увазі виявлення інституційних, системних і політико-культурних характеристик політичного насилля. На інституційному рівні воно розгортається, передовсім, як функція держави. У межах конфліктологічної парадигми політичне насилля тлумачиться як суттєвий фактор державотворення і засіб здійснення влади державою, яка розглядається як апарат здійснення примусу й насилля. На системному рівні насилля вбудовується в структуру соціально-політичної системи, реалізуючись або як девіація, джерелом якої є маргіналізовані групи, або як засіб одержання влади опозицією, або як складова системи суспільно-політичного контролю. Водночас рівень насилля корелюється зі станом політичної системи (кризовим чи стабільним), а також із типом політичної системи й режиму (демократичним чи недемократичним). Як системний атрибут державне насилля легітимізується через культурний, інституційний, процесуальний виміри політики, що обґрунтовує його застосування й робить його прийнятним для суспільства. Недержавне насилля не має легального статусу, однак може набувати обмеженої легітимності в окремій спільноті чи субкультурі або навіть широкої легітимності, якщо має масовий характер (наприклад, під час масштабних революційних процесів). Зменшення ролі політичного насилля як владного ресурсу відбувається з поглибленням

демократизації та лібералізації, однак, тією чи іншою мірою, воно, разом із примусом, залишається засобом конструювання політико-владних відносин.

2. Насилля як політичний феномен має складну систему детермінації, комплексний механізм якої містить низку чинників соціального (соціальна нерівність, порушення системи соціальної стратифікації та мобільності, демографічний дисбаланс, маргіналізація суспільного середовища), економічного (дисбаланс у розподілі ресурсів, їх дефіцит), політичного (боротьба за владу, неефективність політичного режиму, послаблення легітимації влади, крайня поляризація політичного спектру, радикалізація політичного середовища, порушення механізмів конкуренції еліт, етатистські та авторитарні тенденції), геополітичного (наявність реальної чи уявної зовнішньої загрози, запровадження агресивної експансіоністської політики, порушення геополітичного балансу сил, надмірна геоекономічна залежність, поляризація міжнародної системи), культурно-психологічного (ціннісно-ідеологічні системи, спрямовані на легітимацію та ескалацію насилля на структурному та інституційному рівнях, кризи ідентичності та політичної участі, зростання фрустрації в масштабах суспільства) характеру.

3. Залежно від обраного підходу, насилля може визначатися через поняття сили, впливу, примусу, шкоди, порушення прав. З одного боку, воно може реалізовуватися як прямий та очевидний прояв фізичної сили, спрямований на об'єкт, який цілком усвідомлює насильницький акт, що здійснюється над ним. З іншого боку, воно також утілюється як непрямий, нефізичний, як правило, латентний, вплив, а об'єкт може й не сприймати його як акт насилля, що чиниться проти нього. Водночас категорія насилля є нетотожною поняттям примусу й сили. Якщо примус є атрибутивним ресурсом влади, за допомогою якого відбувається підпорядкування волі об'єкта через потенційну можливість застосування насилля, адміністративний, правовий, політичний тиск, обмеження прав і свобод, позбавлення благ, то насилля є актуалізованим примусом у його крайній і найбільш деструктивній формі й передбачає спричинення шкоди об'єкту.

Сила є більш абстрактною категорією й має на увазі будь-які прояви вольового впливу на об'єкт як у потенційному, так і в актуальному сенсі.

Резюмуючи, можна сформулювати узагальнююче визначення сутності політичного насилля як суспільного явища, що втілюється через суб'єкт-об'єктну трансформацію, яка відбувається через деперсоніфікацію та десуб'єктивізацію об'єкта впливу, перетворення його на засіб упровадження чужої волі, реалізується через цілеспрямований примус і має наслідком спричинення шкоди зі застосуванням безпосередньої фізичної сили чи інформаційно-психологічних технологій у сфері владних відносин – як авторитарний засіб суспільно-політичного контролю з боку легальної політичної влади або нелегальна діяльність інших політичних суб'єктів з метою тиску на державу чи радикальних змін державного ладу

4. Складність феномена політичного насилля зумовлює різноманіття критеріїв його типологізації. Серед типів політичного насилля виокремлюють: за суб'єктом – державне, недержавне; за рівнями – внутрішньодержавне, міждержавне; за масштабом – масове, групове; за метою – революційне, репресивне, терористичне, воєнне; за ступенем інституціоналізації – структуроване, неструктуроване; за засобами – пряме, непряме, збройне, незбройне; за відповідністю міжнародним нормам – конвенційне, неконвенційне; за правомірністю – легальне, нелегальне; за ступенем суспільного виправдання – легітимне, нелегітимне; за ступенем організованості – організоване, стихійне; за інтенсивністю – високоінтенсивне, низькоінтенсивне.

Провідне місце серед багатьох проявів політичного насилля посідають політичні конфлікти, які, однак, можуть мати як насильницький, так і ненасильницький характер (зіткнення інтересів без застосування насилля). Насильницькі конфлікти мають різну ступінь інтенсивності, що конкретизується у двох основних формах – збройний конфлікт і війна, які поєднує узагальнююча категорія воєнного конфлікту. У міжнародному праві

визначаються такі типи політичних конфліктів як міжнародні та неміжнародні.

Дискусійним політико-правовим питанням залишається визначення таких явищ, як гуманітарна інтервенція, інтернаціоналізовані конфлікти, контроль за територією без військової присутності, іноземне втручання (інтервенція) в неміжнародний збройний конфлікт, неміжнародні збройні конфлікти на території декількох держав, міжнародна боротьба з тероризмом. Окрему категорію проявів політичного насилля становлять міжнародні злочини, до яких, згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду 1998 р., віднесено геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочин агресії.

5. Провідну роль у сучасному світі в системі детермінації політичного насилля отримують політико-культурні фактори, що становлять цілу низку ціннісних, ідеологічних, релігійних, культурних, етнонаціональних протиріч, які виникають між спільнотами та спричиняють суперечності й протиборства, посилюють інші причини політичного та економічного характеру. Спираючись на культурно-цивілізаційну парадигму, можна визначити закономірності розповсюдження сучасних конфліктів на культурно-цивілізаційному ґрунті.

У просторовому аспекті найвищу динаміку розповсюдження політичного насилля демонструє Африканський континент. Тут відбувається найбільша загальна кількість насильницьких конфліктів, зокрема й високоінтенсивних. За кількістю конфліктів високої інтенсивності друге місце посідає Близький та Середній Схід, а за загальним числом насильницьких конфліктів – Азійсько-Тихоокеанський регіон. На Американському континенті зафіксована найменша кількість конфліктів етнорелігійного характеру. Політичне насилля тут має переважно політико-ідеологічний або кримінальний контекст.

Найстабільнішим регіоном планети є Європа. Однак тут актуальними залишаються низка старих сепаратистських конфліктів (північноірландський,

корсиканський, каталонський, баскський, кіпрський), а також ряд конфліктів на пострадянському просторі (придністровський, грузино-абхазський і грузино-осетинський, нагірно-карабаський, російсько-український). Тривожною тенденцією стало загострення соціокультурних суперечностей у західноєвропейських країнах між місцевим населенням і мусульманськими громадами. Отже, політичне насилля може розглядатися як наслідок ціннісного конфлікту, що має місце на рівні як індивідуальної, так і масової свідомості.

6. Одну з провідних ролей у ціннісно-культурних конфліктах відіграє релігійний чинник, який втілюється, зокрема, в актуалізації «ісламського фактора». Це виявляється, насамперед, в активній участі мусульманських спільнот у насильницьких конфліктах, які часто вступають у протиборство як з представниками інших конфесій, так і між собою. Головними суб'єктами політичного насилля є радикальні сунітські громади та угруповання, представлені салафітськими й вагабітськими рухами. Як наслідок, важливим виміром активізації насилля на ціннісно-культурному ґрунті, що зумовлюється загальною динамікою розповсюдження політичних конфліктів, є значна активізація тероризму, який в останні десятиліття набув міжнародних і транснаціональних форм. Руйнівна діяльність найбільших терористичних угруповань сучасності має тенденцію до глобального поширення. Такими є, насамперед, «Ісламська держава», «Талібан», «Боко Харам», «Аль-Каїда».

Окремим аспектом актуалізації політичного насилля є активізація збройного сепаратизму, головним фактором чого є соціокультурні (етнонаціональні, етноконфесійні) суперечності. Найгострішого характеру набувають сецесійні конфлікти. Під час дослідження сепаратистських конфліктів необхідним є чітке розуміння природи сецесійного руху, адже чинники сепаратизму суттєво різняться. Важливо розмежовувати, чи має сепаратизм історичні коріння, об'єктивне етнонаціональне або конфесійне підґрунтя, чи він є політичною технологією, інспірованою та підтримуваною

ззовні у результаті цілеспрямованого втручання зовнішніх акторів. Зокрема, у сепаратистських конфліктах на пострадянському просторі Російська Федерація, як провідний регіональний геополітичний актор, є ключовим суб'єктом збройного насилля, прагнучи зберегти традиційну сферу впливу, запобігти розширенню західних інституцій на схід. Сьогодні всі сепаратистські конфлікти в цьому регіоні перебувають у «замороженому» стані й не мають перспектив швидкого врегулювання. Їх результатом є утворення невизнаних або частково визнаних держав чи квазідержавних утворень, що є осередками воєнно-політичної напруги, інструментами тиску на національну владу з боку зовнішніх акторів, загрожують стабільному розвитку, безпеці й територіальній цілісності держав.

7. Важливим політико-культурним чинником політичного насилля є ідеології. Принципово важливим критерієм розмежування гуманістичних ідеологій та доктринальних систем, орієнтованих на примус індивіда, є співвідношення принципів індивідуалізму й колективізму. Декларування примату колективного начала є характерним для ідеологій як правого, так і лівого спектру. Найповніше ці негативні явища втілюються у тоталітарних ідеологіях (фашизмі, націонал-соціалізмі, комунізмі), а також ідеологіях радикально-екстремістського характеру, до яких можна віднести й релігійний фундаменталізм. Особливо слід підкреслити руйнівну роль ксенофобії, як однієї з передумов виникнення політичного насилля на ціннісно-культурному ґрунті.

Тоталітарним та радикально-екстремістським ідеологіям протистоять гуманістичні доктрини, спрямовані на формування «культури миру» та ненасильницького суспільно-політичного середовища. Таким чином, ідеологія здатна відігравати подвійну роль: фактора та каталізатора насилля або ж засобу його мінімізації та створення безконфліктного середовища.

Важливою тенденцією у контексті впливу ідеологічного фактора на рівень політичного насилля є радикалізація сучасного політико-ідеологічного спектру. Так, якщо в мусульманських країнах Сходу спостерігаємо підйом

радикального ісламізму, то в низці європейських країн останнім часом значно активізувалися політичні ультраправі рухи. Радикальні сили грають провідну роль у легітимації як внутрішнього, так і зовнішнього політичного насилля в сучасній Російській Федерації, зокрема виправдовуючи російську агресію в Україні, сприяючи дискредитації ліберально-демократичних цінностей Заходу, просуванню експансіоністської неоевразійської доктрини.

8. На основі узагальнення тенденцій розповсюдження сучасного політичного насилля у світі встановлено, що найдинамічніше в останні десятиліття зростає число внутрішньодержавних і недержавних конфліктів, значна частка яких піддається інтернаціоналізації. Натомість міждержавні (міжнародні) конфлікти стають усе рідкіснішим явищем. Надзвичайна активізація політичного насилля на локальному й регіональному рівнях створює глобальний дисбаланс. І хоча більша частина сучасних конфліктів має середній і низький рівень інтенсивності, саме такі конфлікти тяжіють до значного подовження у часі й мають тенденцію до періодичної ескалації.

Серед трансформацій політичного насилля – його асиметричний характер, що є наслідком зсуву акцентів у збройному протиборстві – від держави (як головного «монополіста» у сфері насилля) до недержавних акторів. До цієї категорії конфліктів відноситься й терористичне насилля та сепаратистські конфлікти. Спостерігається збільшення частки іррегулярних суб'єктів, зокрема терористичних, партизанських і кримінальних угруповань. Держава поступово втрачає «монополію» на політичне насилля, а іррегулярні угруповання все частіше стають повноцінними суб'єктами збройної боротьби. Конфлікти за участю іррегулярних акторів, які використовують асиметричні стратегії, часто набувають перманентного характеру, через що формуються осередки постійної нестабільності, «контрольованого хаосу».

9. Сучасне збройне протиборство передбачає використання якнайширшого спектра ресурсів і засобів, як у межах традиційного формату «жорсткої сили», так і через застосування «м'якої сили», а також їх комплексного поєднання, що знайшло відображення в концепції «розумної

сили». У зв'язку з цим актуалізуються форми непрямого насилля через посилення культурно-інформаційної компоненти протистояння. Розповсюдження набувають консцієнтальні, смислові, мережецентричні, гібридні війни, які передбачають масовий психологічний вплив на громадян через маніпулювання свідомістю, викривлення інформаційного простору й картини світу, трансформацію системи цінностей, зміну або знищення колективної ідентичності з метою підриву морального та психологічного стану людей, дестабілізації або руйнування суспільно-політичної системи.

Прямий – фізичний – тиск у таких новітніх формах воєнно-політичного протиборства часто є другорядним або взагалі замінюється нематеріальними ресурсами – інформаційними, психологічними, символічними, культурними тощо. Об'єктом таких впливів є індивідуальна, групова та масова свідомість, а метою – зміна ціннісно-культурних основ людського буття, переформатування духовно-ціннісних світоглядних настанов. У кінцевому підсумку цілеспрямовані ментальні трансформації зумовлюють зміну політичної поведінки, що набуває різних форм – від масового абсентеїзму до мобілізації населення (залежно від мети, яку переслідує суб'єкт насильницького впливу). Унаслідок цього розпалюється ксенофобія, громадянська ворожнеча.

10. Соціокультурний фактор відіграв важливу роль у російсько-українському конфлікті, спричиненому російською агресією, що стала відповіддю на крах реінтеграційної експансіоністської політики Російської Федерації стосовно нашої держави, яку вона впроваджує на пострадянському просторі. Основою наявних ціннісно-культурних суперечностей в Україні став не прогнозований С. Гантінгтоном розкол за вектором конфесійного дуалізму «уніатство – православ'я», а розбіжності в сприйнятті громадянами власної національної, культурної, мовної ідентичності, які до того ж суттєво різняться залежно від регіону. Характер колективної ідентичності зумовлює геополітичні орієнтації та політичний вибір, що підтверджується результатами загальнонаціональних президентських і парламентських

виборів за регіонами, а також зовнішньополітичними вподобаннями українців.

Закономірним є посилення національно орієнтованої ідентичності в західних і центральних областях України й послаблення її на Півдні та Сході. Отже, найбільш уразливими для російської збройної та інформаційної агресії виявилися саме ті регіони, де українська ідентичність у мовному, культурному, національному аспектах була послабленою, а геополітичні орієнтири громадян тяжіли до проросійського курсу.

Щодо конфесійної ситуації в Україні, то найсуттєвішими розбіжностями, які впливають на геополітичні та ідеологічні орієнтації, електоральні вподобання та характер самоідентифікації, є поділ українського суспільства на парафіян Російської православної церкви (яка впроваджує цілеспрямовану політику підтримання та відтворення російської ідентичності, через що відбувається нашарування конфесійної самоідентифікації на національно-культурну, а значна частина її парафіян артикулює свою приналежність російській культурі та суспільству) та прихильників Української православної церкви та Української Греко-Католицької Церкви (яким загалом властива національно-патріотична позиція).

11. Зазначені деструктивні явища й тенденції вказують на те, що політичне насилля становить глобальну загрозу. Це потребує розробки та вдосконалення засобів протидії, адекватних викликам часу. Головну роль у мінімізації насилля відіграють внутрішні ціннісно-культурні регулятори – центристські ідеології (зокрема лібералізм, соціал-демократія), які базуються на цінностях плюралізму, толерантності й консенсусу. Особлива роль серед ліберально-демократичних цінностей належить толерантності, що на глибинному рівні формує позитивне ставлення до соціуму, готовність до безумовного прийняття «іншого», дає внутрішню згоду на його існування. Механізм запобігання політичному насиллю на системному рівні передбачає наявність внутрішніх чинників, спрямованих на формування соціально-

політичного середовища, побудованого на принципах ненасилля, та впровадження зовнішніх інструментів, покликаних протидіяти вже актуальним конфліктам або потенційним загрозам, ліквідувати їх наслідки, стабілізувати розбалансовану політичну ситуацію. Водночас слабким місцем таких ідеологічних систем є потенціальна вірогідність нівелювання їхніх ідейних принципів з боку радикально-екстремістських сил, що робить їх уразливими перед агресією тих акторів, що сповідують протилежні цінності. Отже, ефективність цих чинників залежить від наявності у громадян сформованої та чітко артикульованої самоідентифікації – громадянської, національної, культурної, політичної – яка відіграє роль бар'єру для несприятливих, деструктивних впливів духовно-ментального характеру, запобігає розчиненню ідентичності в іншому культурному середовищі.

12. Разом з упровадженням ціннісно-культурної системи, побудованої на засадах ненасилля, необхідні й політико-правові механізми. За багаторічну миротворчу практику розроблено цілий спектр миротворчих напрямів і механізмів, які мають як мирний, так і примусовий характер. Головними напрямками миротворчої діяльності, передбаченими документами ООН, є: запобігання конфліктам (як застосування превентивних і посередницьких заходів на початковому етапі виникнення суперечностей); установа миру (зусилля, спрямовані на укладання мирних домовленостей за допомогою політико-дипломатичних засобів після початку конфлікту); підтримання миру (забезпечення присутності миротворчих сил у конкретному районі зі згоди сторін); примушення до миру (втручання у конфлікт миротворчих сил без згоди сторін зі застосуванням військової сили під час воєнних операцій або застосування санкцій); постконфліктне відновлення (дії з виявлення і підтримки тих інституцій і структур, які сприяють зміцненню миру, запобігають відновленню конфлікту й повторним спалахам насилля). Пріоритетними серед них сьогодні вважаються превентивні заходи (виявлення потенційно конфліктних ситуацій, «добрі послуги» Генерального секретаря, спрямування посланців до кризових районів, превентивне

розгортання місій, створення демілітаризованих зон, посередницькі послуги тощо) та постконфліктні інструменти (демілітаризація, розмінування, роззброєння, демобілізація і реінтеграція комбатантів, установлення контролю за зброєю, реформування і зміцнення урядових установ, реформа силових структур, відновлення і зміцнення демократичних інститутів, репатріація біженців тощо), спрямовані на суттєву мінімізацію рівня політичного насилля до або відразу після його ескалації.

13. Разом із трансформацією ситуації у сфері безпеки, яка характеризується появою нових викликів, змінюється й миротворчість. Сучасні загрози не піддаються врегулюванню за допомогою класичних механізмів. Відтак постала проблема пошуку нових ціннісних принципів та механізмів протидії політичному насиллю. Серед тенденцій, що стосуються як глобальних, так і регіональних процесів миротворчої діяльності, можна виокремити:

– оновлення ціннісно-доктринального підґрунтя сучасної миротворчої практики і втілення концепції «відповідальність за захист», в якій наголошується на необхідності застосування цілісної стратегії, що передбачає пріоритет превентивних і постконфліктних заходів та посилення силового компонента операцій з метою усунення глибинних джерел насилля та розбудови сталого миру;

– курс на ширше використання «жорсткої сили» або «жорсткої миротворчості», через розширення мандатів і повноважень миротворців, їх краще озброєння, головним завданням чого є, насамперед, захист мирного населення від агресора;

– започаткування багатокомпонентних і багатофункціональних операцій одразу за декількома напрямками (наприклад, підтримання миру, встановлення миру й миробудівництво) з використанням комплексних (військових, поліцейських і цивільних) миротворчих контингентів;

– перехід від практики колективних до практики цільових санкцій, спрямованих на зменшення негативних гуманітарних наслідків санкційних режимів;

– збільшення кількості миротворчих операцій, особливо в найконфліктніших частинах світу, з оптимізацією їх забезпечення, що передбачає, зокрема, скорочення персоналу з одночасним покращенням його матеріально-технічного оснащення.

Вищезазначені принципи оновленої доктрини миротворчості повинні стати основою миротворчої місії на сході України. Особливо це стосується повноважень миротворців із захисту цивільного населення та широкого спектру функцій з попередження насилля, примушення до миру та постконфліктного миробудівництва, що дозволило б вирішити цілий комплекс актуальних для зони конфлікту питань та уникнути ситуації «замороженого конфлікту».

Представлені положення і результати окреслюють перспективи подальших досліджень політичного насилля як ціннісно-культурного явища, пошуку адекватних сучасним тенденціям шляхів мінімізації насильницьких шляхів вирішення суспільних протиріч, продукування культури миру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агрессия у детей и подростков: учебное пособие / под ред. Н. М. Платоновой. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 336 с.
2. Азявин Р. Н. Миротворчество: новые подходы, новое содержание // Теория и практика общественного развития. 2009. № 3–4. URL: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2009/3-4/azyavin.pdf (дата обращения: 22.06.2018).
3. Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 507–524.
4. Антоніна Колодій: Війна на ураження свідомості продовжується. Звідси витівки «Інтера» // Інформаційний портал «Західна інформаційна корпорація»: сайт. URL: http://zik.ua/ua/news/2015/01/02/antonina_kolodiy_viyna_na_urazhennya_svidomosti_prodozhuietsya_zvidsy_vytivky_intera_553739 (дата звернення: 22.06.2018).
5. Аренд Х. Истоки тоталитаризма / под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. Москва: ЦентрКом, 1996. 672 с.
6. Арзуманян Р. В., Акопян А. А. Иррегулярные конфликты. Ближний Восток. Террористические группировки «Исламское государство Ирака и Леванта» и «Исламский фронт»: цели, задачи, формы и способы действий в Сирии и Ираке. Москва: АНО ЦСОиП, 2014. 90 с. URL: <http://csef.ru/media/articles/5458/9500.pdf> (дата обращения: 23.06.2018).
7. Арзуманян Р. В. Стратегия иррегулярной войны: теория и практика применения / под общ. ред. А. Б. Михайловского. Москва: АНО ЦСОиП, 2015. 334 с. URL: <http://csef.ru/media/articles/6094/6094.pdf> (дата обращения: 23.06.2018).
8. Арон Р. Мир і війна між націями. Київ: МП «Юніверс», 2000. 688 с.

9. Бабкіна О. В. Демократична політика як імператив сучасного глобального розвитку // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Спец. вип. С. 8–15.

10. Бабкіна О. В. Деякі методологічні проблеми аналізу політичних трансформацій та політичного розвитку // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 11. С. 3–10

11. Бабкіна О. В. Нова філософія політики в множинності сучасного світу // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 6. С. 5–11.

12. Бабкіна О. В. Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 17. С. 3–11.

13. Балацька О. Б. Асиметричний конфлікт як сучасна форма збройного насилля // Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 9 грудня 2016 р.). Одеса: ДЗ «Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського», 2016. С. 9–11.

14. Балацька О. Б. Детермінанти політичного насилля як засобу політичної діяльності // Політологічні записки: збірник наук. пр. / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. Вип. 1 (11). С. 103–112.

15. Балацька О. Б. Джерела політичного насилля: політико-психологічний аналіз // Грані: науково-теорет. і громадсько-політ. альм. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. № 123 (7). С. 79–86.

16. Балацька О. Б. Збройний сепаратизм як форма політичного насилля: теоретичний аналіз // Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 122 (7). С. 371–375.

17. Балацька О. Б. Інституційні форми міжелітної взаємодії: політологічний аналіз // Політологічні записки: збірник наук. пр. / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. Вип. 2 (6). С. 111–122.

18. Балацька О. Б. Інституціоналізація форм міжелітної взаємодії як фактор консолідації політичних еліт // Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів VI Всеукр. наук.-практ. конф. (Луганськ, 26 жовтня 2012 р.). Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. С. 44–46.

19. Балацька О. Б. Особливості непрямого політичного насилля у сучасному політичному процесі // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія. Маріуполь: [б. в.], 2016. Вип. 15. С. 171–178.

20. Балацька О. Б. Особливості прояву політичного насилля у сучасному політичному житті // Соціально-політичні проблеми сучасності: I Всеукр. наук. конф. студ. і молодих вчених: тези доповідей (Дніпропетровськ, 30 березня 2016 р.). Дніпропетровськ: Університет ім. Альфреда Нобеля, 2016. С. 31–34.

21. Балацька О. Б. Політико-правові механізми протидії політичному насиллю в контексті еволюції форм збройного протиборства // *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Verostav Družstvo, 2017. Svazek 4. Vydání 6. С. 114–120.

22. Балацька О. Б. Політичне насилля в сучасному світі: культурно-цивілізаційний вимір // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-

політологічні студії / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. Вип. 10. С. 115–121.

23. Балацька О. Б. Політичне насилля: девіація чи необхідний ресурс влади? // Політична парадигма розвитку XXI століття: аналітичні рамки та конфігурації сучасної політики: матеріали Всеукр. наук-практ. конф. (Луганськ, 15 березня 2013 р.). Луганськ: Елтон-2, 2013. С. 153–156.

24. Балацька О. Б. Політичне насилля у сучасному політичному процесі // Політологічні записки: збірник наук. праць / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. Вип. 2 (12). С. 39–48.

25. Балацька О. Б. Політичне насилля як державотворчий фактор у теоріях насилля другої половини XIX – початку XX століття // Вісник Дніпропетровського університету: збірник наук. пр. Сер.: Філософія, соціологія, політологія. Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 2015. № 5 (27). С. 205–212.

26. Балацька О. Б. Політичне насилля як політико-культурний феномен: специфіка, детермінація, тенденції: Монографія. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. 385 с.

27. Балацька О. Б. Політичне насилля як світова проблема: глобальні тенденції // Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 99 (8). С. 337–342.

28. Балацька О. Б. Політичне насилля як фактор світової політики: сучасні тенденції // Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів IX Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Сєверодонецьк, 11 грудня 2015 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. С. 26–30.

29. Балацька О. Б. Поняття інформаційного насилля в сучасному політологічному дискурсі // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали Міжнар. наук.-

практ. конф. (Херсон, 23–24 вересня 2016 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 92–95.

30. Балацька О. Б. Роль культурно-цивілізаційного чинника в розповсюдженні сучасного політичного насилля // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: матеріали II Всеукр. наук. конф., ч. I (Дніпро, 24–25 березня 2017 р.). Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. С. 24–26.

31. Балацька О. Б. Роль насилля у процесі суспільного розвитку в марксистській політичній теорії // Політикус: наук. журн. / Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса: [б. в.], 2016. Вип. 1. С. 194–198.

32. Балацька О. Б. Роль насилля у функціонуванні політичної системи суспільства // Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 101 (10). С. 414–419.

33. Балацька О. Б. Роль недержавних акторів у сучасному політичному насильстві // *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2018. Svazek 5. Vydání 1. С. 163–168.

34. Балацька О. Б. Роль релігійного фактора в сучасному політичному насиллі // Політикус: наук. журн. / Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса: [б. в.], 2017. Вип. 2. С. 58–62.

35. Балацька О. Б. Російсько-український воєнний конфлікт: культурно-цивілізаційний і геополітичний виміри // *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2018. Svazek 5. Vydání 2. С. 7–13.

36. Балацька О. Б. Сецесіонізм як фактор політичного насилля: сучасні тенденції // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. Вип. 12. С. 157–163.

37. Балацька О. Б. Сецесіоністські конфлікти на пострадянському просторі: чинники та наслідки // *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2017. Svazek 4. Vydání 4. С. 52–58.

38. Балацька О. Б. Специфічні форми сучасного збройного насилля // «UChoice: 4P» Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology: матеріали II міждисциплінарної наук.-практ. конф. (Одеса, 8 жовтня 2016 р.). Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2016. С. 25–27.

39. Балацька О. Б. Сутність та специфічні риси політичного насилля як засобу здійснення влади // Грані: науково-теорет. і громадсько-політ. альм. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. № 121 (5). С. 172–178.

40. Балацька О. Б. Сучасні воєнні конфлікти: актуальні форми і тенденції // *Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty: zbornik príspevkov z medzinárodnej vedecko-praktickej konferencie (28–29 októbra 2016 r. Sládkovičovo, Slovenská republika, 2016. S. 157–159.*

41. Балацька О. Б. Сучасні тенденції розповсюдження сепаратистських конфліктів // Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22–23 грудня 2017 р.). Київ: Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2017. С. 51–54.

42. Балацька О. Б. Сучасні форми воєнних конфліктів: нові загрози й актуальні тенденції // Політикус: наук. журн. / Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса: [б. в.], 2016. Вип. 3. С. 28–31.

43. Балацька О. Б. Тероризм у контексті глобалізації: сучасні тенденції // Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 115 (12). С. 422–426.

44. Балацька О. Б. Тероризм у сучасному світі: тенденції розповсюдження // Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 11–12 листопада 2016 р.). Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2016. С. 25–28.

45. Балацька О. Б. Типологія політичного насилля як складової сучасного політичного процесу // Вісник Маріупольського державного

університету: збірник наук. пр. Сер.: Історія. Політологія. Маріуполь: [б. в.], 2015. Вип. 13–14. С. 172–182.

46. Балацька О. Б. Трансформація ролі держави в контексті здійснення збройного насилля в сучасному світі // *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Verostav Družstvo, 2017. Svazek 4. Vydání 5. С. 52–57.

47. Балацька О. Б. Трансформація ролі держави як суб'єкта збройного насилля: сучасні тенденції // Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів XI Всеукр. наук.-практ. конф. (Сєверодонецьк, 8 грудня 2017 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. С. 25–28.

48. Балацька О. Б. Трансформація сучасного збройного насилля: специфічні риси і тенденції // *Грані: науково-теорет. і громадсько-політ. альм.* Дніпро: Вид-во «Грані», 2016. № 137 (9). С. 95–102.

49. Балацька О. Б. Феномен непрямого насилля у контексті політико-владних відносин // *Actual questions and problems of development of social sciences: International Scientific-Practical Conference* (Kielce, June 28–30, 2016). Kielce: Holy Cross University, 2016. P. 105–108.

50. Беккер А., Гурков А. Беженцы в Германии: цифры, суммы, факты // *Deutsche Welle*: сайт. URL: <http://www.dw.com/ru/беженцы-в-германии-цифры-суммы-факты/a-19510550> (дата обращения: 22.06.2018).

51. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль // *Психологос: энциклопедия практической психологии*: сайт. URL: http://www.psychologos.ru/articles/view/leonard_berkovic._agressiya_dvoe_zn__prichinyzpt_posledstviya_i_kontrol (дата обращения: 20.06.2018).

52. Бернштейн Э. Возможен ли научный социализм? // *Антология мировой политической мысли: в 5 т. / ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др.* Москва: Мысль, 1997. Т. II: Зарубежная политическая мысль XX в. С. 81–92.

53. Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии // *Антология мировой политической мысли: в 5 т. / ред.-науч. совет: пред.*

совета Г. Ю. Семигин и др. Москва: Мысль, 1997. Т. II: Зарубежная политическая мысль XX в. С. 92–97.

54. Бжезинский З. Украинский шанс для России. Москва: ООО «ТД Алгоритм», 2016. 240 с.

55. Бірнбаум П. Франція для французів. Історія проявів націоналістичної ненависті. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 373 с.

56. Боброва А. Г. Основні форми сучасного політичного насилля: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 19 с.

57. Борщов Н. А. Информационное насилие в сетевом обществе // Вестник Челябинского гос. ун-та. Сер.: Философия. Социология. Культурология. Челябинск: ГОУ ВПО «Челябинский государственный университет», 2010. Вып. 19. № 31 (212). С. 48–52.

58. Бурдые П. Социология политики. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с.

59. Бурдые П. Социология социального пространства. Москва: Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. 288 с.

60. Бурдые П., Пассрон Ж.-К. Основы теории символического насилия (фрагменты из книги) // Вопросы образования. Москва: Издательский дом ВШЭ, 2006. № 2. С. 39–60.

61. В результате терактов в Кувейте, Тунисе, Сомали и Франции погибли более 80 человек // MIGnews.com.ua: сайт. URL: <http://mignews.com.ua/proisshestviya/6019058.html> (дата обращения: 22.06.2018).

62. В чем уникальность 240-дневной Ливийской войны // Информационное агентство «Оружие России»: сайт. URL: <http://www.arms-expo.ru/news/archive/v-chem-unikal-nost-240-dnevnoy-liviyskoj-voyny03-03-2012-00-05-00/> (дата обращения: 20.06.2018).

63. Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.

64. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: краткая история. М.: Воениздат, 1984 // Военная литература: сайт. URL: <http://militera.lib.ru/h/gpwwsh1/05.html> (дата обращения: 20.06.2018).

65. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрична думка, 2007. 992 с.

66. Выборы до Європарламенту: консерватори й соціалісти лишуються в більшості // Deutsche Welle: сайт. URL: <https://www.dw.com/uk/вибори-до-європарламенту-консерватори-й-соціалісти-лишаються-в-більшості/a-17663480> (дата звернення: 23.06.2018).

67. Выборы народных депутатов Украины 28 жовтня 2012 р. Партії, які за підсумками голосування набрали 5% та більше у регіоні України // Центральна виборча комісія України: офіц. web-сайт. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp315?PT001F01=900> (дата звернення: 22.06.2018).

68. Вите С. Типология вооруженных конфликтов в международном гуманитарном праве: правовые концепции и реальные ситуации // Международный журнал Красного Креста. 2009. № 873. С. 91–126. URL: <https://www.icrc.org/rus/assets/files/other/vite.pdf> (дата обращения: 20.06.2018).

69. Від російської агресії в Україні загинули майже 10 тис. громадян України – МЗС // ZN.UA: web-сайт. URL: https://dt.ua/UKRAINE/vid-rosiyskoyi-agresiyi-v-ukrayini-zaginuli-mayzhe-10-tis-gromadyan-ukrayini-mzs-234002_.html (дата звернення: 22.06.2018).

70. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіонів України. Выборы народных депутатов Украины 26 березня 2006 р. (за станом на: 07.08.2017) // Центральна виборча комісія України: офіц. web-сайт. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/wbp001> (дата звернення: 22.06.2018).

71. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіонів України. Позачергові вибори народных депутатов Украины 30 вересня 2007 р. (станом на: 06.08.2017) // Центральна виборча комісія України: офіц. web-

сайт. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001> (дата звернення: 22.06.2018).

72. Вітман К. Придністров'я: перспективи розв'язання конфлікту // Політичний менеджмент: український наук. журн. / Укр. центр політ. менеджменту, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: Центр соц. комунікацій, 2008. № 4. С. 101–106.

73. Вовк С. О. Громадянська війна як засіб зміни вектора політичного процесу: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / ДЗ «Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2018. 32 с.

74. Военная доктрина Российской Федерации от 25.12.2014 г. // Российская газета: интернет-портал. Вип. 6570 (298). URL: <https://rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html> (дата обращения: 21.06.2018).

75. Война без линии фронта: противостояние наркокартелей и властей в Мексике // РИА Новости: сайт. URL: <https://ria.ru/world/20170908/1502075467.html> (дата обращения: 20.02.2018).

76. Война и мир в терминах и определениях: военно-политический словарь / под общ. ред. Д. О. Рогозина. Москва: ПоРог, 2004. 334 с.

77. Войтович Р. Глобальний тероризм як виклик суспільному розвитку // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України: наук. журн. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ: Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, 2010. № 4. С. 5–17.

78. Волконская И. Теракты в 2015 году: печальная хроника (обзор) // Медиа группа «Голос UA»: сайт. URL: http://ru.golos.ua/uncategory/teraktyi_v_2015_godu_pechalnaya_hronika_obzor_7559. (дата обращения: 21.06.2018).

79. Воронкова Я. Ю. Организованная преступность в Сальвадоре // Латинская Америка / РАН; ИЛА РАН. Москва: Изд-во «Наука», 2015. № 7. С. 54–66.

80. Все більше німецьких жінок звертаються до поліції зі скаргами на сексуальне насилля з боку мігрантів // Інформатор: сайт. URL: <https://informatore.news/arhiv2016/?p=167001> (дата звернення: 23.06.2018).

81. Вторая годовщина трагедии в Чибок: родители похищенных «Бого харам» школьниц все еще ждут своих девочек домой // «Euronews»: сайт. URL: <http://ru.euronews.com/2016/04/14/the-second-anniversary-of-the-kidnapping-by-boko-haram-of-the-chibok-girls> (дата обращения: 21.06.2018).

82. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 343–359.

83. Гайс Р. Вооруженное насилие в нестабильных государствах: конфликты низкой интенсивности, конфликты, перетекающие через границу, и спорадические операции по поддержанию правопорядка, осуществляемые третьими сторонами // Международный журнал Красного Креста. 2009. Т. 91. № 873. С. 171–193. URL: <https://www.icrc.org/ru/international-review/tipologiya-vooruzhennyh-konfliktov> (дата обращения: 22.06.2018).

84. Галтунг Й. Истинные миры. Транснациональная перспектива // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи. Антология современной классической прогностики: 1952–1999. Москва: Academia, 2000. С. 287–295.

85. Галтунг Й. Культурное насилие // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. Москва: ИС РАН, 1995. Вып. 8: Насилие: тенденции и альтернативы. С. 34–38.

86. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург: Питер, 2005. 461 с.

87. Гатчінсон Дж. Культурний і політичний націоналізм // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 499–506.

88. Гейден К. История германского фашизма. Москва–Ленинград: Госсосоэкономиздат, 1935. 434 с. URL: <http://militera.lib.ru/research/heiden/01.html> (дата обращения: 23.06.2018).

89. Гердер Й. Г. Мова і національна індивідуальність // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 3–9.

90. Гитлер А. Майн Кампф (Моя боротьба). 602 с. URL: http://www.911-truth.net/Adolf_Hitler_Mein_Kampf_Russian_translation.pdf (дата обращения: 22.06.2018).

91. Гитлеровский геноцид славянских народов Европы по материалам Нюрнбергского процесса и другим документам // Мир и политика: сайт. URL: <http://mir-politika.ru/224-gitlerovski-genocid-slavyanski-narodov-evropy-po-materialam-nyurnbergskogo-processa-i-drugim-dokumentam.html> (дата обращения: 20.01.2018).

92. Гібридна війна в Україні, думки експертів // Polonews: Україні – про Польщу: сайт. URL: <http://polonews.in.ua/aktualnosci/polityka/gibridna-vijna-v-ukrajini-dumki-ekspertiv.html> (дата звернення: 22.06.2017).

93. Глобальное сообщество: картография постсовременного мира / рук. проекта, сост. и отв. ред. А. И. Неклесса. Москва: Вост. лит., 2002. 463 с.

94. Головатий М. Ф. Політична психологія: навч. посіб. Київ: МАУП, 2001. 136 с.

95. Гольев А. В. Война как фактор современного политического процесса // Вестник МГЛУ. Москва: Московский гос. лингвистический ун-т, 2013. Вып. 24 (684). С. 113–123.

96. Горбатенко В. «М’яка сила» як основа сучасної геополітичної стратегії // *Studia politologica Ucraino-Polona*. Жтомир–Київ–Краків: ФОП Євенок О. О., 2014. Вип. 4. С. 27–31.

97. Гринфельд Л. Национализм и сознание: лекция легендарной Лии Гринфельд в интернет-журнале «Гефтер» // Гефтер: сайт. URL: <http://gefter.ru/archive/9349> (дата обращения: 22.06.2018).

98. Грінфелд Л. Типи націоналізму // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 525–536.

99. Громько Ю. Оружие, поражающее сознание, – что это такое? // Русский переплет: сайт. URL: <http://www.pereplet.ru/text/grom0.html> (дата обращения: 22.06.2018).

100. Гумплович Л. Общее учение о государстве. Санкт-Петербург: Тип. товарищества «Общественная польза», 1910. 516 с.

101. Гумплович Л. Основания социологии. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 368 с.

102. Гумплович Л. Социология и политика. Москва: Типо-литогр. Д. А. Бонч-Бруевича, 1895. 124 с.

103. Даль Р. А. Полиархия, плюрализм и пространство // Антология мировой политической мысли: в 5 т. / ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др. Москва: Мысль, 1997. Т. II: Зарубежная политическая мысль XX в. С. 611–628.

104. Дарфур – история конфликта // Euronews: сайт. URL: <http://ru.euronews.com/2015/02/18/darfur-a-brief-history-of-sudan-s-silent-suffering> (дата обращения: 20.06.2018).

105. Декларация об основных условиях и стандартных критериях введения и применения санкций и других принудительных мер от 9 февраля 2007 г. [A/АС.182/L.114/Rev.2] / Генеральная Ассамблея ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N07/234/43/pdf/N0723443.pdf?OpenElement> (дата обращения: 22.06.2018).

106. Декларація принципів толерантності від 16.11.1995 р. / ЮНЕСКО // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_503 (дата звернення: 22.06.2018).

107. Денисенко В. Дискурс свободи в класичному лібералізмі та неолібералізмі // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-

політологічні студії / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. Вип. 4. С. 15–25.

108. Денисенко В. Ідеологія як форма раціонально-іраціонального відображення соціального буття // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії: матеріали Четвертих міжвузівських методологічних читань / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. Вип. 14. С. 222–224.

109. Денисенко В. Ціннісні основи історичних форм буття людини // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. Вип. 1. С. 75–86.

110. Денисенко В., Чепурко Г., Піддубний В. Особливості модернізації українського суспільства в умовах глобалізації // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. Вип. 17. С. 145–154.

111. Денисюк С. Г., Корнієнко В. О. «Терористичний сепаратизм» в сучасній Україні: спроба теоретико-прикладного аналізу // Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 93 (2). С. 342–346.

112. Дериглазова Л. В. Асимметричные конфликты: уравнение со многими неизвестными. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2009. 284 с.

113. Деструктивность // Национальная психологическая энциклопедия: сайт. URL: <http://vocabulary.ru/termin/destruktivnost.html> (дата обращения: 20.06.2018).

114. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: Монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків: Майдан, 2011. 244 с.

115. Дівак В. В. Сепаратизм як феномен сучасної політики: політологічні та правові аспекти: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2010. 20 с.

116. Дмитриев А. В., Залысин И. Ю. Насилие: социо-политический анализ. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. 328 с.

117. Договір про Антарктику від 01.12.1959 р. // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_224 (дата звернення: 22.06.2018).

118. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 24.09.1996 р. / Організація Об'єднаних Націй // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_372 (дата звернення: 22. 06.2018).

119. Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою від 05.08.1963 р. / Організація Об'єднаних Націй // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_376 (дата звернення: 22.06.2018).

120. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. / Організація Об'єднаних Націй // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_098 (дата звернення: 22.06.2018).

121. Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла від 27.01.1967 р. / Організація Об'єднаних Націй // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_480 (дата звернення: 22.06.2018).

122. Договор о запрещении размещения на дне морей и океанов и в его недрах ядерного оружия и других видов оружия массового уничтожения [Договор по морскому дну] (Принят резолюцией 2660 (XXV) Генеральной

Ассамблеи ООН от 7 декабря 1970 г.) // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. Конвенции и соглашения. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/seabed_wmd_prohibition.shtml (дата обращения: 22.06.2018).

123. Договор о запрещении ядерного оружия в Латинской Америке от 14.02.1967 г. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/tlatelolko.pdf (дата обращения: 22.06.2018).

124. Договор о зоне, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии от 08.09.2006 г. URL: http://www.pircenter.org/kosdata/page_doc/p1513_1.pdf (дата обращения: 22.06.2018).

125. Договор о зоне, свободной от ядерного оружия, в Юго-Восточной Азии [Бангкокский договор] от 28.03.1997 г. // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. Конвенции и соглашения. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bangkok.shtml (дата обращения: 22.06.2018).

126. Договор об обычных вооруженных силах в Европе от 19.11.1990 г. URL: <https://www.osce.org/ru/library/14091?download=true> (дата обращения: 22.06.2018).

127. Доклад Группы высокого уровня по угрозам, вызовам и переменам «Более безопасный мир: наша общая ответственность» от 02.12.2004 г. (A/59/565) / Генеральная Ассамблея ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/602/33/PDF/N0460233.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

128. Доклад Группы по операциям Организации Объединенных Наций в пользу мира от 21.08.2000 г. [«Доклад Брахими»] (A/55/305) / Генеральная Ассамблея ООН; Совет Безопасности ООН. URL: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/594/72/PDF/N0059472.pdf (дата обращения: 22.06.2018).

129. Доклад Международной комиссии по вопросам вмешательства и государственного суверенитета «Ответственность по защите» от 14.08.2002 г. (A/57/303) / Генеральная Ассамблея ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/525/72/IMG/N0252572.pdf> (дата обращения: 23.06.2018).

130. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні (16 серпня–15 листопада 2017 р.) / Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. URL: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UARreport20th_UKR.pdf (дата звернення: 22.06.2018).

131. Дополнение к Повестка дня для мира от 25.01.1994 г. (A/50/60) / Генеральная Ассамблея ООН, Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/080/97/PDF/N9508097.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

132. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 г., касающийся защиты жертв немеждународных вооруженных конфликтов (Протокол II) (Женева, 8 июня 1977 г.) // Международный комитет Красного Креста: официальный веб-сайт. URL: <https://www.icrc.org/rus/resources/documents/misc/6lkb31.htm> (дата обращения: 20.06.2018).

133. Дорошко М. С., Шпакова Н. В. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 204 с.

134. Дрюмон Э. Еврейская Франция. Очерк современной истории. Т. 1. URL: http://liv.piramidin.com/politica/driumon_ievreiskaia_fr/driumon_ievreiskaia_fr.htm (дата обращения: 23.06.2018).

135. Дугин А. «Государство Вглубь» // Международное евразийское движение: сайт. URL: <http://med.org.ru/article/4703> (дата обращения: 22.06.2018).

136. Дугин А. Либеральный тоталитаризм // Международное евразийское движение: сайт. URL: <http://www.med.org.ru/article/3637>(дата обращения: 22.06.2018).

137. Дугин А. Проект «Новороссия» // Международное евразийское движение: сайт. URL: <http://med.org.ru/article/4790> (дата обращения: 22.06.2018).

138. Ежегодник СИПРИ 2014: вооружения, разоружение и международная безопасность. Москва: ИМЭМО РАН. 2015. 764 с. URL: <http://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2015/SIPRI-YEARBOOK-2014-RUS-final.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

139. Женевская конвенция от 12 августа 1949 г. об обращении с военнопленными // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. Раздел «Конвенции и соглашения». URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_prisoners_1.shtml (дата обращения: 20.06.2018).

140. Жертвами нарковойн в Мексике за пять лет стали более 47 тысяч человек // РИА Новости: сайт. URL: <https://ria.ru/world/20120111/537291666.html> (дата обращения: 20.02.2018).

141. Жертвы нацизма. Обзор // Энциклопедия Холокоста: сайт. URL: <https://www.ushmm.org/wlc/ru/article.php?ModuleId=10005149> (дата обращения: 23.06.2018).

142. Жижек С. О насилии. Москва: Изд-во «Европа», 2010. 184 с.

143. Жуков Е. Правозащитники: Число погибших в Сирии уже превысило 330 тысяч // Deutsche Welle: сайт. URL: <http://www.dw.com/ru/правозащитники-число-погибших-в-сирии-уже-превысило-330-тысяч/a-39713444> (дата обращения: 21.06.2018).

144. Завершенные операции ООН по поддержанию мира. Миссия Организации Объединенных Наций в Гаити (МООНГ) // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/missions/past/haiti1.htm> (дата обращения: 22.06.2018).

145. Завершенные операции ООН по поддержанию мира. Миссия Организации Объединенных Наций по оказанию помощи Руанде (МООНП) // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/missions/past/rwanda.htm> (дата обращения: 22.06.2018).

146. Завершенные операции ООН по поддержанию мира. Операция Организации Объединенных Наций в Сомали I (ЮНОСОМ I) // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/missions/past/somalia1.htm> (дата обращения: 22.06.2018).

147. Завершенные операции ООН по поддержанию мира. Силы Организации Объединенных Наций по охране (СООНО) // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/missions/past/yugoslav.htm> (дата обращения: 22.06.2018).

148. Закон України про боротьбу з тероризмом від 20.03.2003 р. № 638-IV // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 21.06.2018).

149. Закон України про освіту від 05.09.2017 р. № 2145-VIII // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 24.06.2018).

150. Збройний конфлікт у М'янмі: Чому буддисти витісняють мусульман // 112.ua: сайт. URL: <https://ua.112.ua/svit/zbroinyi-konflikt-u->

mianmi-chomu-buddysty-vytisniaiut-musulman-409451.html (дата звернення: 20.06.2018).

151. Звіт про науково-дослідну роботу «Місце збройного насилля в системі владних відносин» / Держ. фонд фундаментальних дослідж.; ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»; [кер. С. О. Вовк, відп. викон. О. Б. Балацька, А. В. Бадер, Л. П. Зеленська]. Старобільськ, 2016. 59 с. URL: http://contest.dffd.gov.ua/sites/default/files/report/Zvit_Vovk_0.pdf (дата звернення: 23.06.2018).

152. «Землетрус» на виборах у ЄС: перемагають євроскептики та радикали // BBC News Україна: сайт. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/05/140526_euro_vote_ms (дата звернення: 23.06.2018).

153. Зорин І. Евфемизм глобалізації // Русская народная линия: інформ.-аналит. служба: сайт. URL: http://ruskline.ru/analitika/2011/08/09/reportazh_iz_blichnego_okopa/ (дата звернення: 22.06.2018).

154. Иванова Е. Зачем ИГИЛ взрывает европейские столицы // Вести: сайт. URL: <http://reporter.vesti-ukr.com/metko/25152-zachem-igil-vzryvaet-evropejskie-stolicy.html> (дата звернення: 21.06.2018).

155. Интервью Дмитрия Медведева российским телеканалам // Kremlin.ru: официальное интернет-представительство Президента России. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/1276> (дата звернення: 22.06.2018).

156. Истон Д. Категории системного анализа политики // Антология мировой политической мысли: в 5 т. / ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др. Москва: Мысль, 1997. Т. II: Зарубежная политическая мысль XX в. С. 629–642.

157. Ідентичність громадян України: зміни, тенденції, регіональні особливості: інформаційно-аналітичні матеріали за результатами першого

етапу проекту Центру Разумкова «Ідентичність громадян України: тенденції змін, виклики та перспективи для національної єдності» // Національна безпека і оборона / Український центр екон. і політ. дослідж. ім. Олександра Разумкова. Київ: Центр Разумкова, 2016. № 3–4 (161–162). С. 2–57.

158. Історія інформаційно-психологічного протиборства: підручник / Я. М. Жарков та ін. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. 212 с.

159. Йохан Галтунг: Предотвратит Третью мировую // Хроники третьей мировой: сайт. URL: <http://3wwar.ru/yohan-galtung-predotvratit-tretyu-mirovuuyu> (дата обращения: 20.06.2018).

160. Каждый пятый теракт «Боко Харам» в четырех африканских странах совершает ребенок // Інформаційне агентство УНІАН: сайт. URL: <http://www.unian.net/world/1317454-kajdyiy-pyatyiy-terakt-boko-haram-v-chetyireh-afrikanskih-stranah-sovershaet-rebenok-yunisef.html> (дата обращения: 21.06.2018).

161. Капитанец И. М. Война на море. Актуальные проблемы развития военно-морской науки. Москва: Вагриус, 2001 // Военная литература: сайт. URL: <http://militera.lib.ru/science/kapitanetz/02.html> (дата обращения: 22.06.2018).

162. Каплан М. Система и процесс в международной политике // Теория международных отношений: хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. Москва: Гардарики, 2002. С. 220–235.

163. Катастрофа. Нацистская политика уничтожения еврейского народа и этапы Катастрофы // Электронная еврейская энциклопедия: сайт. URL: <http://eleven.co.il/jewish-history/holocaust/15341/#04> (дата обращения: 23.06.2018).

164. Каутский К. Материалистическое понимание истории: 2 т. Москва–Ленинград: Гос. социально-экономическое изд-во, 1931. Т. 2: Государство и развитие человечества. 851 с.

165. Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 414 с.

166. Кириллюк Ф. М. Новітня політологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 564 с.

167. Клаузевиц К., фон. О войне. Москва: Госвоениздат, 1934 // Военная литература: сайт. URL: <http://militera.lib.ru/science/clausewitz/01.html> (дата обращения: 20.06.2018).

168. Коврижных О. А. Сущность и типология политического насилия // Гуманитарный вектор. Чита: Забайкальский государственный университет, 2010. № 4 (24). С. 74–77.

169. Козырев Г. И. Политическая конфликтология: учебное пособие. Москва: ИД «ФОРУМ»; ИНФРА-М, 2008. 432 с.

170. Комиссия ООН по миростроительству // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peacebuilding/index.shtml> (дата обращения: 22.06.2018).

171. Конвенция о запрещении военного или любого иного враждебного использования средств воздействия на природную среду (рекомендована для рассмотрения, подписания и ратификации всеми государствами резолюцией 31/72 Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1976 г.) // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. Раздел «Конвенции и соглашения». URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hostenv.shtml (дата обращения: 22.06.2018).

172. Конвенция о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении (одобрена резолюцией 2826 (XXVI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1971 г.) // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. Раздел «Конвенции и соглашения». URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bacweap.shtml (дата обращения: 22.06.2018).

173. Конвенция о запрещении разработки, производства, накопления и применения химического оружия и о его уничтожении (принята в Париже

13 января 1993 г.) // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. Раздел «Конвенции и соглашения». URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/chemweapons.shtml (дата обращения: 22.06.2018).

174. Конвенція про відкриття воєнних дій (III Гаазька конвенція) від 18.10.1907 р. // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_b85 (дата звернення: 22.06.2018).

175. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію від 10.10.1980 р. // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_266 (дата звернення: 22.06.2018).

176. Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення від 18.09.1997 р. // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_379 (дата звернення: 22.06.2018).

177. Конвенція про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах від 27.06.1989 р. № 169 // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/993_188 (дата звернення: 24.06.2018).

178. Конвенція про мирне розв'язання міжнародних зіткнень (I Гаазька конвенція) // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_938 (дата звернення: 22.06.2018).

179. Конечный итог // Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/1013349/129/Chernaya_kniga_kommunizma._Prestupleniya%2C_terror%2C_repressii.html (дата обращения: 23.06.2018).

180. Коновалов И. П. Африканские войны современности. Москва: Центр стратегической конъюнктуры, 2012. 98 с.

181. Кононов І. Ф. Теоретична соціологія. Курс лекцій. Том 1. Соціальність та її форми: підручник для студ. вищ. навч. закл. / ДЗ «Луганський нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 576 с.

182. Кононова К. О. Проблемы эффективности реализации санкций Совета Безопасности ООН в правовой системе государства // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. 2009. Вып. 97. С. 244–249.

183. Кононова К. О. Санкционные резолюции Совета Безопасности ООН и их имплементация в национальных правовых системах государств-членов: Монография. Москва: Волтерс Клувер, 2010. 288 с.

184. Консолідація українського суспільства: виклики, можливості, шляхи: інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова // Національна безпека і оборона / Український центр екон. і політ. дослідж. ім. Олександра Разумкова. Київ: Центр Разумкова, 2016. № 7–8 (165–166). С. 2–74.

185. Консциентальные войны: реальность и фантастика // Творческая группа «От А до Я»: сайт. URL: http://ot-a-do-ya.org/Articles/Global/Cons_war.aspx#.Vi6NMCa9FkQ (дата обращения: 22.06.2018).

186. Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка) / Институт востоковедения РАН. Москва: ИВ РАН, 2015. 504 с.

187. Корнієнко В. О., Денисюк С. Г., Буряченко О. Партійна ідеологія: система цінностей, або синдром «суспільної кататонії»? // Гілея: науковий вісник: збірник наук. пр. Київ: Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 117. С. 253–260.

188. Корнієнко В. О., Денисюк С. Г. Формування європейської ідентичності: аргументи для України // Політологічний вісник / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: ІНТАС, 2018. Вип. 80. С. 20–34.

189. Короткий оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.

190. Кравченко В. Ю. Концептуальні підходи к пониманию политического насилия // Науч. ведомости Белгородского гос. ун-та. Сер.: История. Политология. Экономика. Информатика. Белгород: БелГУ, 2013. № 22 (165). Вип. 28. С. 187–193.

191. Красиков В. И. Насилие в эволюции, истории и современном обществе. Очерки. Москва: Водолей, 2010. 200 с.

192. Кресін О. В. Право народів на самовизначення та протидія сепаратизму в міжнародному праві // Держава і право: Збірник наук. пр. Юридичні і політичні науки. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. Вип. 65. С. 352–357.

193. Кривенко А. М. Вооруженное насилие в современном политическом процессе: дис. ...канд. филос. наук: 09.00.10 – философия политики и права. Москва: Военный университет, 1998. 188 с.

194. Кудря І. Сирійський культурно-цивілізаційний розкол // Віче: громадсько-політичний і теоретичний журн. / Верховна Рада України. Київ: Вид-во «Преса України», 2015. № 19/20. С. 14–16.

195. Кузина С. И. Политическое насилие: природа, манифестирование и динамика в глобализирующемся мире: дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02. Ростов-на-Дону: ФГОУ ВПО «Северо-Кавказская академия государственной службы», 2010. 367 с.

196. «Культурная революция» 1966–1976 годов – анархический тоталитаризм // Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. https://www.e-reading.club/chapter.php/1013349/103/Chernaya_kniga_kommunizma._Prestupleniya%2C_terror%2C_repressii.html (дата обращения: 23.06.2018).

197. Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна моногр. / кер. авт. кол.

і наук. ред. – доктор іст. наук, проф. А. І. Кудряченко / Ін-т європ. дослідж. НАН України. Київ: Університет «Україна», 2010. 405 с.

198. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

199. Лавер О. Втрати населення СРСР, країн СНД та українського народу у війнах та етнічних конфліктах 1945–2005 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. збірник наук. пр. Київ, 2007. Вип. 16. Ч. 2. С. 443–476.

200. Лакер У. 10 тезисов о терроризме и борьбе с ним // Хроники Иерусалима: сайт. URL: <http://www.rjews.net/gazeta/laker.html> (дата обращения: 20.06.2018).

201. Лакер У. Истоки // Журнальный зал: сайт. URL: <http://magazines.russ.ru/inostran/1996/11/laker.html> (дата обращения: 21.6.2018).

202. Латигіна Н. А. Основні критерії, принципи та рівні здійснення демократії // Політичний менеджмент: український наук. журн. / Укр. центр політ. менеджменту, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: Центр соц. комунікацій, 2009. № 3. С. 81–91.

203. Латигіна Н. А. Сучасні тенденції розвитку демократії у світовому політичному просторі // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПіЕНД, 2008. Вип. 42. С. 240–251.

204. Латигіна Н. А. Українська демократія сьогодні: спроби і помилки // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Запоріжжя: ЗДІА, 2008. Вип. 34. С. 53–62.

205. Латигіна Н. А. Українська національна ідеї: історичні реалії // Історико-політичні студії: збірник наук. пр. / Державний вищ. навч. заклад «Київський нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана», Інститут історії укр. сусп-ва. Київ: [б. в.], 2013. № 1. С. 5–10.

206. Левченко Л. О. Політичне насилля як різновид тиску у владних структурах // Наукові праці Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили. Сер.: Політологія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2008. Т. 79. Вип. 66. С. 18–21.

207. Лейпхард А. Консоциональная демократия // Теория и практика демократии. Избранные тексты / под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустин. Москва: Ладомир, 2006. С. 119–122.

208. Ленин В. И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции // Ленин В. И. Полное собрание сочинений: [в 55 т.]. Москва: Изд-во политической лит., 1974. Т. 33. С. 1–120.

209. Ленин В. И. Грозящая катастрофа и как с ней бороться // Ленин В. И. Полное собрание сочинений: [в 55 т.]. Москва: Изд-во политической лит., 1974. Т. 34. С. 151–199.

210. Ленин В. И. Задачи отрядов революционной армии // Ленин В. И. Полное собрание сочинений: [в 55 т.]. Москва: Изд-во политической лит., 1974. Т. 11. С. 339–343.

211. Ленин В. И. О государстве // Ленин В. И. Полное собрание сочинений: [в 55 т.]. Москва: Изд-во политической лит., 1974. Т. 39. С. 64–84.

212. Ленин В. И. Речь на митинге-концерте сотрудников Всероссийской чрезвычайной комиссии 7 ноября 1918 года // Ленин В. И. Полное собрание сочинений: [в 55 т.]. Москва: Изд-во политической лит., 1974. Т. 37. С. 173–174.

213. Ленин В. И. Советы постороннего // Ленин В. И. Полное собрание сочинений: [в 55 т.]. Москва: Изд-во политической лит., 1974. Т. 34. С. 382–384.

214. Литвинов А. В. Пауль Федерн (к 125-летию со дня рождения) // Сумма психоанализа. Т. XIX. С. 103–105. URL: http://www.pseudology.org/Psychology/Freid_SummaPsixoanaliza/19.pdf (дата обращения: 29.06.2018).

215. Майерс Д. Дж. Социальная психология. Санкт-Петербург: Изд-во «Питер», 2000. 688 с.

216. Малишева Ю. В. Цілеспрямовані санкції та їх застосування Радою Безпеки ООН: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ: НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2016. 253 с.

217. Малышева Д. Б. Конфликты на Ближнем Востоке в 21-м веке: тезисы к заседанию Ученого совета ИМЭМО РАН 20 марта 2013 г. URL: http://old.imemo.ru/ru/sc/2013/20032013_tez.pdf (дата обращения: 20.06.2018).

218. Мао Цзэдун. К вопросу о правильном разрешении противоречий внутри народа. Речь, произнесенная 27 февраля 1957 г. на II расширенном заседании Верховного государственного совета // Антология мировой политической мысли: в 5 т. / ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др. Москва: Мысль, 1997. Т. II: Зарубежная политическая мысль XX в. С. 341–345

219. Мао Цзэдун. О демократической диктатуре народа // Антология мировой политической мысли: в 5 т. / ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др. Москва: Мысль, 1997. Т. II: Зарубежная политическая мысль XX в. С. 340–341.

220. Маркс К. Второй набросок «Гражданской войны во Франции» // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: [в 39 т.]. Москва: Гос. изд-во политической лит., 1960. Т. 17. С. 578–616.

221. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1: Процесс производства капитала // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: [в 39 т.]. Москва: Гос. изд-во политической лит., 1960. Т. 23. 907 с.

222. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: [в 39 т.]. Москва: Гос. изд-во политической лит., 1955. Т. 4. С. 419–459.

223. Маркс К. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: [в 39 т.]. Москва: Гос. изд-во политической лит., 1955. Т. 3. С. 7–544.

224. Материалы международного круглого стола «Украина-НАТО: национальный и международный аспекты» / Луганский областной совет // Луганск: «ЛПЦ Готика», 2008. 99 с.

225. Меняющееся лицо войны: четвертое поколение // Военное обозрение: сайт. URL: <https://topwar.ru/22781-menyayuscheesya-lico-voynu-chetvertoe-pokolenie.html> (дата обращения: 21.06.2018).

226. Миротворчі місії ООН: фінансування, склад, повноваження // Тиждень.ua: сайт. URL: <http://tyzhden.ua/News/130247> (дата звернення: 23.06.2018).

227. Митин А. А. Левые радикальные молодёжные организации в современной России: формы деятельности и идейные основы // Вестник Поволжской академии государственной службы. Саратов: Поволжская акад. гос. службы им. П. А. Столыпина, 2012. Вып.32. С. 78–82.

228. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи // Інститут політичних і етнонаціональних дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України: сайт. URL: http://ipriend.gov.ua/?mid=129#_Toc45099244 (дата звернення: 22.06.2018).

229. Мілль Дж. С. Національність і представницьке врядування // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 34–38.

230. Мовне питання на Корсиці породило політичне протистояння // OBOZREVATEL.UA: сайт. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/news/96802-movne-pitannya-na-korsitsi-porodilo-politichne-protistoyannya.htm> (дата звернення: 21.06.2018).

231. Моргентау Г. Международная политика // Антология мировой политической мысли: в 5 т. / ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др. Москва: Мысль, 1997. Т. II: Зарубежная политическая мысль XX в. С. 500–507.

232. Моргентау Г. Политические отношения между нациями: борьба за власть и мир // Теория международных отношений: хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. Москва: Гардарики, 2002. С. 72–88.

233. Моррас Ш. Повернення до живих речей Мова і національна індивідуальність // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 57–65.

234. Муссолини Б. Доктрина фашизма // Антология мировой политической мысли: в 5 т. / ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др. Москва: Мысль, 1997. Т. II: Зарубежная политическая мысль XX в. С. 234–252.

235. Мухаев Р. Т. Геополитика. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. 623 с.

236. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире / Всемирная организация здравоохранения. Москва: Изд-во «Весь мир», 2003. 376 с. URL:
http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/en/full_ru.pdf (дата обращения: 20.06.2018).

237. Недавня О. Європеїзація та сецесіоністські конфлікти у світі // Релігія – світ – Україна: Колектив. моногр. у 3-х кн. Кн. 1: Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу // Українське релігієзнавство. Київ: [б. в.], 2010. № 56: С. 191–198.

238. Непризнанные государства в мире // РИА Новости: сайт. URL:
<https://ria.ru/spravka/20140512/1007510732.html> (дата обращения: 22.02.2018).

239. Нефёдов С. А. Экополитический конфликт как фактор дестабилизации геополитического пространства // SuperInf.ru: сайт. URL:
http://superinf.ru/view_helpstud.php?id=3613 (дата обращения: 22.06.2018).

240. Нефёдов С. А. Экополитическое насилие как феномен современной политической жизни: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / ФГАОУ ВПО «Северо-Кавказский федеральный университет». Пятигорск, 2014. 50 с.

241. Ницше Ф. Так говорил Заратустра; К генеалогии морали; Рождение трагедии, или Эллинство и пессимизм: сборник. Минск: ООО «Попурри», 1997. 624 с.

242. Новиков Г. Теории международных отношений. Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1996. URL: http://krotov.info/libr_min/14_n/ov/ikov_02.htm (дата обращения: 20.06.2018).

243. Норт Д., Уоллис Дж., Вайнгаст Б. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2011. URL: <https://coollib.net/b/174515/read#t11> (дата обращения: 20.06.2018).

244. Носенко М. В. Придністровський конфлікт: витоки та основні етапи розгортання // Збірник наук. пр. Харківського нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер.: «Історія та географія». Харків: [б. в.], 2012. № 45. С. 103–107.

245. О масштабе политических репрессий в СССР при Сталине: 1921–1953. URL: <http://w3.osaarchivum.org/updates/2005/publications/terrorstatsru.htm> (дата обращения: 22.06.2018).

246. ОБСЕ: сучасні виклики та перспективи розвитку: аналітична доповідь / Єрмолаєв А. В. та ін. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2013. 52 с. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/2013_table/0312_dopovid.pdf (дата звернення: 24.06.2018).

247. Общая статистика мировых войн // Мировые войны: сайт. URL: <http://petrograd.biz/worldwars/index.php> (дата обращения: 20.06.2018).

248. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. проф. Н. Ю. Шведовой. Москва: Русский язык, 1983. 816 с.

249. ООН: Понад 3,5 тисяч дітей стали жертвами конфлікту в Афганістані в 2016 році // Deutsche Welle: сайт. URL: <http://www.dw.com/uk/оон-понад-35-тисяч-дітей-стали-жертвами-конфлікту-в-афганістані-в-2016-році/a-37424558> (дата звернення: 20.06.2018).

250. Операции ООН по поддержанию мира. Мандаты и правовые основы // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/operations/pkmandates.shtml> (дата обращения: 22.06.2018).

251. Операции ООН по поддержанию мира. Мир и безопасность // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/operations/peace.shtml> (дата обращения: 22.06.2018).

252. Операции ООН по поддержанию мира. Роль Совета Безопасности // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/operations/rolesc.shtml> (дата обращения: 22.06.2018).

253. Операции ООН по поддержанию мира. Текущие операции // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/operations/current.shtml> (дата обращения: 23.06.2018).

254. Операции ООН по поддержанию мира. Финансирование // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/operations/financing.shtml> (дата обращения: 23.06.2018).

255. Операции ООН по поддержанию мира. Цифры и факты // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/resources/statistics/factsheet.shtml#MINUS> (дата обращения: 23.06.2018).

256. Операции ООН по поддержанию мира. Что такое деятельность по поддержанию мира? // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peacekeeping/operations/peacekeeping.shtml> (дата обращения: 22.06.2018).

257. Операция «Буря в пустыне» // РИА Новости: сайт. URL: <https://ria.ru/spravka/20160117/1360072685.html> (дата обращения: 22.02.2018).

258. Определение агрессии (утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 г.) // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. Раздел «Конвенции и соглашения». URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml (дата обращения: 20.06.2018).

259. Остапенко М. А. Політична ідентичність в умовах політичного плюралізму: множинний характер та механізми формування // Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2013. Вип. 75. С. 470–472.

260. Остапенко М. А. Політична ідентичність як синтезуючий концепт політичної науки // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 16. С. 93–99.

261. Остроухов В., Петрик В. До проблеми забезпечення інформаційної безпеки України // Політичний менеджмент: український наук. журн. / Укр. центр політ. менеджменту, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: Центр соц. комунікацій, 2008. № 4. С. 135–141.

262. Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризики і можливості для формування національної єдності. Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень: офіційне інтернет-представництво. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/500/> (дата звернення: 22.06.2018).

263. Панібудьласка В. Етнополітичний сепаратизм – поняття, зміст, форми і природа // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПіЕНД, 2009. Вип. 44 (підсерія «Курасівські читання»). С. 306–313.

264. Парсонс Т. Общества // Парсонс Т. О социальных системах. Москва: Академический проект, 2002. С. 777–829.

265. Парсонс Т. Очерк социальной системы // Парсонс Т. О социальных системах. Москва: Академический проект, 2002. С. 543–686.

266. Парсонс Т. Социальная система // Парсонс Т. О социальных системах. Москва: Академический проект, 2002. С. 73–520.

267. Партії, які за підсумками голосування набрали 4% та більше у регіоні. 29.03.1998 р. Чергові вибори. Результати голосування по регіонах України. Багатомандатний загальнодержавний округ // Центральна виборча комісія України: офіц. web-сайт. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0> (дата звернення: 22.06.2018).

268. Партії, які за підсумками голосування набрали 4% та більше у регіоні 31.03.2002. Чергові вибори // Центральна виборча комісія України: офіц. web-сайт. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=400&rejim=0> (дата звернення: 22.06.2018).

269. Паулюс А., Вашакмадзе М. Ассиметричная война и понятие вооруженного конфликта – попытка разработать концептуальную модель // Международный журнал Красного Креста. 2009. Т. 91. № 873. С. 127–170. URL: https://www.icrc.org/rus/assets/files/other/paulus_extract_from-873_tyrologia_rus.pdf (дата обращения: 20.06.2018).

270. Пахіль В. О. Проблема санкцій в діяльності ООН: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 24.00.04 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 22 с.

271. Пашина Н. П. Досвід політики ідентичності в полікультурних державах // Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 104 (1). С. 178–182.

272. Пашина Н. П. Політика ідентичності: сутність та функції // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. С. 88–93.

273. Пашина Н. П. Соціально-психологічні механізми формування політичної ідентичності // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. С. 56–63.

274. Пашина Н. П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства: Монографія. Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. 416 с.

275. Пащенко Л. В. Этносепаратистский терроризм в Западной Европе // Научный журнал КубГАУ. 2016. № 118. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/etnoseparatistskiy-terrorizm-v-zapadnoy-evrope> (дата обращения: 22.06.2018).

276. Перепелица Г. Конфликт в Приднестровье (1). История, причины, эволюция // Черноморские новости (BlackSeaNews): сайт URL: <http://www.blackseanews.net/read/116> (дата обращения: 22.06.2018).

277. Петрик В. М. Ісламістський релігійний екстремізм і вагабізм // Труди Київської Духовної Академії: богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії УПЦ КП. Київ: Київська православна богословська акад., 2015. № 15 (187). С. 451–464.

278. Північноатлантичний договір від 4 квітня 1949 р. // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/950_008 (дата звернення: 24.06.2018).

279. Підсумки голосування по регіонах України. Вибори Президента України. Повторне голосування 26.12.2004 // Центральна виборча комісія України: офіц. веб-сайт. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011> (дата звернення: 22.06.2018).

280. Підсумки голосування по регіонах України. Повторне голосування з виборів Президента України 07 лютого 2010 р. // Центральна виборча комісія України: офіц. веб-сайт. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011> (дата звернення: 22.06.2018).

281. Пламенац Дж. Два типи націоналізму // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 483–494.

282. Повестка дня для мира от 2 июля 1992 г. (A/47/277) / Генеральная Ассамблея ООН; Совет Безопасности ООН. URL: http://www.un.org/ru/siteindex/agenda_forpeace.pdf (дата обращения: 22.06.2018).

283. Подготовленный в Пелиндабе текст договора о зоне, свободной от ядерного оружия, в Африке от 12 апреля 1996 г. (A/50/426). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/pelindaba.pdf (дата обращения: 22.06.2018).

284. Позачергові вибори народних депутатів України 2014 // Центральна виборча комісія України: офіц. web-сайт. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp315?PT001F01=910> (дата звернення: 22.06.2018).

285. Политические миссии и отделения. Справочник по практике Совета Безопасности // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: www.un.org/ru/sc/repertoire/subsidiary_organs/special_political_complete.shtml (дата обращения: 24.06.2018).

286. Политические миссии ООН и ее миссии по миростроительству // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peace/missions/> (дата обращения: 24.06.2018).

287. Политические миссии ООН и ее миссии по миростроительству. Основные сведения // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <http://www.un.org/ru/peace/missions/background.shtml> (дата обращения: 24.06.2018).

288. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. Москва: Издательский Дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь мир», 2001. 304 с.

289. Політична думка ХХ – початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий світ-2000», 2016. Т. 1: Методологічний підхід. 516 с.

290. Політична думка ХХ – початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий світ-2000», 2017. Т. 2: Доктринальний підхід. 535 с.

291. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. Київ: Генеза, 1997. 400 с.

292. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

293. Поппер К. Открытое общество и его враги. URL: http://yakov.works/lib_sec/16_p/por/per_9.htm (дата звернення: 23.06.2018).

294. Постанова про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором від 27.01.2015 р. № 129-VIII // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/129-viii> (дата звернення: 22.06.2018).

295. Почепцов Г. Г. Информационно-политические технологии. Москва: Центр, 2003. 384 с.

296. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 497 с.

297. Правий ухил: чи загрожує Європі націоналізм? // BBC News Україна: сайт. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/04/160428_europe_rise_vj_far_right_it (дата звернення: 23.06.2018).

298. ПРЕС-РЕЛІЗ Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України до Дня пам'яті жертв Голодоморів. URL: http://www.idss.org.ua/arhiv/2015_26_11_press_release.pdf (дата звернення: 23.06.2018).

299. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 24.06.2018).

300. Протести у Венесуелі: кількість жертв досягла майже 90 осіб // Інформаційне агентство УНІАН: сайт. URL: <https://www.unian.ua/world/2006574-protesti-u-venesueli-kilkist-jertv-syagnula-mayje-90-osib.html> (дата звернення: 21.06.2018).

301. Профессор Дугин, обычный русский фашист // Аргумент: сайт. URL: <http://argumentua.com/stati/professor-dugin-obychnyi-russkii-fashist> (дата обращения: 22.06.2018).

302. Психологический словарь / под общ. науч. ред. П. С. Гуревича. Москва: ОЛМА Медиа Групп, ОЛМА ПРЕСС Образование, 2007. 800 с.

303. Пухкал О. Методологічні основи дослідження структурної та функціональної адекватності політичної системи України // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України: наук. журн. / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ: Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України, 2009. № 2. С. 227–235.

304. Радикальный исламизм в Африке южнее Сахары // Российский совет по международным делам: сайт. URL: <http://russiancouncil.ru/extremism-africa> (дата обращения: 20.06.2018).

305. Райт К. Некоторые размышления о войне и мире // Теория международных отношений: хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. Москва: Гардарики, 2002. С. 384–398.

306. Райх В. Психология масс и фашизм. Санкт-Петербург: Университетская книга; Москва: АСТ, 1997. 380 с.

307. Ратцель Ф. Народоведение (Антропогеография) // Классика геополитики, XIX век: сб. / сост. К. Королев. Москва: ООО «Изд-во АСТ», 2003. С. 53–182.

308. Ратцель Ф. Народоведение: в 2 т. Санкт-Петербург: Книгоиздательское товарищество «Просвещение», 1904. Т. 2. 877 с.

309. Рафальський І. Самовизначення та сепаратизм. Питання теорії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПіЕНД, 2014. Вип. 4–5 (72–73). С. 78–93.

310. Резолюція 82 (1950) от 25 июня 1950 г. (S/RES/82 (1950)) / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/065/17/img/NR006517.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

311. Резолюция 83 (1950) от 27 июня 1950 г. [S/RES/83 (1950)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/065/18/IMG/NR006518.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

312. Резолюция 232 (1966) от 16 декабря 1966 г. [S/RES/232 (1966)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/227/81/IMG/NR022781.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

313. Резолюция 377 (V) «Единство в пользу мира» от 3 ноября 1950 г. [A/RES/377 (V)] / Генеральная Ассамблея ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/062/19/img/NR006219.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

314. Резолюция 418 (1977) от 4 ноября 1977 г. [S/RES/418 (1977)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/297/41/IMG/NR029741.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

315. Резолюция 678 (1990) от 29 ноября 1990 г. [S/RES/678 (1990)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/576/02/IMG/NR057602.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

316. Резолюция 743 (1992) от 21 февраля 1992 г. [S/RES/743 (1992)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/012/50/IMG/NR001250.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

317. Резолюция 794 (1992) от 3 декабря 1992 г. [S/RES/794 (1992)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N92/772/13/IMG/N9277213.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

318. Резолюция 836 (1993) от 4 июня 1993 г. [S/RES/836 (1993)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/330/23/IMG/N9333023.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

319. Резолюция 844 (1993) от 18 июня 1993 г. [S/RES/844 (1993)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/361/08/IMG/N9336108.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

320. Резолюция 871 (1993) от 4 октября 1993 г. [S/RES/871 (1993)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/538/41/IMG/N9353841.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

321. Резолюция 929 (1994) от 22 июня 1994 г. [S/RES/929 (1994)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N94/260/29/PDF/N9426029.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

322. Резолюция 940 (1994) от 31 июня 1994 г. [S/RES/940 (1994)] / Совет Безопасности ООН. URL: [https://documents-dds-](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N94/260/29/PDF/N9426029.pdf)

ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N94/312/24/PDF/N9431224.pdf (дата обращения: 22.06.2018).

323. Резолюция 981 (1995) от 31 марта 1995 г. [S/RES/981 (1995)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/097/61/PDF/N9509761.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

324. Резолюция 982 (1995) от 31 марта 1995 г. [S/RES/982 (1995)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/097/63/PDF/N9509763.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

325. Резолюция 983 (1995) от 31 марта 1995 г. [S/RES/983 (1995)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/097/62/PDF/N9509762.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

326. Резолюция 1296 (2000) от 19 апреля 2000 г. [S/RES/1296 (2000)] / Совет Безопасности ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/399/05/PDF/N0039905.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

327. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 20 декабря 2005 г. 60/180 «Комиссия по миростроительству» [A/RES/60/180] / Генеральная Ассамблея ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/498/42/PDF/N0549842.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

328. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 27 апреля 2016 г. 70/262 «Обзор миростроительной архитектуры Организации Объединенных Наций» [A/RES/70/262] / Генеральная Ассамблея ООН. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/119/42/PDF/N1611942.pdf> (дата обращения: 22.06.2018).

329. Релігійність українців: рівень, характер, ставлення до окремих аспектів церковно-релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин : результати загальнонаціонального соціологічного дослідження // Національна безпека і оборона / Український центр екон. і політ. дослідж. ім. Олександра Разумкова. Київ: Центр Разумкова, 2013. № 1 (138). С. 15–40.

330. Репрессивный аппарат и контроль над населением в Северной Корее. URL: http://guide.travel.ru/north_korea/3431.html (дата обращения: 23.06.2018).

331. Референдум: Британці сказали «ні» Євросоюзу // Польське радіо: сайт. URL: <http://www.polradio.pl/5/132/Artykul/258658> (дата звернення: 22.06.2018).

332. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 20.06.2018).

333. Розкол на континенті: проблема сепаратистів в Африці // Центр дослідження Африки: платформа українських африканістів: сайт. URL: <http://african.com.ua/african-separatism/> (дата звернення: 22.06.2018).

334. Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій: аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона / Український центр екон. і політ. дослідж. ім. Олександра Разумкова. Київ: Центр Разумкова, 2014. № 5–6 (148–149). С. 2–39.

335. Россия и СССР в войнах XX века: потери вооруженных сил. Статистическое исследование / Кривошеев Г. Ф. и др. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 608 с.

336. Рябов С. Легітимація влади: до формулювання програми соціально-філософського дослідження // Наукові записки. Т. 12: Політологія / НУ «Києво-Могилянська академія». Київ: КМ «Academia», 1999. С. 25–33.

337. Савин Л. В. Сетецентричная и сетевая война. Введение в концепцию. М.: Евразийское движение, 2011. 130 с.

338. Салафитская идеология «чистого ислама» // Наука и образование против террора: сайт. URL: <http://scienceport.ru/library/liball/4364-salafitskaya-ideologiya-chistogo-islama/> (дата обращения: 20.06.2018).

339. Самая густонаселенная тюремная система всех времен // Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/1013349/95/Chernaya_kniga_kommunizma._Prestupleniya%2C_terror%2C_repressii.html (дата обращения: 23.06.2018).

340. Самый страшный голод в истории (1959-1961) // Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/1013349/92/Chernaya_kniga_kommunizma._Prestupleniya%2C_terror%2C_repressii.html (дата обращения: 23.06.2018).

341. Санкции Совета Безопасности // Организация Объединенных Наций: официальный веб-сайт. URL: <https://www.un.org/sc/suborg/ru/sanctions/information> (дата обращения: 22.06.2018).

342. Сартр П. Миротворчество ООН должно стать жестким: защищая миссию, убеждая участников конфликта / Международный институт мира; Информационный центр ООН в Москве. М., 2012. 40 с. URL: <http://www.unic.ru/sites/default/files/Robust%20Peacekeeping%20Rus%20%28final%20draft-5%29.pdf> (дата обращения: 23.06.2018).

343. Седляр Ю. О. Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика: Монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 412 с.

344. Семенова Ю., Каневський Д. Придністровський конфлікт: 20 років потому // Deutsche Welle: сайт. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/juli08/09.htm> (дата звернення: 22.06.2018).

345. СІПРІ 2014: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека / Стокгольмський міжнар. ін-т дослідж. миру; Український центр екон. і політ. досліджень ім. Олександра Разумкова. К.: Заповіт, 2015. 544 с. URL: http://razumkov.org.ua/images/sipri/SIPRI_2014_ukr.pdf (дата звернення: 20.06.2018).

346. СІПРІ 2015: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека / Стокгольмський міжнар. ін-т дослідж. миру; Український центр екон. і політ. дослідж. ім. Олександра Разумкова. К.: Заповіт, 2016. 688 с. URL: http://razumkov.org.ua/images/sipri/SIPRI_2015_ukr.pdf (дата звернення: 20.06.2018).

347. Сірий С. Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації // Політичний менеджмент: український наук. журн. / Укр. центр політ. менеджменту, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: Центр соц. комунікацій, 2007. № 2. С. 144–154.

348. Смаль С. В. Сравнительный анализ участников политического конфликта в Колумбии: конфликтологический аспект // Конфликтология: научно-практический журн. Санкт-Петербург, 2016. № 4. С. 170–185.

349. Смертоносные муравьи: Как уличная банда превратилась в угрозу национального масштаба // Одесский центр по изучению организованной преступности и коррупции при Национальном университете «Одесская юридическая академия»: сайт URL: <http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=20767> (дата обращения: 21.06.2018).

350. Сміт Е. Д. Територіальні та етнічні націоналізми // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 495–498.

351. Соколов Б. В. Людские потери России и СССР в войнах, вооруженных конфликтах и иных демографических катастрофах XX в. // Военная литература: сайт. URL: <http://militera.lib.ru/research/sokolov1/06.html> (дата обращения: 22.06.2018).

352. Социология: учебное пособие / под ред. П. С. Емшина, Д. З. Мутагирова, Н. Г. Скворцова. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 400 с.

353. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство

України». URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_010 (дата звернення: 22.06.2018).

354. Столяров А. В. Информационная свобода и информационное насилие: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / МГУ ім. М. В. Ломоносова. Москва, 2012. 155 с.

355. Тарасюк Л. С. Проблема культури толерантності в сучасному суспільстві // Гуманітарний часопис: Збірник наук. пр. / Національний аерокосмчний ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут». Харків: ХАІ, 2013. № 1. С. 39–44.

356. Телешун С. Сучасний тероризм – українські реалії // Політичний менеджмент: український наук. журн. / Укр. центр політ. менеджменту, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: Центр соц. комунікацій, 2005. № 1. С. 163–169.

357. Тибет: геноцид под «крышей мира» // Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/1013349/112/Chernaya_kniga_kommunizma._Prestupleniya%2C_terror%2C_repressii.html (дата обращения: 23.06.2018).

358. Труевцева С. С. Трактовка консенсуса у О. Конта // Социологические исследования. Москва: РАН, 1994. № 11. С. 139 – 141.

359. У Казахстані відкрили пам'ятник жертвам казахського голодомору // Українська правда: сайт. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/06/5/149862/> (дата звернення: 23.06.2018).

360. У Парижі відбулася акція пам'яті жертв терактів 2015 року // РБК-Україна: сайт. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/parizhe-sostoyalas-aktsiyaramyati-zhertv-1452464562.html> (дата звернення: 21.06.2018).

361. Угорський анклав на Закарпатті. Місцеві не знають української і тяжіють до щедрого Будапешта // ТСН.ua: сайт. URL: <https://tsn.ua/politika/ugorskiy-anklav-na-zakarpatti-miscevi-ne-znayut->

ukrayinskoyi-i-tyazhiyut-do-schedrogo-budapeshta-1008025.html (дата звернення: 24.06.2018).

362. Уиг Ф.-Б. Неоднозначность понятия войны // Международный журнал Красного Креста. 2009. Т. 91. № 873. С. 25–44. URL: <https://www.icrc.org/ru/international-review/tipologiya-vooruzhennyh-konfliktov> (дата обращения: 22.06.2018).

363. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 р. «Про нову редакцію Военної доктрини України» від 24.09.2015 р. № 555/2015 // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. Розділ «Законодавство України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015> (дата звернення: 20.06.2018).

364. Украинско-российские отношения в оценках граждан Украины: общенациональный опрос // Національна безпека і оборона / Український центр екон. і політ. дослідж. ім. Олександра Разумкова. Київ: Центр Разумкова, 2009. № 4 (108). С. 72–84.

365. Україна. Друга світова. Тільки цифри // Українська правда: сайт. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/05/7/5017138/> (дата звернення: 22.06.2018).

366. Уолц К. Н. Человек, государство и война: теоретический анализ // Теория международных отношений: хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. Москва: Гардарики, 2002. С. 93–110.

367. Феденко О. В., Панасюк В. В. Еволюція змісту сучасної війни // Військово-науковий вісник / Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Львів: Академія сухопутних військ, 2015. Вип. 24. С. 219–230. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2015_24_19 (дата звернення: 21.06.2018).

368. Федотова В. Терроризм: попытка концептуализации // Интелрос: сайт. URL: <http://www.intelros.ru/subject/figures/valentina-fedotova/9909-terrorizm-popytka-konceptualizacii.html> (дата обращения: 22.06.2018).

369. Философский словарь / по ред. И. Т. Фролова. Москва: Республика, 2001. 719 с.

370. Фрейд З. Мы и смерть // Курганский государственный университет. Кафедра общей и социальной психологии: сайт. URL: <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/397.pdf> (дата обращения: 20.06.2018).

371. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. Тотем и табу. «Я» и «Оно». Неудовлетворенность культурой. Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга»; Белгород: ООО «Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2012. 480 с.

372. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: Республика, 1994. 447 с.

373. Фрустрация // Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь. URL: [http://bcoreanda.com/\(S\(trxrei55u34q2jbtz0zlwphys\)X\(1\)\)/Downloader/Dictionary/BigPsyh.pdf](http://bcoreanda.com/(S(trxrei55u34q2jbtz0zlwphys)X(1))/Downloader/Dictionary/BigPsyh.pdf) (дата обращения: 20.06.2018).

374. Хайек Ф. Дорога к рабству // Новый мир. Москва: Известия, 1991. № 7. С. 177–230.

375. Хайек Ф. Дорога к рабству // Новый мир. Москва: Известия, 1991. № 8. С. 181–233.

376. Хантингтон С. Век мусульманских войн // Новгородский государственный университет имени Ярослава Мудрого: сайт. URL: <http://www.novsu.ru/npe/files/um/1412/bg/shell/arh/istoch/Хантингтон%20С.%200Век%20мусульманских%20войн.htm> (дата обращения: 20.06.2018).

377. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

378. Ходаківський М. Д. Політико-культурний підхід в політологічному дослідженні // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 18. С. 9–14.

379. Хоффман Ф. Г. Гибридные угрозы: переосмысление изменяющегося характера современных конфликтов // Геополитика: информационно-аналитическое изд. Москва: МГУ имени М. В. Ломоносова, 2013. Вып. XXI: Война. С. 45–62.

380. Хроніка подій 2015 року // Цей день в історії: сайт. URL: <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/td.pl?Year=2015> (дата звернення: 20.06.2018).

381. Цебенко О. Форми вияву сепаратизму: теоретико-методологічний аспект // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: збірник наук. пр. / НАН України, Ін-т народознавства та ін. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014. Вип. 26. С. 44–51.

382. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми : аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона / Український центр екон. і політичних дослідж. ім. Олександра Разумкова. Київ: Центр Разумкова, 2011. № 1–2 (119–120). С. 2–77.

383. Цыганков П. А. Куинси Райт о международных организациях, демократии и войне // Теория международных отношений: хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. Москва: Гардарики, 2002. С. 380–383.

384. Чекаленко Л. Про поняття «гібридна війна» // Віче: громадсько-політичний і теоретичний журн. / Верховна Рада України. Київ: Вид-во «Преса України», 2015. № 5. С. 41–42.

385. Черкасов А. Книга чисел. Книга утрат. Книга страшного суда (19 февраля 2004 г.) // Информационно-аналитический портал «Полит.ру». URL: http://www.polit.ru/article/2004/02/19/kniga_chisel/ (дата обращения: 22.06.2018).

386. Шварценбергер Дж. Политическая власть. Изучение мирового сообщества // Теория международных отношений: хрестоматия / сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. Москва: Гардарики, 2002. С. 367–379.

387. Що слід знати про рохінджа – одну з найбільш переслідуваних меншин світу // Deutsche Welle: сайт. URL: <http://www.dw.com/uk/що-слід-знати-про-рохінджа-одну-з-найбільш-переслідуваних-меншин-світу/a-40369749> (дата звернення: 20.06.2018).

388. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом. Москва: Политиздат, 1988. 482 с.

389. Энгельс Ф. Письмо А. Бебелю // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: [в 39 т.]. Москва: Гос. изд-во политической лит., 1961. Т. 19. С. 1–8.

390. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства (в связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана) // О военном искусстве. О теории насилия. Москва: Изд-во «Эксмо»; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2003. С. 507–694.

391. Энгельс Ф. Роль насилия в истории // Энгельс Ф. О военном искусстве. О теории насилия. Москва: Изд-во «Эксмо»; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2003. С. 419–493.

392. Эпштейн А. Д. ХАМАС в региональной политике. Израиль, Иордания и Палестинская национальная администрация перед вызовом исламского фундаментализма. Москва, 2007. 192 с. URL: http://book.iimes.su/wp-content/uploads/2007/r2007isr_p.pdf (дата обращения: 20.06.2018).

393. Эран Ф. Поколения, принесенные в жертву: демографические итоги Великой войны // Демоскоп Weekly: сайт. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2014/0623/analit05.php> (дата обращения: 20.06.2018).

394. Явір В. Федералізм як технологія сепаратизму в Україні // Віче: громадсько-політичний і теоретичний журн. / Верховна Рада України. Київ: Вид-во «Преса України». 2015. № 14. С. 18–21.

395. Яшлавский А. Экстремистская группировка «Боко Харам» в Нигерии: угроза местного или глобального уровня? // Мировая экономика и международные отношения. Москва: РАН, 2015. № 1. С. 17–27.

396. 2008 Georgia Russia Conflict Fast Facts (April 3, 2018) // CNN: website. URL: <http://edition.cnn.com/2014/03/13/world/europe/2008-georgia-russia-conflict/index.html> (accessed 22.06.2018).

397. Alcantara C. 45 years of terrorist attacks in Europe, visualized // The Washington Post: website. URL: <https://www.washingtonpost.com/graphics/world/a-history-of-terrorism-in-europe/> (accessed 22.06.2018).

398. Andersen A. The Conflict in Transnistria: National Consensus is a Long Way off (1990–present) // Ethnic Conflicts. Border Disputes. Ideological Clashes. Terrorism: website. URL: http://www.conflicts.rem33.com/images/moldova/nistru_konflikt.htm (accessed 22.06.2018).

399. Compare Terrorist Groups // InsideGov: website. URL: <http://terrorist-groups.insidegov.com> (accessed 22.06.2018).

400. Conflict Barometer 2005 / Heidelberg Institute for International Conflict Research. Heidelberg: HIIK, 2006. No. 14. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (accessed 22.06.2018).

401. Conflict Barometer 2006 / Heidelberg Institute for International Conflict Research. Heidelberg: HIIK, 2006. No. 15. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (accessed 22.06.2018).

402. Conflict Barometer 2008 / Heidelberg Institute for International Conflict Research. Heidelberg: HIIK, 2009. No. 17. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (accessed 20.06.2018).

403. Conflict Barometer 2010 / Heidelberg Institute for International Conflict Research. Heidelberg: HIIK, 2010. No. 19. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (accessed 22.06.2018).

404. Conflict Barometer 2012 / Heidelberg Institute for International Conflict Research. Heidelberg: HIIK, 2013. No. 21. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (accessed 22.06.2018).

405. Conflict Barometer 2013 / Heidelberg Institute for International Conflict Research. Heidelberg: HIIK, 2014. No. 22. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (accessed 22.06.2018).

406. Conflict Barometer 2014 / Heidelberg Institute for International Conflict Research. Heidelberg: HIIK, 2015. No. 23. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (accessed 20.06.2018).

407. Conflict Barometer 2015 / Heidelberg Institute for International Conflict Research. Heidelberg: HIIK, 2016. No. 24. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (accessed 20.06.2018).

408. Conflict Barometer 2016 / Heidelberg Institute for International Conflict Research. Heidelberg: HIIK, 2017. No. 25. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (accessed 20.06.2018).

409. Council Decision (CFSP) 2016/1136 of 12 July 2016 updating the list of persons, groups and entities subject to Articles 2, 3 and 4 of Common Position 2001/931/CFSP on the application of specific measures to combat terrorism, and repealing Decision (CFSP) 2015/2430 // EUR-Lex: website. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016D1136> (accessed 20.06.2018).

410. Crisis management // North Atlantic Treaty Organization: official website. URL: http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49192.htm (accessed 24.06.2018).

411. Сyарlie Hebdo, Волноваха, катастрофа російського літака Топ-10 кривавих терактів 2015 року // ТСН.ua: сайт. URL: [ebdo-volnovaha-katastrofa-rosiyskogo-litaka-top-10-krivavih-teraktiv-2015-roku-564247.html](http://tsn.ua/ebdo-volnovaha-katastrofa-rosiyskogo-litaka-top-10-krivavih-teraktiv-2015-roku-564247.html) (дата звернення: 21.06.2018).

412. DPA Special Political Missions. Overview / Department of Political Affairs // United Nations: official website. URL: <https://www.un.org/undpa/en/in-the-field/overview> (accessed 24.06.2018).

413. Encyclopedia of Genocide. URL: <https://books.google.de/books?id=8Q30HcvCVuIC&pg=PA176&dq=Another+cas>

e+concerns+the+Slavic+populations+of+the+Soviet+Union&hl=ru&ei=ZxcsTpezBdHxsgbe_v2oBA&sa=X&oi=book_result&ct=result&redir_esc=y#v=snippet&q=holocaust%20nazi%20genocide%20against%20slavs&f=false (accessed 24.06.2018).

414. Eta and Basque separatism: data over the years // The Guardian: website. URL: <https://www.theguardian.com/news/datablog/2011/jan/10/eta-basque-sepratists-ceasefire-victims-over-time> (accessed 22.06.2018).

415. Flash Report: Report of OHCHR mission to Bangladesh. Interviews with Rohingyas fleeing from Myanmar since 9 October 2016 / United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. 3 February 2017. URL: <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/MM/FlashReport3Feb2017.pdf> (accessed 20.06.2018).

416. Foreign Terrorist Organizations // U.S. Department of State: website. URL: <http://www.state.gov/j/ct/rls/other/des/123085.htm> (accessed 20.06.2018).

417. Galtung J. On the Effects of International Economic Sanctions: With Examples from the Case of Rhodesia // World Politics. New York: Cambridge University Press, 1967. Vol. 19. No. 3. P. 378–416. URL: http://web.stanford.edu/class/ips216/Readings/galtung_67.pdf (accessed 22.06.2018).

418. Galtung J. Three Approaches to Peace: Peacekeeping, Peacemaking, and Peacebuilding / in J. Galtung (ed.) // Peace, War and Defense: Essay in Peace Research. Copenhagen: Christian Ejlertsen, 1976. Vol. II. P. 282–304.

419. Global Peacekeeping Data (as of 31 May 2018) // United Nations Peacekeeping: web-site. URL: <https://peacekeeping.un.org/en/data> (accessed 23.06.2018).

420. Global responsibility-sharing through pathways for admission of Syrian refugees // UNHCR – The UN Refugee Agency, 2016. URL: <http://www.unhcr.org/events/conferences/56f29f579/global-responsibility-sharing-factsheet.html?query=Number%20of%20Syrian%20refugees> (accessed 21.06.2018).

421. Global Terrorism Index 2015 / The Institute for Economics and Peace. 2015. URL: <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/2015-Global-Terrorism-Index-Report.pdf> (accessed 20.06.2018).

422. Global Terrorism Index 2016 / The Institute for Economics and Peace. 2016. URL: <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf> (accessed 20.06.2018).

423. Hamas Covenant 1988 // The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy / Yale Law School. Lillian Goldman Law Library. URL: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hamas.asp (accessed 20.06.2018).

424. Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia: Report. 2009. Vol. 1. URL: http://www.mpil.de/files/pdf4/IIFFMCG_Volume_I2.pdf (accessed 22.06.2018).

425. Infographics. The statistics of the number of victims in the North Caucasian Federal District regions for a period of 6 years (February 7, 2000) // Caucasian Knot. URL: <http://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/34546/> (accessed 22.06.2018).

426. International Crisis Group. Nagorno-Karabakh's Gathering War Clouds. Europe Report. 2017. No. 244. URL: <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/244-nagorno-karabakhs-gathering-war-clouds.pdf> (accessed 22.06.2018).

427. International Crisis Group. Nagorno-Karabakh: Getting to a Breakthrough. Europe Briefing. 2009. No. 55. URL: <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/b55-nagorno-karabakh-getting-to-a-breakthrough.pdf> (accessed 22.06.2018).

428. ISIL (Da'esh) & Al-Qaida Sanctions List // United Nations Security Council: official website. URL: https://www.un.org/sc/suborg/en/sanctions/1267/aq_sanctions_list (accessed 20.06.2018).

429. József M., István M. D. Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében. Beregszász, 2005. 115 o. URL:

http://konyvbirodalom.at.ua/term_tud/Molnar_Jozsef_-_Karpatalja_nepessege.pdf
(accessed 26.06.2018).

430. Konfliktbarometer 1993 / Jährliche Konfliktanalyse des Heidelberger Instituts für Internationale Konfliktforschung (HIK), e. V. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (zugegriffen 22.06.2018).

431. Konfliktbarometer 1995 / Jährliche Konfliktanalyse des Heidelberger Instituts für Internationale Konfliktforschung (HIK), e. V. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (zugegriffen 22.06.2018).

432. Konfliktbarometer 1996 / Heidelberger Instituts für Internationale Konfliktforschung, e. V. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (zugegriffen 22.06.2018).

433. Konfliktbarometer 1999 / Jährliche Konfliktanalyse des Heidelberger Instituts für Internationale Konfliktforschung (HIK), e. V. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (zugegriffen 22.06.2018).

434. Konfliktbarometer 2000 / Heidelberger Institut für Internationale Konfliktforschung, e. V. URL: <https://hiik.de/conflict-barometer/bisherige-ausgaben/?lang=en> (zugegriffen 20.06.2018).

435. Libya Body Count. URL: <http://www.libyabodycount.org/table>
(accessed 20.06.2018).

436. Libyan arms helped the IRA to wage war // The Telegraph: online version of the newspaper. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/northernireland/8425593/Libyan-arms-helped-the-IRA-to-wage-war.html> (accessed 21.06.2018).

437. Malcolm Sutton. An Index of Deaths from the Conflict in Ireland: Revised and Updated Extracts from Sutton's Book // CAIN Web Service: website. URL: <http://cain.ulst.ac.uk/sutton/book/index.html> (accessed 22.06.2018).

438. Mandiraci B. Turkey's PKK Conflict: The Death Toll // International Crisis Group: website. URL: <http://blog.crisisgroup.org/europe-central-asia/2016/07/20/turkey-s-pkk-conflict-the-rising-toll/> (accessed 22.06.2018).

439. McCuen J. J. Hybrid war // Military Review. Fort Leavenworth: U.S. Army Combined Arms Center, 2008. Vol. 88. No. 2. P. 107–113.

440. Mearsheimer J. J. The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent // Foreign Affairs. New York: Council on Foreign Relations, 1993. Vol. 72. No. 3. P. 50–66. URL: <http://mearsheimer.uchicago.edu/pdfs/Mearsheimer,%20Case%20for%20Ukrainian%20Nuclear%20Deterrent.pdf> (accessed 22.06.2018).

441. MONUSCO Fact Sheet // United Nations Peacekeeping: web-site. URL: <https://peacekeeping.un.org/en/mission/monusco> (accessed 23.06.2018).

442. Myanmar: Humanitarian Bulletin, Iss. 4 (October 2016 – January 2017) // Reliefweb: website. URL: <https://reliefweb.int/report/myanmar/myanmar-humanitarian-bulletin-issue-4-october-2016-january-2017-enmy> (accessed 20.06.2018).

443. Nichol J. Russia-Georgian Conflict in August 2008: Context and Implications for U.S. Interests / CRS Report for Congress (March 3, 2009) // Federation of American Scientists (FAS): website. URL: <https://fas.org/sgp/crs/row/RL34618.pdf> (accessed 22.06.2018).

444. Number of Conflicts 1975–2017 // UCDP – Uppsala Conflict Data Program / Department of Peace and Conflict Research: website. URL: <http://ucdp.uu.se/#/encyclopedia> (accessed 21.06.2018).

445. Number of Deaths 1989–2017 // UCDP – Uppsala Conflict Data Program / Department of Peace and Conflict Research: website. URL: <http://www.ucdp.uu.se/#/exploratory> (accessed 20.06.2018).

446. Operations and missions: past and present // North Atlantic Treaty Organization: website. URL: http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_52060.htm (accessed 24.06.2018).

447. Oppenheimer F. The State // Online-Bibliothek: site. URL: http://www.franz-oppenheimer.de/state1.htm#I_d (accessed 20.06.2018).

448. OSCE. What we do // OSCE: official website. URL: <http://www.osce.org/what-we-do> (accessed 24.06.2018).

449. OSCE. Where we are // OSCE: official website. URL: <http://www.osce.org/where-we-are> (accessed 25.06.2018).

450. Pantazopolous P. Secessionist Movements: An Analytical Framework: Honors Theses / Southern Illinois University Carbondale. OpenSIUC. URL: http://opensiuc.lib.siu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1188&context=uhp_theses (accessed 22.06.2018).

451. Participating States // OSCE: official website. URL: <http://www.osce.org/participating-states> (accessed 23.06.2018).

452. Pashina N. Negative identity in crisis-ridden society: essence and functions. Journal of Geography, Politics and Society. Sopot: University of Gdansk Publishing House, 2015. Vol. 5. No. 2. P. 34–36.

453. Peacekeeping Operations Fact Sheet (30 November 2017) // United Nations Peacekeeping: official web-site. URL: https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/pk_factsheet_11_17_eng.pdf (accessed 23.06.2018).

454. Prevention and Mediation / Department of Political Affairs // United Nations: official web-site. URL: <http://www.un.org/undpa/en/diplomacy-mediation> (accessed 22.06.2018).

455. Proscribed Terrorist Organisations / Home Office // GOV.UK: website. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/proscribed-terror-groups-or-organisations--2> (accessed 20.06.2018).

456. Report on the human rights situation in Ukraine (16 February to 15 May 2017) / Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. 2017. URL: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UARReport18th_EN.pdf (accessed 22.06.2018).

457. Role of the Department of Political Affairs / Department of Political Affairs // United Nations: official web-site. URL: <https://www.un.org/undpa/en/overview> (accessed 22.06.2018).

458. Russia (Chechnya) (1999–first combat deaths in current phase) (December 11, 2017) // Project Ploughshares: website. URL: http://ploughshares.ca/pl_armedconflict/russia-chechnya-1999-first-combat-deaths-in-current-phase/ (accessed 22.06.2018).

459. Secessionism and Separatism Monthly Series: «Secession and Secessionism» by Alexandar Pavković // H-Net: Humanities & Social Sciences Online: website. URL: <https://networks.h-net.org/node/3911/discussions/90459/secessionism-and-separatism-monthly-series-secession-and> (accessed 22.06.2018).

460. Siroky D. S. Secession and Survival: Nations, States and Violent Conflict: dissertation submitted... of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy / Department of Political Science Duke University. Durham: Duke University, 2009. 334 p. URL: <https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/bitstream/handle/10161/3209/DmainD6-29-09.pdf?sequence=1> (accessed 22.06.2018).

461. Somalia – UNOSOM II (March 1993–March 1995): United Nations Operation in Somalia II // United Nations: official website. URL: <http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/unosom2b.htm> (accessed 24.06.2018).

462. South Sudan is dying, and nobody is counting // News24: website. URL: <http://www.news24.com/Africa/News/south-sudan-is-dying-and-nobody-is-counting-20160311-4> (accessed 20.06.2018).

463. State Sponsors of Terrorism // U.S. Department of State: website. URL: <http://www.state.gov/j/ct/list/c14151.htm> (accessed 20.06.2018).

464. Terrorist Groups. Al-Shabaab // Counterterrorism Guide: website URL: https://www.dni.gov/nctc/groups/al_shabaab.html (accessed 20.06.2018).

465. The frozen conflict between Moldova and Transnistria // The Guardian: website. URL: <http://www.theguardian.pe.ca/opinion/letter-to-the->

editor/2013/12/17/the-frozen-conflict-between-moldova-and-3546763.html
(accessed 22.06.2018).

466. Trends in Global Restrictions on Religion (for Release June 23, 2016) / Pew Research Center. URL: <http://www.pewforum.org/2016/06/23/trends-in-global-restrictions-on-religion/> (accessed 20.06.2018).

467. UNIFIL Fact Sheet // United Nations Peacekeeping: official web-site. URL: <https://peacekeeping.un.org/en/mission/unifil> (accessed 23.06.2018).

468. United Nations Peacekeeping. Where we operate. Current operations // United Nations: official web-site. URL: <https://peacekeeping.un.org/en/where-we-operate> (accessed 23.06.2018).

469. UNOMIG: United Nations Observer Mission in Georgia // United Nations Peacekeeping: official website. URL: <https://peacekeeping.un.org/mission/past/unomig/index.html> (accessed 24.06.2018).

470. Wo Christen am Stärksten Verfolgt Werden // Open Doors: website. URL: <https://www.opendoors.de/christenverfolgung/weltverfolgungsindex/weltverfolgungsgsindex-karte> (accessed 20.06.2018).

471. Youngs T. The Conflict in Chechnya / House of Commons Library Research Paper 00/14 // UK Parliament Website. URL: <http://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/RP00-14> (accessed 22.06.2018).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографія:

1. Балацька О. Б. Політичне насилля як політико-культурний феномен: специфіка, детермінація, тенденції: Монографія. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. 385 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Балацька О. Б. Інституційні форми міжелітної взаємодії: політологічний аналіз. *Політологічні записки: збірник наук. пр. / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. Вип. 2 (6). С. 111–122.*

3. Балацька О. Б. Детермінанти політичного насилля як засобу політичної діяльності. *Політологічні записки: збірник наук. пр. / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. Вип. 1 (11). С. 103–112.*

4. Балацька О. Б. Сутність та специфічні риси політичного насилля як засобу здійснення влади. *Грані: науково-теорет. і громадсько-політ. альм. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. № 121 (5). С. 172–178.*

5. Балацька О. Б. Політичне насилля у сучасному політичному процесі. *Політологічні записки: збірник наук. праць / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. Вип. 2 (12). С. 39–48.*

6. Балацька О. Б. Політичне насилля як державотворчий фактор у теоріях насилля другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Вісник Дніпропетровського університету: збірник наук. пр. Сер.: Філософія, соціологія, політологія*. Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 2015. № 5 (27). С. 205–212.

7. Балацька О. Б. Політичне насилля як світова проблема: глобальні тенденції. *Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр.* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 99 (8). С. 337–342.

8. Балацька О. Б. Роль насилля у функціонуванні політичної системи суспільства. *Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр.* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 101 (10). С. 414–419.

9. Балацька О. Б. Джерела політичного насилля: політико-психологічний аналіз. *Грані: науково-теорет. і громадсько-політ. альм.* Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. № 123 (7). С. 79–86.

10. Балацька О. Б. Роль насилля у процесі суспільного розвитку в марксистській політичній теорії. *Політикус: наук. журн.* / Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса: [б. в.], 2016. Вип. 1. С. 194–198.

11. Балацька О. Б. Трансформація сучасного збройного насилля: специфічні риси і тенденції. *Грані: науково-теорет. і громадсько-політ. альм.* Дніпро: Вид-во «Грані», 2016. № 137 (9). С. 95–102.

12. Балацька О. Б. Політичне насилля в сучасному світі: культурно-цивілізаційний вимір. *Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії* / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. Вип. 10. С. 115–121.

13. Балацька О. Б. Сецесіонізм як фактор політичного насилля: сучасні тенденції. *Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії* / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. Вип. 12. С. 157–163.

Статті у зарубіжних наукових виданнях та фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз:

14. Балацька О. Б. Типологія політичного насилля як складової сучасного політичного процесу. *Вісник Маріупольського державного університету: збірник наук. пр. Сер.: Історія. Політологія*. Маріуполь: [б. в.], 2015. Вип. 13–14. С. 172–182.

15. Балацька О. Б. Особливості непрямого політичного насилля у сучасному політичному процесі. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія*. Маріуполь: [б. в.], 2016. Вип. 15. С. 171–178.

16. Балацька О. Б. Тероризм у контексті глобалізації: сучасні тенденції. *Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ: Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 115 (12). С. 422–426.

17. Балацька О. Б. Сучасні форми воєнних конфліктів: нові загрози й актуальні тенденції. *Політикус: наук. журн. / Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського*. Одеса: [б. в.], 2016. Вип. 3. С. 28–31.

18. Балацька О. Б. Збройний сепаратизм як форма політичного насилля: теоретичний аналіз. *Гілея: науковий вісник. Збірник наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ: Вид-во «Гілея», 2017. Вип. 122 (7). С. 371–375.

19. Балацька О. Б. Сецесіоністські конфлікти на пострадянському просторі: чинники та наслідки. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2017. Svazek 4. Vydání 4. С. 52–58.

20. Балацька О. Б. Трансформація ролі держави в контексті здійснення збройного насилля в сучасному світі. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2017. Svazek 4. Vydání 5. С. 52–57.

21. Балацька О. Б. Роль релігійного фактора в сучасному політичному насиллі. *Політикус: наук. журн. / Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського*. Одеса: [б. в.], 2017. Вип. 2. С. 58–62.

22. Балацька О. Б. Політико-правові механізми протидії політичному насиллю в контексті еволюції форм збройного протиборства. *Evropský*

politický a právní diskurz. Praha: Berostav Družstvo, 2017. Svazek 4. Vydání 6. С. 114–120.

23. Балацька О. Б. Роль недержавних акторів у сучасному політичному насильстві. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2018. Svazek 5. Vydání 1. С. 163–168.

24. Балацька О. Б. Російсько-український воєнний конфлікт: культурно-цивілізаційний і геополітичний виміри. *Evropský politický a právní diskurz*. Praha: Berostav Družstvo, 2018. Svazek 5. Vydání 2. С. 7–13.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

25. Балацька О. Б. Інституціоналізація форм міжелітної взаємодії як фактор консолідації політичних еліт. *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку*: збірник матеріалів VI Всеукр. наук.-практ. конф. (Луганськ, 26 жовтня 2012 р.). Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. С. 44–46.

26. Балацька О. Б. Політичне насилля: девіація чи необхідний ресурс влади? *Політична парадигма розвитку XXI століття: аналітичні рамки та конфігурації сучасної політики*: матеріали Всеукр. наук-практ. конф. (Луганськ, 15 березня 2013 р.). Луганськ: Елтон-2, 2013. С. 153–156.

27. Балацька О. Б. Політичне насилля як фактор світової політики: сучасні тенденції. *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку*: збірник матеріалів IX Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Сєверодонецьк, 11 грудня 2015 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. С. 26–30.

28. Балацька О. Б. Особливості прояву політичного насилля у сучасному політичному житті. *Соціально-політичні проблеми сучасності*: I Всеукр. наук. конф. студ. і молодих вчених: тези доповідей

(Дніпропетровськ, 30 березня 2016 р.). Дніпропетровськ: Університет ім. Альфреда Нобеля, 2016. С. 31–34.

29. Балацька О. Б. Феномен непрямого насилля у контексті політико-владних відносин. *Actual questions and problems of development of social sciences: International Scientific-Practical Conference (Rzeczpospolita Polska, Kielce, June 28–30, 2016)*. Kielce: Holy Cross University, 2016. P. 105–108.

30. Балацька О. Б. Поняття інформаційного насилля в сучасному політологічному дискурсі. *Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 23–24 вересня 2016 р.)*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 92–95.

31. Балацька О. Б. Специфічні форми сучасного збройного насилля. *«UChoice: 4P» Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology: матеріали II міждисциплінарної наук.-практ. конф. (Одеса, 8 жовтня 2016 р.)*. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2016. С. 25–27.

32. Балацька О. Б. Сучасні воєнні конфлікти: актуальні форми і тенденції. *Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty: zborník príspevkov z medzinárodnej vedecko-praktickej konferencie (Slovenská republika, Sládkovičovo, 28–29 októbra 2016 r.)*. Sládkovičovo: Vysoká škola Danubius, 2016. S. 157–159.

33. Балацька О. Б. Тероризм у сучасному світі: тенденції розповсюдження. *Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 11–12 листопада 2016 р.)*. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2016. С. 25–28.

34. Балацька О. Б. Асиметричний конфлікт як сучасна форма збройного насилля. *Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 9 грудня 2016 р.)*. Одеса: ДЗ «Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського», 2016. С. 9–11.

35. Балацька О. Б. Роль культурно-цивілізаційного чинника в розповсюдженні сучасного політичного насилля. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*: матеріали II Всеукр. наук. конф., ч. I (Дніпро, 24–25 березня 2017 р.). Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. С. 24–26.

36. Балацька О. Б. Трансформація ролі держави як суб'єкта збройного насилля: сучасні тенденції. *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку*: збірник матеріалів XI Всеукр. наук.-практ. конф. (Сєверодонецьк, 8 грудня 2017 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. С. 25–28.

37. Балацька О. Б. Сучасні тенденції розповсюдження сецесіоністських конфліктів. *Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22–23 грудня 2017 р.). Київ: Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2017. С. 51–54.

Додаток Б

Відомості про апробацію результатів дисертації

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», а також пройшли апробацію на наукових і науково-практичних конференціях:

– VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (Луганськ, 26 жовтня 2012 року; форма участі – усна доповідь);

– Всеукраїнській науково-практичній конференції «Політична парадигма розвитку XXI століття: аналітичні рамки та конфігурації сучасної політики» (Луганськ, 15 березня 2013 року; форма участі – усна доповідь);

– IX Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (Сєверодонецьк, 11 грудня 2015 року; форма участі – заочна);

– I Всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих вчених «Соціально-політичні проблеми сучасності» (Дніпропетровськ, 30 березня 2016 року; форма участі – заочна);

– Міжнародній науково-практичній конференції «Actual questions and problems of development of social sciences» (Кельце, Республіка Польща, 28–30 червня 2016 року; форма участі – заочна);

– Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсон, 23–24 вересня 2016 року; форма участі – заочна);

– II міждисциплінарній науково-практичній конференції «UChoice: 4P» Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology» (Одеса, 8 жовтня 2016 р; форма участі – заочна);

– Міжнародній науково-практичній конференції «Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty» (Сладковічево, Словацька Республіка, 28–29 жовтня 2016 року; форма участі – заочна);

– IV Міжнародній науково-практичній конференції «Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину» (Одеса, 11–12 листопада 2016 року; форма участі – заочна);

– II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (Одеса, 9 грудня 2016 року; форма участі – заочна);

– II Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 24–25 березня 2017 року; форма участі – заочна);

– XI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (Сєверодонецьк, 8 грудня 2017 року; форма участі – усна доповідь);

– Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі» (Київ, 22–23 грудня 2017 року; форма участі – заочна).